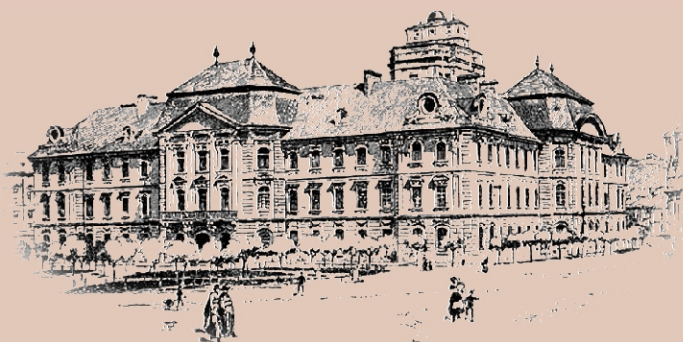

A HELYI ÉRTÉK

Kulturális örökség tanulmányok

DE LIBRIS ET BIBLIOTHECIS

EGER, 2011

A helyi érték
Kulturális örökség tanulmányok

Sectio Iuvenum

Az egri Eszterházy Károly Főiskola több alapképzési és mesterképzési szakán ismerkednek a hallgatók a magyar kulturális örökség történetével, megőrzésének módjaival. A képzés során és a tanszékeken folyó kutatási tevékenységben is arra törekszünk, hogy a helyi, vagyis egri, illetve felső-magyarországi írott, épített vagy táji örökség egyes részeit jobban megismerjük, bemutassuk, az ismereteket áthagyományozzuk az utánunk jövő generációk számára. A szakdolgozati témák kiválasztásában konkrét, megfogható, átlátható, a szakdolgozó diák által feldolgozható anyagot ajánljunk hallgatóink figyelmébe. Most induló sorozatunkkal kiválóbb diákjainknak szeretnénk lehetőséget biztosítani a bemutatkozásra.

Monok István

A HELYI ÉRTÉK

A HELYI ÉRTÉK
Kulturális örökség tanulmányok
Sectio Iuvenum

1.

Szerkesztő bizottság

Monok István (elnök)
Czeglédi László
Kis-Tóth Lajos
Petercsák Tivadar
Verók Attila

DE LIBRIS ET BIBLIOTHECIS

Szerkesztette

Czeglédi László – Monok István

Líceum Kiadó
Eger, 2011

Készült az Eszterházy Károly Főiskola
Médiainformatika Intézetében

Anyanyelvi lektor

Zimányi Árpád

ISSN 2062-5561
ISBN 978-963-9894-70-9

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora.
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában.
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

Megjelent 2011-ben.

Készült az Eszterházy Károly Főiskola nyomdájában, Egerben.
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalomjegyzék

Előszó	7
Gál Tibor: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár orvostudományi könyvei.....	9
Kun Zsuzsanna: A Theológiai Magyar Olvasó Társaságtól a Magyar Egyházirodalmi Társulatig	45
Mizera Tamás: A Kárpát-medencei polgári könyvtárak vizsgálata. A mesterek könyves kultúrája	83
Hegedűs István: A csíkszentkirályi és krasznahorkai gróf Andrássy család idősebb ágának betléri kastélykönyvtára.....	137
Kozma Katalin: Nemzettudat és identitás. Magyarságkép a 19. század elején a korabeli német nyelvű sajtó alapján.....	165
A kötet szerzői.....	193

Előszó

Kedves Olvasók!

Engedjék meg, hogy kifejezzem örömeimet, lelkesedésemet és elismerésemet az új kiadvány megjelenésével kapcsolatban. Gyakran megfogalmazzuk, hogy az egrí felsőoktatás vezető szerepet kell, hogy játsszon az Észak-magyarországi régió szellemi életében. Ennek érdekében kezdeményeztük a Kulturális örökség tanulmányok mesterszak indítását. Elsőként és jelenleg egyedülként kínáljuk ezt az új, tartalmában korszerű, értelmiségi munkára felkészítő magas szintű képzést. A mesterszintű képzés velejárója egy szakmai műhely eredményes működtetése. Ezt szolgálja e kiadvány is. Hallgatóink, fiatal kutatóink szellemi terméke el kell, hogy jusson az érdeklődőkhöz, kutatókhoz, ill. a kiadvány hű tükre az itt folyó munkának. A kulturális örökség fontos paramétere a földrajzi kötődés. Nem titkoljuk, hogy elsősorban a mi régióink értékeinek megőrzésében, átörökítésében vállalunk feladatokat. Fontos ez egy átalakuló felsőoktatási intézmény számára is. Az Eszterházy Károly Főiskola, jelentős történelmi napokat él át, miután fenntartója felé benyújtotta kérelmét az egyetemmé válás érdekében. Régi egrí álom látszik megvalósulni. A Lyceum, az Egyetemi Ház építészetiileg is megújulva, helyt adhat az Eszterházy hagyaték megvalósítására, az egrí egyetem létrehozására. Bízok abban, hogy ez a kezdeményezés, amelynek e sorok olvasója is részese, hozzájárul a fenti célok megvalósításához.

Dr. Kis-Tóth Lajos
a Médiainformatika Intézet Igazgatója

Gál Tibor

Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár orvostudományi könyvei

Magyarországon a tizennyolcadik század második fele a könyvtáralapítások időszaka. A török kiűzése után létrehozott, illetve átalakuló egyházmegyék főpapjai impozáns épületeket emeltek, barokk könyvtártermeket alakítottak ki, gazdag és korszerű bibliotékákat létesítettek.

Az alapító érsekek és püspökök azonban nem csupán egy-egy reprezentatív könyvgyűjteményt kívántak az utókorra hagyni, hanem tudományos műhelyek szervezésén, a szellemi élet fellendítésén fáradoztak. A pécsi Klimó György megnyitotta a püspöki palotában elhelyezett könyvtárát a város közönsége előtt, a gyulafehérvári Batthyány Ignác püspök (korábban egri kanonok és nagyprépost) pedig egy erdélyi tudományos társaság számára hozta létre értékes gyűjteményét.¹

Az egri egyházmegye vezetője, Eszterházy Károly püspök egy négyfakultásos, teológiát, bölceletet, jogot és orvostudományt oktató katolikus egyetemet szeretett volna megvalósítani székhelyén. Ennek az egyetemnek lett volna szellemi központja a bibliotéka, a Líceum épületében ma is működő Főegyházmegyei Könyvtár. Eszterházy nem törekedett bibliofil kiadványok, régi hazai nyomdatermékek vagy kéziratos munkák gyűjtésére. Egy olyan könyvállomány létrehozásán munkálkodott, amely a legmagasabb szintű egyetemi oktatás céljait szolgálta volna.

Eszterházy Károly terveiből semmi sem valósult meg, halála után kétszáz évig nem volt Egerben egyetemi szintű oktatás vagy orvosi képzés. Mégis érdemes megvizsgálni, hogy miképpen szervezte meg a püspök segítőitársaival a tervezett egyetem orvosi karának könyvgyűjteményét, milyen állománnyal segítette volna az ott folyó tudományos és oktatómunkát.

A tanulmány keretei között nincs lehetőségünk arra, hogy kitérjünk a hazai orvosképzés vagy az Egri Főegyházmegyei Könyvtár történetének részletes bemutatására.

A magyarországi orvosképzés históriájáról számos könyv és tanulmány jelent meg, amelyek részletesen foglalkoznak a Padovába, Bécsbe, Wittenbergbe, Bolognába, Leidenbe stb. irányuló külföldi peregrinációval, a 16. század közepén

¹ MADAS Edit – MONOK István: *A könyv kultúra Magyarországon. A kezdetektől 1800-ig.* Bp. 2003. 177–178.

Magyarországon is elterjedt orvosi magániskolákkal, a nagyszombati egyetem megalapításával, majd budai és pesti évtizedeivel, illetve az erdélyi orvosi iskolákkal.²

A Főegyházmegyei Könyvtár 18. századi történetéről és a gyűjtemény legerdekesebb darabjairól is több alapos feldolgozás született már.³ Eszterházy Károly püspök oktatáspolitikai elképzeléseiről, az egri katolikus egyetem tervéről, illetve annak meghiúsulásáról is csak röviden ejthetünk szót.

Dolgozatunkban a hazai orvostudomány egyik fontos intézményének, az Eszterházy Károly és udvari orvosa, Markhot Ferenc nevéhez köthető egri orvosi iskola bemutatása után kerül sor az orvostudományi gyűjtemény ismertetésére. Megkíséreljük a mai könyvtári állományban elkülöníteni azt a gyűjteményt, amelyet Eszterházy püspök azért vásárolt meg, hogy az egyetem orvosi fakultása oktatóinak és medikusainak könyvtári igényeit kielégítse. Az orvostudomány történetének vázlatos ismertetésével mutatjuk be a jelenleg egyértelműen elkülöníthető „egyetemi gyűjteményt”, amely a jövőben újabb források feldolgozásával tovább gazdagodhat.

Az első magyar orvosi iskola, a Schola Medicinalis Agriensis

Eszterházy Károly az 1760-as évek elején kezdte megvalósítani egyetemalapítási és egyetemépítési elképzeléseit. Szervesen illeszkedik ebbe a programba

² HÖGYES Endre: *Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről*. Bp., 1896. (A továbbiakban: HÖGYES) R. HARKÓ Viola: *Az orvostudomány és az Egyetemi Könyvtár (1770–1867)*. = *Az Orvosi Könyvtáros* 1970. 2. sz. 159–172. ANTALL József – R. HARKÓ Viola – VIDA Tivadar: *Az orvosi kar fejlődése Budán és Pesten (1777–1806)*. = *Orvostörténeti Közlemények* 1971. 57–59. sz. 119–139. DUKA ZÓLYOMI Norbert: *A magyarországi orvostudományi fejlődés gócpontjai a nagyszombati orvostudományi kar megalapítása előtt*. = *Orvostörténeti Közlemények* 1975. 75–76. sz. 109–120. SCHULTHEISZ Emil: *A hazai orvostudomány története a nagyszombati orvosi kar felállításáig*. = *Orvostörténeti Közlemények* 1997. Supplementum 21. 185–195. (A továbbiakban: SCHULTHEISZ 1997a.) SCHULTHEISZ Emil – MAGYAR László András: *Orvostudomány a nagyszombati egyetemen*. Piliscsaba, 2005. (A továbbiakban: SCHULTHEISZ 2005) KAPRONCZAY Katalin: *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 2007. (A továbbiakban: KAPRONCZAY) NEMES Csaba: *A medicina kultúrtörténete. Az egyetemes és hazai orvostörténelem alapvonalai*. [S.l.] 2009.

³ ANTALÓCZI Lajos: *Az Egeri Főegyházmegyei Könyvtár története (1793–1996)*. Eger, 1996. (A továbbiakban: ANTALÓCZI) KISS Péter: *Az Egeri Főegyházmegyei Könyvtár és az egyetemi gondolat XVIII. századi története*. = *Az Egeri Dobó István Vármúzeum Évkönyve XXXVII.* (2001) 221–253. (A továbbiakban: KISS) SURÁNYI Imre: *Az Egeri Főegyházmegyei Könyvtár könyvtáriságai. Válogatás a 11–19. századokban megjelent kéziratok és nyomtatott művek közül*. Eger, 2009. (A továbbiakban: SURÁNYI) KISS Péter: *Az egri Liceum az egyetemi gondolatától a „magyar Athen” jelképig (1754–1950)*. = *Az Egeri Dobó István Vármúzeum Évkönyve XLV.* (2009) 175–252. KISS Adrienne: *Egy kétszáz éves könyvtár 20. századi viszonyai. Az Egeri Főegyházmegyei Könyvtár története*. = *Könyvtári Figyelő* 2009. 2. sz. 167–187. BODOSI Béla: *Az egri liceumi iskolák*. Eger, 2009.

az 1769 őszen létesített egri orvosképző intézet, ezért célszerű összefoglalni néhány évig tartó működését.

Az egri kórházat Erdődy Gábor püspök alapította 1728-ban. Az irgalmas rend kezelésében működő intézmény kezdetől fogva a gyógyítás szolgálatában állt, tehát mai értelemben is kórházként funkcionált. A misericordiánusok kórházához gyógyszertár is tartozott.⁴ A Komáromy János kanonok által 1730-ban létesített ún. Alapítványi Női Kórház ezzel szemben már szegényház jellegű intézmény volt.⁵

Az Erdődy-féle kórházat, amelynek új szárnyát Barkóczy Ferenc püspök építette 1748-ban, 1758-tól már csak egyetemet végzett szakember vezethette, így került Markhot Ferenc az intézmény élére.⁶

Markhot Ferenc a Nógrád megyei Vittencen született 1718-ban. Orvosi tanulmányait a híres bolognai egyetemen végezte, majd 1746-tól Nagyváradon a püspöki udvar orvosa és Bihar megyei tiszti fizikus. Barkóczy Ferenc hívja Egerbe 1758-ban, ahol több funkciót is betölt: a püspöki udvar és a szeminárium orvosa, valamint városi és megyei orvos.⁷

Markhot illő módon köszöni meg pártfogója támogatását. Az egri püspöki nyomdában 1761-ben megjelentet egy olasz nyelvű verset, amelyben a Barkóczy-család erényeit magasztalja, az éppen akkor kinevezett esztergomi primást, Barkóczy Ferencet pedig még a pápai trónusra is esélyesnek tartja.⁸

Tudományos munkát is végez Egerben Markhot, leírja a környék langyosvízű és termálforrásait, kémiaileg elemzi a parádi és a recski savanyúvizet.⁹ Már Váradon foglalkozott balneoterápiával, de egri működése alatt is felterjeszt egy jelentést a Helytartótanácsához, amelyben részletesen tárgyalja az egri gyógyvizeket.¹⁰

Az 1760-as évektől kezdve két évtizedig áll Eszterházy Károly mellett, támogatja püspökét céljai megvalósításában. A nyolcvanas évek közepén, amikor az egyetem ügye is egyre kilátástalanabb, különféle okok miatt minden állásától megfosztják, szerény fizetésért a Megyeházán írnok. Élete utolsó éveiben újra városi orvos, bár már csak ideiglenesen. 1792-ben hunyt el Egerben.¹¹

⁴ RINGELHANN Béla – SOÓS Imre: *Az Egri Megyei Kórház elődeinek vázlatos története az 1726–1950 években.* = Emlékkönyv az Egri Megyei Kórház fennállásának 10. évfordulójára. Szerk. RINGELHANN Béla. Eger, 1960. 8–9. (A továbbiakban: RINGELHANN–SOÓS 1960)

⁵ Uo. 36.

⁶ Uo. 14.

⁷ Uo. 15.

⁸ BITSKEY István: *Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban.* Eger, 1997. /*Studia Agriensia* 16./ 83–84. (A továbbiakban: BITSKEY)

⁹ RINGELHANN–SOÓS: *i. m.* 1960. 16.

¹⁰ SUGÁR István: *Az egri fürdőkkultúra története.* = Eger gyógyvizei és fürdői. Szerk. Uő. Eger, 1983. 109–229.

¹¹ RINGELHANN–SOÓS: *i. m.* 1960. 20.

A Schola Medicinalis Agriensis az egri orvosi fakultás elődjének tekinthető, sorsa szinte előre vetítette a nagyobb kezdeményezés, a püspöki universitas sajnálatosan elbukott ügyét. A Schola is első volt a maga területén, szervezői úttörő munkát végeztek, de hasonlított az orvosi iskola abban is az egri egyetemhez, hogy a bécsi udvar abszolutista törekvéseivel, központosított oktatáspolitikájával szemben nem tudott életképes maradni.

A Schola Medicinalis története 1763 októberében kezdődik. Ekkor nyújtja be Eszterházy Károly Bécsben egyetemalapítási kérelmét, amelyre felfigyel Perliczi János Dániel. Nógrád vármegye főorvosa volt az, aki már 1751-ben ismertette Mária Teréziával a hazai orvostudomány elindítására vonatkozó elképzeléseit, amelyben orvosi egyetem, tudományos akadémia és országos könyvtár felállítását javasolta Pesten vagy Selmechányán.¹²

Perliczi János Dániel terve nem valósult meg, a Helytartótanács egészségügyi bizottsága inkább azt javasolta az uralkodónak, hogy a nagyszombati egyetemen létesítsen orvosi kart.¹³

Miután tudomást szerzett Eszterházy Károly 1763-as kérelméről, Perliczi azonnal levelet írt a püspöknek és Markhotnak, amelyben megismételte 1751-es javaslatait és érdeklődött, hogy milyen feltételeket biztosítana a tervezett universitas a munka megindításához.¹⁴

Markhot Ferenc foglalkozott Perliczi levelével, aki két esztendővel korábban már maga is készített egy tervezetet a bábák és sebészek működésének szabályozásáról. Ebben korszerű oktatást biztosított volna számukra, még a kötelező szakirodalomra is kitért feljegyzésében. Útmutatóul Lorenz Heister és Gerard van Swieten anatómiai és sebészeti munkáit ajánlja.¹⁵

Újabb javaslata Perliczi felvetése nyomán 1767. december 12-ére készült el. A püspöki egyetem bölcséleti fakultásán végzetek számára felvehető orvosi szak öt éves lett volna. Markhot Ferenc saját maga, fizetés nélkül, „hazaszeretettől” kívánta az orvos- és sebészhallgatókat oktatni elméletre és a kórházban gyakorlatra. Elsősorban anatómiai, kémiai és botanikai tanulmányokra gondolt. Az előadások vezérfonalául a leideni professzor, Boerhaave *Institutiones Medicae* című munkája szolgált volna, ehhez Gerard van Swieten és Albrecht von Haller kommentárjait javasolta.¹⁶

¹² SCHULTHEISZ: *i. m.* 1997a. 194.

¹³ SZELESTEI N. László: *18. századi tudós-világ I. Perliczi János Dániel (1705–1778)*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1978. Bp. 1980. 420.

¹⁴ RINGELHANN–SOÓS: *i. m.* 1960. 15.

¹⁵ RINGELHANN Béla – SOÓS Imre: *Adatok az egri orvosi iskoláról, kezdeményezőjének és tanárának, Markhot Ferencnek működéséről*. = Orvostörténeti Közlemények 1963. 27. sz. 132–133. (A továbbiakban: RINGELHANN–SOÓS 1963)

¹⁶ UDVARDY László: *Az Egri Érseki Joglíceum története (1740–1896)*. Eger, 1898. 44–45. (A továbbiakban: UDVARDY)

Orvosi fakultásról természetesen ekkor még csak elméletileg beszélhettek, a Líceum épülete sem készült el, de az irgalmasok kórházában 1769. november 25-én megnyílhatott hazánk első akadémiai jellegű, nyilvános orvosképző iskolája.¹⁷

Az orvosi iskola tanulmányi rendjét Eszterházy Károly hagyta jóvá, ez azonban nem jelentett állami elismerést. Tudták ezt jól Markhoték, és mindent megtettek annak érdekében, hogy a bécsi tanügyi vezetés jogilag is ismerje el az egri iskolát, illetve az itt szerzett diplomát.

A medikusok gyakorlati képzésével Markhot az irgalmasok bécsi kórházában dolgozó Krecsovszky Adalbertet szeretete volna megbízni, azonban Eszterházy Károly egy Bécsben lefolytatott beszélgetés alapján Krecsovszkyt nem tartotta alkalmasnak a munkára, így meg sem hívta Egerbe.¹⁸

Az oktatás végül egy tanárral és tíz hallgatóval indult meg.¹⁹ Csak összehasonlításképp: a nagyszombati orvosi fakultáson a képzés hét hallgatóval indult, az 1773/74-es tanévben alig féltucatnyian voltak, a 18. század elején pedig a híres hallei orvosi karon is csak két oktató dolgozott.²⁰

Az oktatás kezdetben helytartótanácsi engedéllyel folyt, amit később (a pontos időpont nem ismert) visszavontak. A Helytartótanács engedélyére is közvetített bizonyítékunk van csupán: egyik 1784-es panasziratában, amit Markhot Ferenc II. Józsefhez nyújtott be, a „legfőbb engedély és püspöki hozzájárulás” kifejezés szerepel.²¹

Ismerjük azonban az első Magyarországon tanuló magyar medikusok közül néhányának a nevét: Palatini Jakab, Gogolák Imre, Tarczaly Sámuel.²² Palatini Jakab utóbb Bécsben írta meg disszertációját 1777-ben.²³

Markhot lelkesen végezte munkáját. 1770 szeptemberében a város jogi iskolájában, a Collegium Juridicum Foglarianumban az egri bölcsész-, teológus- és orvostanhallgatóknak nyilvános disputációt szervez. A mai Kossuth Lajos utcán található Angolkisasszonyok Sancta Maria Gimnáziuma épületében került sor a filozófiai vitára, szeptember 8-án pedig megkezdődtek az első medikus vizsgák, amelyeken részt vett Brunswick Antal királyi biztos is. Markhot egy 1770. nov-

¹⁷ SCHULTHEISZ: *i. m.* 1997a. 194..

¹⁸ UDVARDY: *i. m.* 47. Eszterházy és Krecsovszky kapcsolatára, valamint Krecsovszky meghíúsult egri útjára DÖRNYEI Sándor hívta fel a figyelmemet a szakdolgozatomról írt bírálatában (Szegei Tudományegyetem, 2004).

¹⁹ RINGELHANN–SOÓS: *i. m.* 1963. 129.

²⁰ RINGELHANN–SOÓS: *i. m.* 1960. 18.

²¹ RINGELHANN–SOÓS: *i. m.* 1963. 130–131.

²² UDVARDY: *i. m.* 47.

²³ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 10. köt. Bp. 1980–1981. 146.

ember 8-án kelt jelentésében a „commissario regio” jelenlétét a kormányzat részéről biztató jelnek tekintette.²⁴

Azonban az iskola működését megnehezítette, jövőjét pedig kilátástalanná tette Mária Terézia 1771. április 22-én és szeptember 4-én kiadott két rendelete, amelyek értelmében csak az folytathatott Magyarországon fizikus, tehát orvosi gyakorlatot, csak az működhetett tiszti orvosként, aki Bécsben vagy a nagyszombati egyetem 1769. december 14-én elindult orvosi fakultásán szerezte meg a diplomáját.²⁵

Az 1772-es év folyamán ezért Markhot Ferenc és Eszterházy Károly kéri Mária Teréziát, hogy adja meg a Schola Medicinalis Agriensisnek a doktori fokozat odaítélésének a jogát. Van Swieten, a királynő legfőbb egészségügyi tanácsadója is támogatja a kérelmet, Bécs azonban ennek ellenére elutasítja azt. Így az egri orvosi iskolán a képzés megszűnik, a források szerint 1774-ben²⁶ vagy 1775-ben²⁷. Udvardy László, aki több latin nyelvű forrást tett közzé a Schola működésével kapcsolatban az Egri Érseki Jogliceum történetét tárgyaló értékes művében, egy anyagi segítyt és két segédtanárt kérő jelentést tekint az iskola utolsó életjelének, amelyet az 1771/72-es tanév végére datál.²⁸

Bár Markhot Ferencnek fel kellett adnia az egri orvosi iskola ügyét, a bábais és chirurgusképzést folytatta. 1779-ben sebészmestereket avattak Egerben, akik az ő tanítványai voltak. Az 1781–82-es tanévben pedig a Liceum épületében bonctani helyiséget rendezett be az anatómiai oktatás céljára.²⁹

Amikor II. József halálát követően az országgyűlés visszaállítja a korábban megszüntetett egri jogi liceumot és a filozófiai, illetve teológiai püspöki iskolát, akkor Markhot Ferenc újra munkába kezd, beadványokat ír és felajánlja Eszterházy Károlynak szolgálatait. Indoklása nem változik: az orvosi fakultás feltételrendszere adott, az időközben felépült egyetemi épület könyvtárával, csillagdjával, botanikus kertjével kiváló terepet biztosítana a medicina oktatásához.³⁰

Most is vannak az ügynek pártfogói, például a magyar jakobinusok egyik vezetője, Hajnóczy József, de esély ezúttal sincs a sikerre. II. Lipót halálával elkezdődik a ferenci abszolútizmus korszaka, 1792-ben pedig meghal Markhot Ferenc is, utána pedig nem lett már hozzá hasonló lelkes híve és szervezője az orvosképzésnek Egerben.

²⁴ UDVARDY: *i. m.* 47.

²⁵ KISS: *i. m.* 228.

²⁶ BITSKEY: *i. m.* 96. SCHULTHEISZ: *i. m.* 199a 194. SUGÁR István: *Az egri püspökök története*. Eger, 1984. /Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa 1./ 440. (A továbbiakban: SUGÁR 1984)

²⁷ RINGELHANN–SOÓS: *i. m.* 1960. 17. NAGY József: *Eger története*. Bp. 1978. 243. (A továbbiakban: NAGY)

²⁸ UDVARDY: *i. m.* 47.

²⁹ RINGELHANN–SOÓS: *i. m.* 1960. 18.

³⁰ Uo. 18–19.

Sajnos nem sikerült olyan adatot fellelni, amely az orvosi képzés résztvevőinek könyv-, illetve könyvtárhasználatára vonatkozna. Markhot Ferenc saját könyvtáráról sem tudunk, pedig Bolognából biztosan hozott magával néhány alapvető szakirodalmi művet. Feltételezett könyvtárának sorsa sem ismert. Mivel élete végén elszegényedett (1784-től a fiatal bécsi Doslern Károly Eszterházy új bizalmasa orvosi ügyekben),³¹ talán a püspök megvásárolta könyveit vagy ő adta el azokat az alakuló könyvtárnak, ez azonban nem bizonyítható. A gyűjtemény, ha volt egyáltalán, szét is szóródhatott. Ma csupán egyetlen orvostudományi könyvben, egy Avicenna-kötetben³² található possessor-bejegyzés, ami igazolja, hogy az adott mű Markhot Ferenc tulajdonába tartozott („Franciscu Markhot Medico Agriensi 1782”).

Eszterházy Károly püspök egyetemalapítási tervei

Az egi püspöki egyetem gondolatát nem Eszterházy Károly, hanem hivatali elődje, Barkóczy Ferenc vetette fel 1754-ben. Orvosi karról akkor még nem volt szó és a továbbiakban sem történt semmilyen konkrét intézkedés a háromfakultásos akadémia ügyében.³³

Eszterházy Károly 1762 nyarán költözött új püspöki székhelyére. Azonnal megkezdte, illetve folytatta azt a kultúrapártolói munkát, amit már korábbi székhelyén, Pápán is végzett. Még ebben az évben a püspöki iskolában megkezdik a csillagászat oktatását, 1763 októberében pedig benyújtja a királynőnek kérelmét, amelyben tervezett egyetemének állami elismerését kéri. Eszterházy már négyfakultásos universitásban gondolkodik, tehát orvosi kart is kíván alapítani. Az egyetemi épület terveit is ekkor mutatja be először Bécsben.³⁴

Az egi egyetem ügye azonban nem jól alakul. A nagyszombati egyetemen 1769-ben megszervezik az orvosi fakultást, majd 1773-ban eltörlik a jezsuita rendet, az egyetemet pedig mint állami intézményt 1777 őszén Budára költöztetik. Ennek ellenére Egerben, mindenféle egyetemi cím és jogosítványok nélkül, folyt tovább a tanítás. A Schola Medicinalis Agriensis elindítása után, 1769-től gyakorlatilag mind a négy egyetemi fakultás tanulmányi törzsanyagát oktatták már Egerben.³⁵ 1774 őszén pedig a teológiai, a bölcséleti és a jogi fakultás be-

³¹ Uo. 18.

³² AVICENNA: *Liber quartus Canonis [...] Avicennae Cantica*. Venetiis, 1595. Giunta. Jelzet: Dd. III. 7. [A jelzetek a Főegyházmegyei Könyvtár gyűjteményére, jelenlegi raktári rendjére utalnak.]

³³ SOÓS Imre: *Az egi egyetem felállításának terve (1754–1777)*. = *Az Egi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei V.* (1967). 303. (A továbbiakban: SOÓS)

³⁴ KISS: *i. m.* 228.

³⁵ MÉSZÁROS István: *Egyetemszervezési tervek Egerben (1754–1948)*. = *Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei XXI.* (1993). 29. (A továbbiakban: MÉSZÁROS)

költözhetett az új épületbe, a mai Líceumba, amely (amint ezt Mészáros István, a hazai oktatásügy neves kutatója külön kiemeli tanulmányában) „az első, kifejezetten felsőoktatási – egyetemi – célra készült épület volt hazánkban”.³⁶

Új helyzetet teremtett a magyar oktatásügyben az 1777-es Ratio Educationis. Az Ürményi József kancelláriai tanügyi előadó által kidolgozott országos tanulmányi rendtartás 14. paragrafusára foglalkozott a hazai egyetemek ügyével.³⁷

Az egi universitas történetét vizsgáló legtöbb kutató erre a paragrafusra hivatkozik, amikor arról beszél, hogy miért nem alakult meg az egi intézmény. Véleményük szerint ez volt az a törvény, ami lehetetlenné tette az egyetemalapítást. A 14. §. ugyanis kimondja: „Az egész országban ... egyetlen akadémia létezik, amely az ország központjában, Budán nyert ... elhelyezést ...”.³⁸ Mészáros István azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a paragrafus nem jelent feltétlenül kizárást, a törvény azt állítja csupán, hogy egy egyetem van Magyarországon, a királyi universitas. Nem állítja azt, hogy több nem is lehet.³⁹

A törvény 60. paragrafusára vonatkozott a már működő egi iskolára. Ennek értelmében az érsekek és püspökök által létesített és fenntartott teológiai, bölcséleti és esetleg jogi fakultással rendelkező főpapi líceumok a magyar felsőoktatási intézmények rendszerében csupán főiskoláknak tekintendők.⁴⁰ Eszterházy Károly 1777 után ezért nevezi intézményét Líceumnak.

Eszterházy nem adta fel egyetemalapítási szándékát, de nem fordult szembe a Ratio szellemével sem. Ennek érdekes bizonyítékát látják művészettörténészek az egi Líceum dísztermének freskójában, amelyet 1780–81-ben, tehát évekkel a Ratio után készített Franz Sigrist bécsi művész.⁴¹ A vizsgák színhelyéül szánt díszterem mennyezetét a négy egyetemi fakultás szimbolikus ábrája díszíti. Az egyik képen szereplő alakban, egy boncoló orvosban, aki az orvosi fakultást bemutató falrészleten látható, feltehetően Markhot Ferencet ábrázolta a művész.⁴²

Végül az iskola 1792. december 28-án, éppen egy esztendővel a könyvtár megnyitása előtt, megkapja az állami elismerést: a Helytartótanács megadja a nyilvánossági jogot a főiskolai szintű működéshez, vagyis a Líceum (a Ratio

³⁶ Uo. 34.

³⁷ SOÓS: *i. m.* 320.

³⁸ *Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Szerk. MÉSZÁROS István.* Bp. 1981. 30. (A továbbiakban: Ratio)

³⁹ MÉSZÁROS: *i. m.* 30.

⁴⁰ Ratio 49.

⁴¹ LUDÁNYI Gabriella: *Gróf Eszterházy Károly és a líceumi freskók programja.* = Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei XXI. (1993). 74–75.

⁴² RINGELHANN–SOÓS: *i. m.* 1963. 136–137.

Educationisban említetteknek megfelelően) „liceumként” teológiai, bölcséleti és jogi képzést nyújthat.⁴³

Talán érdemes áttekinteni, hogy a szakirodalomban melyik kutató mikorra teszi azt az időpontot, amikor véleménye szerint Eszterházy Károly feladta egyetemalapítási terveit. Az egyetem könyvtári gyűjteményének kialakítása szempontjából ugyanis lényeges tudnunk, hogy meddig hitt az egri püspök tervei megvalósulásában, vagyis meddig gyűjtötték a könyveket abból a célból, hogy azok majd a magas színvonalú egyetemi oktatás könyvtári igényeit szolgálják.

Az elképzelések feladását legkorábban Kosáry Domokos teszi, szerinte a program már az 1760-as évek közepén elakadt.⁴⁴

Ezt többen cáfolják. Mészáros István szerint az 1784-es év, II. József egri látogatása volt a fordulópont.⁴⁵

Bitskey István könyvében, Mészárosra hivatkozva, szintén 1784-re utal.⁴⁶

Antalóczy Lajos volt érseki főkönyvtáros könyvtártörténeti munkájában említi a Ratio Educationis 14. és 60. paragrafusát, de meghatározónak tartja az 1784-es királyi látogatást is.⁴⁷

A Ratio Educationist, tehát 1777-et tekinti fordulópontnak Eger történetének krónikása, Nagy József,⁴⁸ valamint Soós Imre történész⁴⁹ és Sugár István helytörténész⁵⁰ is.

Kiss Péter érseki levéltáros 1793 elejére teszi Eszterházy Károly terveinek megváltoztatását.⁵¹

Bodosi Béla, az egri Eszterházy Károly Főiskola tanára 2009-ben megjelent könyvében összefoglalta a Liceum épületében működött iskolák történetét. Ebben Mészáros István véleményét tartja megalapozottnak, vagyis a püspök 1784-ben, a császár látogatása után tett le egyetemalapítási szándékáról.⁵²

Udvardy László részletesen tárgyalja az eseményeket és közli Eszterházy Károly több levelét és jelentését („panaszos, keserűséges felterjesztvényét”), köztük a császári látogatás után, 1784. november elsején Batthyány Ignácnak írt fontos levelet is.⁵³

⁴³ KISS: *i. m.* 244.

⁴⁴ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 407. (A továbbiakban: KOSÁRY)

⁴⁵ MÉSZÁROS: *i. m.* 35–36.

⁴⁶ BITSKEY: *i. m.* 96.

⁴⁷ ANTALÓCZI: *i. m.* 11.

⁴⁸ NAGY: *i. m.* 244.

⁴⁹ SOÓS: *i. m.* 320.

⁵⁰ SUGÁR: *i. m.* 1984. 440.

⁵¹ KISS: *i. m.* 244.

⁵² BODOSI Béla: *Az egri líceumi iskolák*. Eger, 2009. 23.

⁵³ UDVARDY: *i. m.* 81.

Ezekből a forrásokból is megállapítható az 1784-es esztendő jelentősége az egri universitas, illetve annak könyvtára szempontjából.⁵⁴

Az „egyetemi gyűjtemény” orvostudományi könyveinek rekonstruálása a könyvtári katalógusok alapján

A rekonstrukció során arra a kérdésre keressük a választ, hogy meghatározható-e pontosan a mai Főegyházmegyei Könyvtár állományában az ún. „egyetemi gyűjtemény”, elkülöníthető-e az az (esetünkben orvostudományi) könyvanyag, amelyet Eszterházy Károly még az egyetemi oktatás számára gyűjtött össze?

A kérdésre választ kaphatunk, ha megvizsgáljuk, hogy milyen katalógusokban, inventáriumokban tárták fel a 18. század könyvtárosai az állományt.

Munkahipotézisünk szerint Eszterházy Károly még a Ratio Educationis után is hitt abban, hogy Egerben egyetem lesz, ennek érdekében meg is tett mindent, amire lehetősége volt. A rendelkezésünkre álló források értelmezése alapján terveit csak 1784-ben adhatta fel.

Ez az év a könyvtári állomány kialakítása szempontjából is jelentős, ugyanis ekkor ért véget a könyvtár fejlesztésének egyik legintenzívebb időszaka, az 1781 őszén elindult „Garampi–Eszterházy–Büky gyűjtőakció”. Három esztendő alatt Eszterházy Károly püspök segítőivel, Giuseppe Garampi bécsi pápai nunciussal és Büky József könyvtárossal 4336 művet (9323 kötet) vásárolt.⁵⁵ Az évszámokat figyelembe véve ez a könyvbeszerzési program még egy felsőoktatásban használható gyűjtemény kialakítása érdekében történhetett.

A Főegyházmegyei Könyvtár barokk termében ma az ún. Eszterházy-gyűjtemény 20 293 kötete sorakozik a polcokon. Az Eszterházy-gyűjtemény jóval az egyetemi tervek feladása után, a püspök halálakor (1799) jött létre egyrészt az azt megelőző évtizedek alatt vásárolt és egyetemi oktatásra szánt állomány, másrészt a püspöki magánkönyvtár egyesítésével, amit Eszterházy nem oktatási célra gyűjtött össze.

Az Eszterházy-gyűjteményen belül kell tehát a katalógusok alapján elkülönítenünk a tervezett orvosi fakultás könyvanyagát.

Sajnos magáról a gyűjteményről nincsen külön katalógusunk, és az „egyetemi gyűjteményről” sem készült könyvjegyzék, így pontosan nem tudhatjuk, hogy mi volt az 1793-as megnyitón a könyvtárban, illetve milyen könyveket szereztek be az időhatárnak tekintett 1784-es esztendőig. Csupán a püspöki magánkönyvtárról van egy korai könyvjegyzékünk, Torner Ignác könyvtáros munkája 1777-ből.⁵⁶

⁵⁴ Uo. 76–95.

⁵⁵ ANTALÓCZI: *i. m.* 20.

⁵⁶ KISS: *i. m.* 236.

Milyen korabeli katalógusokat használhatunk a részleges rekonstrukcióhoz, az „egyetemi gyűjtemény” kötetének azonosításához?

A könyvtár 18–19. századi katalógusait a Főegyházmegyei Könyvtár 1986-ban megjelent kézirat-katalógusa sorolja fel.⁵⁷

A rekonstrukcióhoz jól felhasználható forrásunk lehet egy két kötetes, ám datálatlan betűrendes katalógus, amely az Iványi-féle kézirat-katalógus szerint a 18. század végéről származik.⁵⁸ A katalógusban szereplő művek kiadási idejét és néhány biztosan ismert beszerzést figyelembe véve (pl. Büky József könyvtári prefektus 1781-es adományai) a katalógus lezárását az 1780-as évtized második felének első éveire tehetjük. Néhány 1784-ben, illetve 1785-ben kiadott mű szerepel a katalógus Supplementum című részében, de frissebb munkák már nem.

A következő lehetséges forrás, egy öt kötetes szakkatalógus összeállításának sem tudjuk meghatározni a pontos időpontját, de ez is az 1780-as évek második feléből származhat.⁵⁹

Ezt a két forrást vettük figyelembe az egyetem orvosi fakultása számára gyűjtött könyvanyag meghatározásakor, mivel jól illeszkednek az egyetemalapítási szervezőmunka és a könyvbeszerzés szempontjából fontos évszámhoz, 1784-hez.

A könyvtár további katalógusaiban már az 1800-as évek elején megjelentetett művek is szerepelnek, ezek már későbbi, évekkel a könyvtár megnyitója, illetve Eszterházy halála utáni beszerzéseket is tartalmaznak, így az „egyetemi gyűjtemény” orvostudományi könyveinek kiválogatásához nem használhatók.

A jelenlegi teljes könyvvállományból kiindulva állapítottuk meg, hogy mit sorolhatunk az orvosi könyvek közé. Ebben két szempont alapján döntöttünk: orvostudományi műnek tekintjük azt, amit az 1893-as Michalek Manó által szerkesztett nyomtatott szakkatalógus⁶⁰ az Orvosi tudományok című fejezetbe sorolt, illetve amit a napjainkban készülő cédulakatalógus (és az ezt tükröző számítógépes adatbázis) az orvostudomány tárgyszóval ellát. Ha egy adott kötet bármelyik kategóriába besorolható, akkor azt már orvostudományi műnek tekintjük (Michalek például a medicina ókori klasszikusait a Görög és latin írók című fejezetében gyűjtötte össze).

Néhány nyilvánvaló tévedés, pontatlan tárgyi besorolás esetén ezt a kategorizálást felülbíráltuk.

Az 1784 után kiadott orvosi művek, a folyóiratok és a kéziratok munkák vizsgálatától eltekintettünk.

⁵⁷ IVÁNYI Sándor: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kézirat-katalógusa. 1850 előtti kéziratok.* Bp. 1986. /Magyarországi egyházi könyvtárak kézirat-katalógusai 5./

⁵⁸ *Catalogus Bibliothecae Episcopalis Lycei Agriensis.* Jelzete: Ms. 2084-2085

⁵⁹ *Catalogus Bibliothecae Lycei Archiepiscopalis Agriensis.* Jelzete: Ms. 2088-2092

⁶⁰ MICHALEK Manó: *Az Egri Érsekmegyei Könyvtár szakszerű czimjegyzéke. I–II. köt.* Eger, 1893.

Miután kigyűjtöttük az orvostudományi művek bibliográfiai leírását, néhány (megjelenési idejét tekintve elvileg figyelembe veendő) munkáról a bennük szereplő bejegyzések, possessor adatok alapján megállapíthattuk, hogy azok később kerültek a könyvtár állományába, elsősorban 19. századi hagyatékokkal és adományokkal. Ezen művek elemzésétől is el kellett tekintenünk, mivel biztosan nem az egyetemi jellegű gyűjteményhez szerezték be őket.

További szűkítési lehetőség az „egyetemi gyűjtemény” meghatározásához a régi katalógusokkal való összehasonlítás. Ha az előbb áttekintett szűrőkön átjutott könyveket (tehát az olyan 1784 előtt kiadott nyomtatott orvostudományi műveket, amelyekben nincs későbbre datálható bejegyzés) összevetjük a könyvtár fent említett, az 1780-as évek közepéről vagy második feléből származó két-kötetes betűrendes, illetve ötkötetes szakkatalógusával, akkor az abban szereplő könyvekről már feltételezhetjük, hogy azok az Eszterházy Károly által tervezett egyetemi könyvtár orvosi állományához tartozhattak.

Az orvostudományi könyvek bemutatása során csak olyan műveket vettünk figyelembe, amelyek megfelelnek ennek a kritériumnak, tehát a feltételezett „egyetemi gyűjtemény” részének tekinthetők.

További kutatást igényel azoknak a műveknek, elsősorban kortárs szerzők szakirodalmi könyveinek a meghatározása, amelyeket még 1784 előtt rendeltek meg, de azokat beérkezésük után nem a két vizsgált katalógusban vették nyilvántartásba. Ezekkel a kötetekkel a Garampi-levelezés, aukciós jegyzékek stb. áttanulmányozása után talán kiegészíthetjük jelenlegi jegyzékünket.

A dolgozathoz készült katalógusban most 335 tétel szerepel, ez 454 kötetet jelent.

A könyvtár orvostudományi gyűjteménye

A felvilágosodás uralkodó szellemi áramlatai, a racionalizmus és az empirizmus alapvetően befolyásolták az orvostudomány történetét. A tudományok fejlődése, az egyház ideológiai befolyásának csökkenése, a liberálisabb gondolkodás és a különböző felfedezések megváltoztatták az emberről szóló tudományok elméleti alapját, számos esetben új irányba terelték az ismeretek gyakorlati alkalmazását.

Az addigi spekulatív, sokszor inkább a természetfelettiben bízó medicinát visszahelyezték a természetbe, a szakképzett, kísérleteket végző és alapos klinikai gyakorlattal rendelkező orvosok pedig már nem pusztán az egyes ember bajain igyekeztek segíteni, hanem az abszolutista állam közegészségügyi rendszerének keretei között a társadalom gondjain is.

Ahhoz, hogy a 18. század az orvosi ismeretek tudományos igényű rendszerezésének és egyre eredményesebb alkalmazásának a korszaka legyen, gyakorlati és elméleti ismereteket kellett felhalmozni évszázadokon át, amelyekből (vagy gyakran azoknak ellentmondva) elindulhatott a medicina napjainkig tartó fejlődése.

dése. Ezek az összegyűjtött ismeretek könyvekben, könyvtárakban várták olvasóikat.

Az orvosi gyűjtemény bemutatása során a hagyományos periodizációt követve megvizsgáljuk, hogy a különböző történelmi korszakok orvostudományát kik képviselik a könyvtárban, melyik jeles szerző melyik munkájával van jelen a polcokon, mit tartottak érdemesnek beszerezni a 18. század végén Egerben a tervezett egyetem orvosi fakultása számára.

Görög-római orvostudomány

Az európai orvostudomány antik alapokon jött létre, majd a görög-római orvoslás szívében, sokszor kanonizált formában élt tovább a medicina történetének évszázadai alatt.

Hippokratész (Kr. e. 479–377?) nevével többször találkozunk az egi gyűjteményben. Az „orvostudomány atyja” volt az első, aki már tudományos igénnyel törekedett elmélet és gyakorlat szintézisére. A tudós könyvészeti öröksége a Corpus Hippocraticum, amelynek mintegy félszáz könyvéből csak féltucatról állíthatjuk, hogy magától Hippokratésztól származna.⁶¹

Eszterházy Károly püspök bőkezűségének köszönhetően került a gyűjteménybe egy latin és görög nyelvű Anuce Foës-féle Hippokratész-kiadás.⁶² Büky József könyvtáros saját kezűleg írta be a terjedelmes kötetbe az adományozó nagylelkűségét magasztaló sorokat („Comparatus pro Bibliotheca Ep[iscop]alis Lycei Agrien[sis] sua Excellentia Munificentia Caroli e Comitibus Eszterházy de Galántha Episcopi Agriensis Fundatoris Lycei et ejus[dem] Bibliothe[cae] Publ[ic]ae Anno 1782”). A vizsgált könyvanyagban összesen 23 esetben szerepel a püspök adományát megköszönő bejegyzés.

Egy 18. századi Hippokratész-kiadásnak⁶³ ismerjük a korábbi tulajdonosát is. A lipcsei evangélikus lelkész, Johann August Ernesti (1707–1781) könyvtárát egézsében sikerült Eszterháznak megszereznie. Hippokratész humorálpatólogiai fejtegetése a lelkész 1745-ből származó possessor-bejegyzését tartalmazza.⁶⁴

Schmelczer János egi kanonok 1772 és 1777 között az egi püspöki jogakadémia, a Collegium Juridicum Foglarianum igazgatója volt.⁶⁵ Az ő 1777-ből

⁶¹ BENEDEK István: *Hügieia. Az európai orvostudomány története*. Bp. 1990. 37. (A továbbiakban: BENEDEK)

⁶² HIPPOKRATÉSZ: *Opera omnia quae extant in VIII. sectiones [...] nunc denuo Latina interpretatione et annotationibus illustrata*. Genevae, 1657. Samuelis Chouët. Jelzet: Aa. II. 1/1.

⁶³ HIPPOKRATÉSZ: *De humoribus purgandis liber*. Lipsiae, 1745. Friedrich Lankisch. Jelzet: Dd. VII. 16.

⁶⁴ SURÁNYI Imre: *i. m.* 23.

⁶⁵ UDVARDY: *i. m.* 49.

való bejegyzése olvasható egy 1747-es *Speculum Hippocraticum* címlapján.⁶⁶ A kötet összeállítója a bázeli egyetem gyakorlati orvostan professzora, Johann Rudolf Zwinger. Schmelczer tulajdona volt Hippokratész egyik 1748-as bázeli kiadású munkája is, amelyben a hippokratészi eskü szövege olvasható görögül és latinul.⁶⁷ A mű összeállítója a már említett Anuce Foës, az előszót Zwinger írta.

A Corpus Hippocraticum leghíresebb része a gyűjtemény 29. könyve, az *Aphorismi*, amely rövid, idézhető (és kommentárokkal bőségesen ellátható) mondatokban foglalta össze a hippokratészi tanítások lényegét.

A Főegyházmegyei Könyvtár egyik legrégebb orvostudományi könyvében a padovai reneszánsz polihisztor, Niccolò Leonico (1428–1524) magyarázza a neves Galenus Hippokratész-kommentárjait.⁶⁸

Nemcsak szövegeire szerettek hivatkozni a későbbi századok szerzői, Hippokratész arcképe is több könyvön feltűnik, például Peter Kirsten boroszlói (Wrocław) orvos Avicenna-kiadása címlapján.⁶⁹

Hippokratész mellett több meghatározó görög és római orvos munkásságát tanulmányozhatjuk a könyvtárban.

Az ókori medicina történetének jelentős alakja a Krisztus utáni első században élt Pedaniusz Dioszkoridész. Alapos botanikai gyűjtőmunka után adta közre gyógyszer-tani művét (*Hylia*). A *Gyógyító anyagokról* alcímet viselő munkát többször kiadták, először Velencében latin nyelven 1478-ban. A latinul *Materia medica* címen közismert mű ötödik kötetének egy 1529-es kölni kiadása Büky József könyvtáros bejegyzése szerint eredeti Eszterházy-beszerzés.⁷⁰

A *Materia medica* legalaposabb edíciójának a kommentárokkal és fametszetes illusztrációkkal ellátott Mattioli-félt tartják, amely Velencében 1544 és 1565 között öt kiadást is megért.⁷¹

Gyűjteményünkben a Pietro Andrea Mattioli szerkesztette kiadás két különböző változatban is megtalálható, az egyik velencei, a másik frankfurti kiadás.⁷²

⁶⁶ HIPPOKRATÉSZ: *Speculum Hippocraticum*. Basileae, 1747. Johann Jacob Bischof. Jelzet: T. VIII. 13.

⁶⁷ HIPPOKRATÉSZ: *Opuscula aphoristica semiotico-therapeutica VIII*. Basileae, 1748. Johann Jacob Bischof. Jelzet: T. VIII. 53.

⁶⁸ LEONICENO, Niccolò: *Libros Galeni e Graeca in Latinam linguam a se translatos praefatio communis eiusdem in artem medicinalem Galeni*. Ferrariae, 1509. Giovanni Mazzocchi. Jelzet: D. V. 10/1.

⁶⁹ AVICENNA: *Liber secundus de canone canonis*. Breslae, 1609. S. n. Jelzet: Kk. IV. 5/2.

⁷⁰ PEDANIOSZ DIOSZKORIDÉSZ: *De medica materia libri V*. Coloniae, 1529. Johann Soter. Jelzet: M. V. 2.

⁷¹ BENEDEK: *i. m.* 53.

⁷² MATTIOLI, Pietro Andrea: *Commentarii in sex libros Pedacii Dioscoridis Anazarbei de Medica materia*. Venetiis, 1570. Officina Valgrisia. Jelzet: Gg. I. 20. és MATTIOLI, Pietro Andrea: *Commentarii in VI. libros Pedacii Dioscoridis Anazarbei de Medica materia*. [Frankfurt am Main], 1598. Nicolas Bassée. Jelzet: E. III. 20/1–2.

A velencei kiadás példányát jól láthatóan sokszor forgatták korábbi tulajdonosai. A kötéstábla belső oldalán, az előzéklapokon és magán a címlapon is latin nyelvű bejegyzések. A szövegben több kéz írásával lapszéli feljegyzések vannak, a kötéstáblán alig kivehetően az 1570-es évszám olvasható. Több helyen a fametszetes botanikai vagy zoológiai ábra mellett az illető növény vagy állat magyar neve található újabb kori kézírással. A kötet végén a korábbi tulajdonosok az Indexet is kiegészítették, egyikük latin nyelvű betűrendes szójegyzéket szerkesztett és gyógyszerészeti recepteket is közölt. A címlap possessor-bejegyzése: „Capituli Agriensis 1676”.

Az 1598-as frankfurti Mattioli-féle Dioszkoridész-mű is a káptalan birtokában volt az 1714-es tulajdonosi bejegyzés szerint. Az 1704-es alapítású egri papnevelő intézet könyvtára őrizte 1754-ig a káptalan könyvtárát, amelynek értékesebb darabjai Eszterházy Károly utasítására kerültek a mai Főegyházmezei Könyvtárba.⁷³

A görög-római orvostudomány jelenléte a gyűjteményben összefoglalható egy olyan 11 kötetes művel, amelyet Albrecht von Haller gondozásában adtak ki a 18. század második felében. Az *Artis medicae principes* címében az alábbi nevek szerepelnek: „Hippocrates, Aretaeus, Alexander, Aurelianus, Celsus, Rhazis”.⁷⁴

Az *Artis medicae* korábbi tulajdonosa az ex libris szerint a lipcsei egyetem jogászprofesszora, Karl Ferdinand Hommel (1722–1781) volt.

A mű címében szereplő orvosok közül a cukorbetegséget leíró, azt diabétesznek elnevező Kappadókiai Aretaiosz (Kr. u. 2. sz.) munkásságát a reneszánsz fedezte fel, 1731-es kétnyelvű leideni kiadását a neves professzor, Herman Boerhaave kommentálta.⁷⁵ Tralleiszi Alexandrosz (525–605?) írásai a skolasztikusok olvasatában fontos orvosi tankönyvek lettek, fő művét nyomtatásban először Lyonban adták ki 1504-ben.⁷⁶ Aurelianus Caelius Aurelianus (Kr. u. 5. sz.) takarja, aki lefordította latinra a jelentős kisázsiai orvos, Epheszosi Szóranosz (98–138) azóta elveszett műveit, valamint megírta az orvostudomány történetét is Hippokratész korától kezdve.⁷⁷

Aulus Cornelius Celsus (Kr. e. 25–Kr. u. 50) *Artes* című általános enciklopédiájának csupán orvostudományi része maradt fenn. A *De medicina* nyolc kötete összefoglalta kora orvostudományát, az első kötet a medicina történetével fog-

⁷³ KISS: *i. m.* 223–224.

⁷⁴ HALLER, Albrecht von: *Artis medicae principes, Hippocrates, Aretaeus, Alexander, Aurelianus, Celsus, Rhazis*. Lausannae, 1769–1774. François Grasset, Julius Heinrich Pott. Jellet: Rr. VI. 16–26.

⁷⁵ BENKE József: *Az orvostudomány története*. Bp. 2007. 46. (A továbbiakban: BENKE)

⁷⁶ BENEDEK: *i. m.* 73.

⁷⁷ Uo. 55.

lalkozik. A könyvtár egyik Celsus-kiadása ennek az első könyvnek a szövegét tartalmazza a brüsszeli Jodocus Lommius (1500–1564) kommentárjaival.⁷⁸

Rhazes neve már átvezet minket az arab medicina korszakába, de szólnunk kell előbb a 2. század nagy tekintélyű tudósáról, Marcus Aurelius császár udvari orvosáról, a pergamoni születésű Galenusról is.

Galenus (kb. 130 – kb. 200) eredményei és tévedései, a galenizmus tanításai 1500 éven át befolyásolták a medicina fejlődését, de nedvkórtana, a humorálpatólógia egészen a 19. századig fennmaradt.⁷⁹ Hogy számtalan műve közül a valóban általa írtak szerzőségét tisztázza, saját maga készítette el azok jegyzékét. A Corpus Galenicum írásaiban kritikus szemmel foglalta össze a régebbi korok orvosainak ismereteit, könyveiben beszámolt saját kísérleteiről, számos eredeti tanulmányt is közölt. 1490 és 1598 között műveinek 660 különböző kiadásáról tudunk, összes műveit 18 alkalommal jelentették meg.⁸⁰

Az egri káptalan tulajdonában volt 1684-ben az az 1571-es megjelenésű antikva, amelyben az összeállító, Andrés de Laguna (1499–1559) négy részre osztva közöl fejezeteket Galenus műveiből.⁸¹

A montpellier-i egyetem tanára, Laurent Joubert (1529–1582) 1582-ben kiadott *Opera omniájában* jelentette meg Galenus műveihez írt kommentárjait.⁸²

A wittenbergi egyetem professzora, Daniel Sennert (1572–1637) *Institutionum medicinae* című művében Arisztotelész és Galenus tanításaira hivatkozik.⁸³ A kötet 1676-ban a Capitulum Agriensis birtokában volt, azonban a kötéstáblán látható címer, illetve annak felirata alapján („GE Lippaia S.”) a terjedelmes munka korábban Lippay György esztergomi érseké lehetett. A pozsonyi kertjében gyógynövényeket termesztő, alkímiával foglalkozó Lippay 1637 és 1642 között állt az egri püspökség élén.

Galenus halálával (Kr. u. 200) lezárult Európában az orvostudomány ókora, és elkezdődött egy mintegy 1000 esztendeig tartó időszak, amely egészen az egyetemek kialakulásáig tartott. Ebben a millenniumban a gyógyítás központjai áthelyeződtek a bizánci és ibériai–arab területekre, az orvostudomány görög nyelvét is felváltotta az arab.⁸⁴

⁷⁸ LOMMIUS, Jodocus: *Commentarii de sanitate tuenda in primum librum De re medica Aurel. Cornelii Celsi*. Lugduni Batavorum, 1724. Johann Arnold Langerak. Jelzet: M. VI. 94.

⁷⁹ BENKE: *i. m.* 47.

⁸⁰ SCHULTHEISZ Emil: *A Corpus Galenicum = Uő: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből*. Piliscsaba, 2006. 108.

⁸¹ GALENUS: *Epitome Galeni*. Basileae, 1571. Thomas Gaurin. Jelzet: Gg. I. 23.

⁸² JOUBERT, Laurent: *Opera Latina*. Lugduni, 1582. Stephan Michael. Jelzet: Pp. III. 10.

⁸³ SENNERT, Daniel: *Opera omnia*. Venetiis, 1641. Francesco Baba. Jelzet: Uu. III. 16–17.

⁸⁴ BENKE: *i. m.* 55–56.

Az arab orvostudomány

Az arab orvostudományt nem pusztán közvetítő szerepe miatt érdemes kiemelni. A görög orvosi hagyományok átvétele mellett számos területen érték el önálló eredményeket, elsősorban ott, ahol a kora középkori európai orvoslás kevésbé jeleskedett (pl. járványtan, kórházügy, gyógyszerészet, egyetemi oktatás, könyvtárak stb.). Az arab medicina szakított a görög-római orvoslás kultikus hagyományaival, Hippokratész helyett Galenust tekintette minden ismeret forrásának. A görög művek fordításait elkészítő virágkor (800–1000) és a szintetizáló jellegű cordobai korszak (1000–1200) tudósai egészen a reneszánszig meghatározták a 13. században elinduló európai egyetemi orvosképzés rendszerét és tananyagát.⁸⁵

A velencei Giunta-műhelyben jelent meg 1595-ben egy Avicenna (980–1037) több művét tartalmazó gyűjtemény, amely 1782-ben a Schola Medicinalis Agriensis alapítójának, Markhot Ferencnek a tulajdonában volt.⁸⁶

A könyvtár gyűjteményében sajnos csak a második kötet található, amely az avicennai Kánon negyedik részét tartalmazza. A *De aegritudinibus particularibus...* című munka a fertőző betegségekről, bőrbajokról, mérgezésekről és sebészeti fortélyokról szól.⁸⁷ Latin fordítója a 12. századi Toledóban számos tudományos művet arabról átültető Cremonai Gerard (1114–1187).⁸⁸

A középkori Európa orvostudománya

Az európai orvostudomány középkorát Galenus halálától (Kr. u. 200) gyakorlatilag Vesalius anatómiai művének 1543-as megjelenéséig számolhatnánk, de a korszak első ezer esztendeje „prolongált ókor” volt csupán.⁸⁹

Az antik birodalmak hanyatlásával, a Római Birodalom 395-ös kettészakadásával az ókori medicina elméleti ismeretanyaga Bizáncban összpontosult, elveszett vagy a könyvtárak mélyére került. A középkor első századaiban kevés tanult orvos tevékenykedett Európában, képzésüket, működésüket törvényileg nem szabályozták. A 6. században csak Rómában és Ravennában voltak orvosi isko-

⁸⁵ MAGYAR László András: *Az arab orvostudomány*. = Muszlim művelődéstörténeti előadások. Szerk. TŰSKE László. Pécs, 2001. 81.

⁸⁶ AVICENNA: *Liber quartus Canonis [...] Avicennae Cantica*. Venetiis, 1595. Giunta. Jelzet: Dd. III. 7.

⁸⁷ BIRTALAN Győző: *Évszázadok orvosai*. Bp. 1995. 33–34.

⁸⁸ BENKE: *i. m.* 76.

⁸⁹ BENEDEK: *i. m.* 89.

lák, de ezek latin neve (schola graeca) is jelzi, hogy az antik orvostudomány utolsó bátyái voltak, nem pedig az új ismeretek bölcsői.⁹⁰

Ebből az időszakból kevés szerzőt találhatunk a könyvtár kötetei között. Hiányoznak például a pergamoni Oreibasziusz (325–403) jelentős művei, pedig a középkorban ő alapozta meg Galenus tekintélyét, a Bizáncban működő Amidai Aétiosz (502–575) munkásságából is csupán egy 1757-es lipcsei kiadvány közöl rövid részleteket.⁹¹

Az elsősorban a Kelet-római Birodalom területén működő kompilátorok, „átörökítők” érdeme, hogy nem hagyták elveszni a klasszikus szerzők örökségét, műveiket összegyűjtötték, másolták, magyarázták, így a 8–10. századtól az arab tudósok számára biztosítottak egy olyan ismeretanyagot, amely az ő arab fordításukban tovább élt, majd latinra fordítva fel tudta virágoztatni az európai medicinát, mikor kerülővel, ibériai, közel-keleti és észak-afrikai arab kulturális központokat érintve visszajutott oda.⁹²

Az első évezred a középkori Nyugat-Európában a kolostori orvoslás korszaka volt, azonban „Ecclesia abhorret a sanguine”, az egyház irtózott a vértől, műtéteket végezni nem lehetett, a boncolást szigorúan tiltották.⁹³ A szerzetesrendek kolostoraiban folyó szellemi tevékenység, az orvosi szövegek gyűjtése és másolása, a lelkigondozó munka idővel kedvezően befolyásolta a test gyógyítását is. Nursiai Szent Benedek Regulájában már előírta, hogy a beteg rendtársakat ápolni kell, az első nyugat-európai kórházak is a kolostorokban jelentek meg.⁹⁴

A változást a 11–12. századtól az orvosi főiskolák és a nagy európai egyetemek kialakulása jelentette, hiszen a megújuló orvostudomány bölcsői ezek az intézmények lettek.⁹⁵

Az iszlám kultúra hatását mutatja, hogy a legjelentősebb orvosi iskolák Dél-Európában, az arab szellem vonzáskörzetében működtek (pl. Salerno, Padova, Bologna, Montpellier stb.). Salernót a 11. században a bencés rend hozta létre. Montpellierben 1187-ben alapították az orvosi egyetemet, amely a későbbi időkben minden hasonló intézmény modelljéül szolgált.⁹⁶

⁹⁰ SCHULTHEISZ Emil: *Tankönyv és curriculum a középkori orvosi fakultáson*. = Orvostörténeti Közlemények 1997. Supplementum 21. 72. (A továbbiakban: SCHULTHEISZ 1997b.)

⁹¹ AETIUS AMIDENUS: *Anekdoton Lib. IX*. Lipsiae, 1757. Officina Breitkopfia. Jelzet: R. VII. 18/1.

⁹² SCHULTHEISZ Emil: *A kolostori medicina és a természettudományok alakulása a középkorban*. = Uő: *Fejezetek az orvosi művelődés történetéből*. Piliscsaba, 2006. 28. (A továbbiakban: SCHULTHEISZ 2006a)

⁹³ Uo. 30.

⁹⁴ SCHULTHEISZ: *i. m.* 1997b. 73.

⁹⁵ BENKE: *i. m.* 61.

⁹⁶ Uo. 93.

A Schola Medica Salernitanában dolgozott Constantinus Africanus (1010–1087), aki számtalan arab könyvet fordított latinra. A Corpus Constantinum az itáliai és francia orvosi iskolákban az oktatás alapját jelentette.⁹⁷

Salernóban keletkezett a 12. század elején a középkor egyik legnépszerűbb műve, a *Regimen sanitatis Salernitanum* című tanköltemény, amely a laikus olvasók számára tartalmazott egészségügyi tanácsokat.⁹⁸

A Főegyházmegyei Könyvtár orvostudományi állományát megvizsgálva azonban azt tapasztaljuk, hogy a körülbelül 1100-tól 1550-ig tartó időszakra jellemző orvosi iskolák és egyetemek professzorai közül jelentős szerzőket alig találhatunk a gyűjteményben.

A skolasztikus orvoslás elsősorban az elméleti-filozófiai tudást, a klasszikus ókori és arab szerzők sokszor kritika nélküli átvételét oktatta az egyetemeken. Az orvostanhallgatók megismerték és rendszerezték a bőséges szakirodalmat, megtanulták a vitatkozás művészetét, de a gyógyítómunkában számottevő gyakorlati eredményeket nem értek el.⁹⁹

Úgy tűnik, hogy az 1780-as években Eszterházy Károly és tanácsadói a szerveződő modern orvosi fakultás, a gyakorlati képzés számára nem találták nélkülözhetetlennek a középkori skolasztikus orvosok munkásságát tükröző művek beszerzését.

Európai orvoslás a tizenhatodik században

A medicina történetében a középkor az 1550-es években ért véget. Vesalius, Eustacchi, Fracastoro, Falloppio és társaik fellépése elsodorta azt a gátat, amelyet az orvostudomány ókori klasszikusainak munkáiból a skolasztika emelt. A reneszánsz megteremtette az újkori orvoslás alapjait, de az antik szerzők tekintélyének tisztelete, munkásságuk dogmatikus olvasata csak évszázadok alatt adta át helyét a természet vizsgálatokon és kísérleteken alapuló megtapasztalásának, racionális rendszerezésének, majd megváltoztatásának.¹⁰⁰

Ebben a folyamatban mérföldkőnek számított Andreas Vesalius (1514–1564) *De humani corporis fabrica* című munkája. Bazel tekintélyes tipográfiájában, Johannes Oporinus műhelyében jelent meg először 1543-ban, Kopernikusz alapvető csillagászati opuszával egy esztendőben. Tiziano műhelyében készült fadúcai révén nemcsak tartalmában hozott újat, hanem az anatómia oktatásában nélkülözhetetlen könyvillusztrációk terén is úttörő munka.

⁹⁷ SCHULTHEISZ: *i. m.* 2006a. 25.

⁹⁸ SCHULTHEISZ Emil: *Egy orvosi tanköltemény, a salernói Regimen sanitatis.* = Uő: *Fejezetek az orvosi művelődés történetéből.* Piliscsaba, 2006. 118–119.

⁹⁹ BENEDEK: *i. m.* 114.

¹⁰⁰ SCHULTHEISZ Emil: *Medicina a reneszánsz egyetemen.* = Orvostörténeti Közlemények 1997. Supplementum 21. 93.

Az Egerben fellelhető kiadás, amely a 17. századi holland Nicolaas Fonteyn magyarázatait és kiegészítéseit is tartalmazza, Jan Jansson nyomdájából származik.¹⁰¹

A padovai Gabriele Falloppio (1523–1562) *Secreti diversi et miracolosi* című műve Velencében jelent meg olasz nyelven 1578-ban.¹⁰² Falloppio ebben a gyógyszerészeti munkájában szépségápolási tanácsokat közöl hölgyek számára, műve második könyvében pedig számos borral kapcsolatos receptet ad.

Bartolomeo Eustacchi (1510 körül – 1574) anatómiai kutatásait a boncolást szigorúbban megítélő Rómában végezte mint a Sapienza orvosi főiskola professzora. Bonctani munkájának kiadásához már 1552-ben elkészültek a kiváló illusztrációk, ám ezekből életében csupán néhány darab jelent meg. Főműve, a *Tabula anatomicae* is csak jóval halála után látott napvilágot (1714). Maguk a metszetek 1700 körül kerültek elő, ezeket XI. Kelemen pápa vásárolta meg, majd a Sapienza akkori tanárát, Giovanni Maria Lancisit bízta meg a kiadás-sal.¹⁰³

A *Tabula anatomicae* két kiadásban is megtalálható az orvosi fakultásnak szánt könyvgyűjteményben.

A korábbi editio Jean Jacques Manget (1652–1742) *Theatrum anatomicum* című művének harmadik köteteként került Büky József könyvtáros beírása szerint 1782-ben a könyvtárba.¹⁰⁴ A későbbi kiadás 1728-ból származik.¹⁰⁵

Girolamo Fabrizio d'Aquapendente (1533–1619) három művével is szerepel a katalógusban. A látásról, a hallásról és a hangképzésről írott munkájának összefoglaló címe *Tractatus anatomicus triplex*.¹⁰⁶ A sebészettel foglalkozó *Opera chirurgica* Padovában jelent meg 1641-ben,¹⁰⁷ anatómiai-élettani munkája pedig Lipszében 1687-ben.¹⁰⁸ Ennek előszavát Johannes Bohn (1640–1718), a kor egyik jelentős sebésze írta.

¹⁰¹ VESALIUS, Andreas: *De humani corporis fabrica*. Amstelodami, 1642. Jan Jansson. Jelzet: V. I. 16.

¹⁰² FALLOPPIO, Gabriele: *Secreti diversi et miracolosi*. Venetia, 1578. Angelo Gardano. Jelzet: Gg. VIII. 3.

¹⁰³ BENEDEK: *i. m.* 143.

¹⁰⁴ MANGET, Jean Jacques: *Theatrum anatomicum*. Genevae, 1716–1717. Jean Antoine Cramer, Philibert Perachon. Jelzet: M. I. 8/1–3.

¹⁰⁵ EUSTACCHI, Bartolomeo: *Tabulae anatomicae*. Romae, 1728. Lorenzo et Tomaso Pagliarini. Jelzet: Bb. II. 1.

¹⁰⁶ FABRIZIO d'AQUAPENDENTE, Girolamo: *Tractatus anatomicus triplex*. [Oppenheim], 1614. Johann Theodor de Bry. Jelzet: Cc. IV. 42.

¹⁰⁷ FABRIZIO d'AQUAPENDENTE, Girolamo: *Opera chirurgica*. Patavii, 1641. Francesco Bolzetta, Sebastiano Sardi. Jelzet: O. V. 4.

¹⁰⁸ FABRIZIO d'AQUAPENDENTE, Girolamo: *Opera omnia anatomica et physiologica*. Lipsiae, 1687. Johann Friedrich Gledistch, Christian Goetze. Jelzet: F. IV. 16.

A veronai születésű Girolamo Fracastoro (1478–1553) volt a tridenti zsinat orvosi tanácsadója. Epidemiológiai ismereteit hasznosította, amikor a zsinat székhelyét pestisveszélyre hivatkozva Tridentből Bolognába helyeztette át 1547-ben.¹⁰⁹ Az egész Európában nagy tekintélynek örvendő tudós bölcséleti és orvosi művei összkiadásának első kötetét is láthatjuk a könyvtár polcain.¹¹⁰

A 16. század legsúlyosabb betegsége volt a vérbaj, a szifilisz. Az elnevezés Fracastoro alkotása, aki egy orvosi tanköteményben használta először 1530-ban.¹¹¹ A *Syphilidis, sive De morbo gallico* című, Pietro Bembo humanista tudóshoz, későbbi bíboroshoz írott vers a fenti kötetben megtalálható. A könyv tartalmazza még a szerző életrajzát is.

Az anatómia után a medicina következő forradalmát a sebészet terén figyelhetjük meg. A borbélyok, felcserek és chirurgusok sokszor lenézett mesterségére egyre nagyobb szükség lett a fejlett haditechnikájú 16–17. századi európai háborúkban. A korszak nagy sebészeinek, a seborvosi mesterséget tudománnyá tevő tanult tudósoknak (pl. Ambroise Paré vagy Gaspare Tagliacozzi) a műveit azonban nem találjuk meg az egri könyvtárban.

Ambroise Paré tanítványa volt Pierre Pigray (1532–1613). A gyakorlati sebészettel foglalkozó *La chirurgie* című művét először Párizsban adták ki 1600-ban.¹¹² A francia nyelvű egri példány 1673-ból való.¹¹³

A gyakorlati orvostudomány egyik ellentmondásosan megítélt alakja is a cinquecento gyermeke, bár ő a német nyelvterülethez tartozik. Theophrastus Bombastus ab Hohenheim a római enciklopédista, Aulus Cornelius Celsus nyomán nevezte el saját magát Paracelsusnak (1493–1541).¹¹⁴

Paracelsus mint gyakorló orvos alkotott maradandót, az általa képviselt iatrokémia révén a természettudományi látásmód elterjedt az orvostudományban. Összes műveit Johann Huser adta ki tíz kötetben, quarto formában 1589 és 1591 között Bázelen.¹¹⁵

A könyvtárban található Paracelsus-kötet a bázeli editio 1603-as strasbourgri változatának első kötete. A német nyelvű, fólió méretű munka láthatóan sokat forgatott példány.¹¹⁶ Az *Opera omnia* latin nyelven először Genfben jelent meg 1658-ban.

¹⁰⁹ BENEDEK: *i. m.* 192.

¹¹⁰ FRACASTORO, Girolamo: *Operum pars prior philosophica et medica*. Lugduni, 1591. Franciscus Fabrus. Jelzet: B. VIII. 7/1.

¹¹¹ BENEDEK: *i. m.* 191.

¹¹² MAYER Ferenc Kolos: *Az orvostudomány története*. Bp. 1988. 162.

¹¹³ PIGRAY, Pierre: *Epitome des preceptes de medecine et chirurgie*. Lyon, 1673. Claude Carteron. Jelzet: Gg. VII. 26.

¹¹⁴ BENEDEK: *i. m.* 156.

¹¹⁵ Uo. 157.

¹¹⁶ PARACELSUS: *Opera*. Strassburg, 1603. Lazarus Zetzner. Jelzet: N. IV. 4.

Az orvosi vegytan művelője volt a hallei születésű Andreas Libavius (1540–1616).¹¹⁷ *Syntagma arcanorum chymicorum* című munkája 1613-ban jelent meg Frankfurtban, az ehhez írott kiegészítés Egerben is megtalálható.¹¹⁸

A római Sapienza botanikus kertjének a vezetője, Andrea Bacci (1524–1600) több kiadást megért könyvében a termálvizek történetével és gyógyászati felhasználásával foglalkozik.¹¹⁹

A Főegyházmegyei Könyvtár legrégebb nyomtatott orvostudományi könyve is a gyógyvizekről szól. A Montagnana itáliai orvosdinasztia alapítója, Bartolomeo Montagnana (1400–1460) a padovai fürdőkről és különböző gyógyszerekről, kezelésekről értekezik egy velencei ösnyomtatványban.¹²⁰

A spanyol Cristóbal de Vega (1510–1573) az orvoslás művészetéről szóló könyvében részletesen elemzi az Ibériai-félsziget borainak gyógyászati célú felhasználását.¹²¹

A modenai születésű Giovanni Marinello (16. század) olasz nyelven írta művét, hogy Itália hölgyolvasói is tanulmányozhassák, hiszen a kötetben a szépségápolásról, a bőrbetegségekről, általában a személyes higiénéről találhattak hasznos ismereteket.¹²²

Az orvostudományi műveket feldolgozó könyvészeti munkák közül kettőről kell szót ejtenünk. A 16. század egyik legjelentősebb tudományos teljesítményének, a *Bibliotheca universalis* című egyetemes bibliográfiának a szerzője, Conrad Gesner (1516–1564) Bázelen orvosi egyetemet végzett.¹²³ *Chirurgia* című művének első kiadása a főegyházmegyei gyűjtemény egyik értékes kötet.¹²⁴

A könyvben Gesner különböző sebészeti tárgyú írásokat gyűjtött össze. Az antik szerzőket Oreibasiosz és Galenus képviseli, a modern szerzők a kor jelentős sebészorvosai, de maga Gesner is szerepel a kötetben. A 16. században használt sebészeti eszközöket fametszetes illusztrációk mutatják be. A kötetben található még egy érdekes függelék, a sebészettel foglalkozó írások egyik legkorábbi bibliográfiája. Ebben Gesner a szerzők egyes műveit alaposan elemzi, külön felhívja olvasói figyelmét az egyébként sebészettel ritkábban foglalkozó orvosok ilyen tárgyú írásaira is.

¹¹⁷ BENEDEK: *i. m.* 244.

¹¹⁸ LIBAVIUS, Andreas: *Appendix necessaria Syntagmatis arcanorum chymicorum*. Francofurti, 1615. Nicolas Hoffmann, Peter Kopf. Jelzet: Cc. I. 18/1.

¹¹⁹ BACCI, Andrea: *De thermis libri septem*. Venetiis, 1571. Vincenzo Valgrisi. Jelzet: Z. III. 24.

¹²⁰ MONTAGNANA, Bartolomeo: *Tractatus tres de balneis Patavinis. De compositione et dosi medicinarum. Antidotarium eiusdem*. [Velenice], 1497. Boneto Locatello. Jelzet: D. V. 10/2.

¹²¹ VEGA, Cristóbal de: *Liber de arte medendi*. Lugduni, 1587. Guillaume Rouillé. Jelzet: Mm. III. 14.

¹²² MARINELLO, Giovanni: *Gli ornamenti delle donne*. Venetia, 1610. S. n. Jelzet: R. XII. 57.

¹²³ BENEDEK: *i. m.* 204.

¹²⁴ GESNER, Conrad: *Chirurgia*. Tiguri, 1555. Andreas et Jacob Gessner. Jelzet: Gg. I. 21.

Könyvészeti jellegű munka a 17. századból a jogi, teológiai és bölcséleti könyvjegyzékeket is összeállító Martin Lipen (1630–1692) orvosi bibliográfiája.¹²⁵ A tételek szakrendben, azon belül pedig szerzői betűrendben sorakoznak a két hasámban szedett oldalakon. A cím mellett közli a mű megjelenési idejét, formátumát, feltünteti az újabb kiadásokat is. Művének értékét növeli a számtalan kereszthivatkozás és a szerzői, közreműködői névmutató.

A medicina tizenhetedik századi forradalma

A 17. század újabb fordulópont a medicina történetében. A barokk tudósok kíváncsiak voltak az egész világra, annak jelenségeit összefüggéseikben szereték volna megragadni, a folyamatokat racionálisan elemezni és teológiailag is elfogadható nagy rendszerekben osztályozni. Munkájukat a szerveződő, tudósokat tömörítő akadémiák és az első orvosi folyóiratok segítették.

A medicina folyamatosan fejlődő régebbi ágai mellett új területek nyílnak, a kísérletező élettan és a mikroszkópos anatómia, a szövettan. A 17. században lassan kibontakozó kórbonctani szemlélet pedig majd a felvilágosodás évtizedeiben újítja meg a sebészetet.¹²⁶

A század legfontosabb felfedezése a vérkeringés leírása. Az angol William Harvey (1578–1657) munkája, az *Exercitatio anatomica de motu cordis* 1628-ban jelent meg először. Sajnos Harvey műve nem látható az egri könyvtárban.

Harvey munkásságát folytatta az állatokon már vérátömlesztést végző angol Richard Lower (1631–1691). A vérkeringésről, a szív működéséről, valamint az érrendszerről szóló alapvető művének (1669) hatodik kiadását szerezték be Eszterházy Károlyék.¹²⁷

Az érrendszerbe fecskendezett viasszal készített preparátumaival sokat tett Harvey elméletének igazolásáért Frederik Ruysch (1638–1731) holland anatómus és botanikus. Tizenhat bonctani tárgyú levelének gyűjteménye korai szerzeménye a könyvtárnak.¹²⁸

A Ruysch által alkalmazott technikát többen is kifejlesztették, hivatalosan Jan Swammerdamot (1637–1680) tekintették a módszer felfedezőjének.¹²⁹ Könyvtá-

¹²⁵ LIPEN, Martin: *Bibliotheca realis medica*. Francofurti ad Moenum, 1679. Johann Nicolaus Humm. Jelzet: Ss. I. 5.

¹²⁶ KAPRONCZAY: *i. m.* 15.

¹²⁷ LOWER, Richard: *Tractatus der corde*. Lugduni Batavorum, 1728. Johann et Herman Verbeek. Jelzet: R. XI. 2.

¹²⁸ RUYSCH, Frederik: *Epistola anatomica problematica*. Amstelaedami, 1714–1731. Hendrik Janssonius van Waesberge. Jelzet: Ii. IV. 13/1–20.

¹²⁹ BIRTALAN Győző: *Európai orvoslás az újkorban*. = Orvostörténeti Közlemények 1988. Supplementum 15–16. 12. (A továbbiakban: BIRTALAN 1988)

runkban a holland tudósnak a légzésről, a tüdő felépítéséről és működéséről szóló traktátusa látható.¹³⁰

Harvey mellett a század talán legfontosabb felfedezését Marcello Malpighi (1628–1694) tette, aki 1661-ben mikroszkópja alatt kapillárisokat figyelt meg, lerakva ezzel a szövettan, illetve az élettani vizsgálódások alapjait.¹³¹ Összegyűjtött műveinek első londoni kiadása megvan Egerben is, anatómiai és embriológiai kutatásait nagyszerű illusztrációkkal adta ki.¹³²

Még életében publikálta eredményeit Athanasius Kircher (1602–1680) német jezsuita tudós, aki mikroszkópjával a pestises betegek váladékaiban kutatta a betegség kórokozóját.¹³³

Anatómiai-élettani munka a veséről két pisai tudós műve. Lorenzo Bellini (1643–1704) a szerkezeti kérdéseket tárgyalja, Giovanni Alfonso Borelli (1608–1679) a vese működéséről értekezik a kötetben, amely az 1662-es editio princeps második kiadása.¹³⁴

A vatikáni kúria orvosa, a világhírű Biblioteca Lancisiana gyűjteményének alapítója, Giovanni Maria Lancisi (1654–1720) adta ki Eustacchi anatómiai műveit, de önálló munkáit is megtaláljuk Egerben. Műveinek gyűjteményes kiadásában a fertőző betegségekről is értekezik.¹³⁵ Feltételezte, bár bizonyítani nem tudta, hogy a malária terjedésében szerepük lehet a szúnyogoknak. A szívműködésről és ennek zavarairól kiadott fontos tanulmánya először 1728-ban jelent meg.¹³⁶

Az angol anatómus, Thomas Willis (1621–1675) összegyűjtött műveinek latin nyelvű velencei kiadása a szerző egyéb írásai mellett legfontosabb neurológiai kutatásainak eredményeit, az agy anatómiai felépítésére vonatkozó pontos megállapításait is tartalmazza.¹³⁷

Ebben az időszakban a theatrum anatomicumokban nyilvános boncolások folytak. A weimari udvar előkelőségei előtt évente megrendezett boncolásokat

¹³⁰ SWAMMERDAM, Jan: *Tractatus physico-anatomico-medicus de respiratione usuque pulmonum*. Lugduni Batavorum, 1667. Daniel, Abraham et Adrian van Gaasbeeck. Jelzet: U. XI. 14/1.

¹³¹ BENEDEK: *i. m.* 261.

¹³² MALPIGHI, Marcello: *Opera omnia*. Londini, 1687. Robert Littlebury. Jelzet: P. XII. 19.

¹³³ KIRCHER, Athanasius: *Scrutinium physico-medicum contagiosae luis, quae pestis dicitur*. Romae, 1658. Typis Mascardi. Jelzet: N. XI. 30.

¹³⁴ BELLINI, Lorenzo – BORELLI, Giovanni Alfonso: *De structura renum observatio anatomica [...] et De illorum usu iudicium*. Argentorati, 1664. Simon Paulli. Jelzet: U. XI. 14/3.

¹³⁵ LANCISI, Giovanni Maria: *Opera quae hactenus prodierunt omnia*. Genevae, 1718. Jean Antoine Cramer et Philibert Perachon. Jelzet: S. VI. 17–18.

¹³⁶ LANCISI, Giovanni Maria: *De motu cordis et aneurysmatibus*. Romae, 1728. Giovanni Maria Salvioni. Jelzet: Qq. III. 6.

¹³⁷ WILLIS, Thomas: *Opera omnia*. Venetiis, 1720. Giovanni Malachini, Giulio Mapheo. Jelzet: C. III. 38.

egy anatómus nevéől „rolfinkolás”-nak hívták.¹³⁸ A hamburgi Werner Rolfinck (1599–1673) azonban jelentős tudós volt, ő is hozzájárult a vérkeringés felfedezéséhez. Az 1656-os kiadású egri kötet editio princeps.¹³⁹

Théophile Bonet-nak (1620–1689), a korszerű patológia egyik megalapozójának összefoglaló műveit Egerben is megvásárolták, mindegyik eredeti Eszterházy-beszerezés. A *Sepulchretum sive anatomica practica*, vagyis a *Temető, avagy gyakorlati anatómia* három kötete több ezer boncolás és kórelőzmény nyomasztó gyűjteménye.¹⁴⁰

Johann Vesling (1598–1649) bonctani tanulmányainak rézmetszetekkel gazdagon illusztrált második kiadása Padovában jelent meg, ahol a német orvos az anatómiai tanszék professzora és a botanikai kert vezetője volt.¹⁴¹ Népszerű tankegyetében foglalkozik Harvey nyomán a vérkeringéssel, az agy vérellátásával, elsőként kísérli meg leírni az emberi nyirokrendszert.

A bolognai Antonio Maria Valsalva (1666–1723) az érzékszervekről, a veséről és a bélsatornáról készített anatómiai tanulmányai, kórbonctani feljegyzései és levelei is hozzáférhetők Egerben egy bőségesen illusztrált velencei kiadásban.¹⁴²

A 17. században fejlődik külön tudományággá a törvényszéki orvostan, ezt a könyvtárban Paolo Zacchia (1584–1659) egyik műve képviseli.¹⁴³

Az elvont betegségelméleteket alkotó „angol Hippokratész”, Thomas Sydenham (1624–1689) kiváló gyakorlati szakember is volt, főleg a fertőző betegségek terén.¹⁴⁴ Sydenham a Daniel Defoe által is megörökített 1664–66-os nagy londoni pestis idején élt. A *Methodus curandi febres* címlapján olvashatjuk, hogy saját megfigyelései és tapasztalatai alapján írta könyvét.¹⁴⁵

Az újkori európai orvoslás történetében a 17. század második felét és a 18. század első felét a még Paracelsus által elindított iatrokémia uralma jellemezte.¹⁴⁶

A 17. században jelentek meg Európában az első gyógyszerkönyvek. A pharmacopoea fontos hivatalos kiadvány volt, amely az engedélyezett gyógyszer-

¹³⁸ BENEDEK: *i. m.* 258.

¹³⁹ ROLFINCK, Werner: *Dissertationes anatomicae*. Noribergae, 1656. Michael Endter. Jelzet: C. I^x. 8.

¹⁴⁰ BONET, Théophile: *Sepulchretum sive anatomica practica*. Lugduni, 1700. Jean Antoine Cramer et Philibert Perachon. Jelzet: M. III. 2–4.

¹⁴¹ VESLING, Johann: *Syntagma anatomicum*. Patavii, 1651. Paolo Frambotto. Jelzet: Bb. IV. 52.

¹⁴² VALSALVA, Antonio Maria: *Opera*. Venetiis, 1741. Francesco Pitter. Jelzet: Bb. IV. 45–46.

¹⁴³ ZACCHIA, Paolo: *Quaestionum medico-legalium tomi tres*. Francofurti, 1666. Johann Baptist Schönwetter. Jelzet: Y. I. 15.

¹⁴⁴ BIRTALAN: *i. m.* 1988. 16.

¹⁴⁵ SYDENHAM, Thomas: *Methodus curandi febres, propriis observationibus superstructa*. Amstelodami, 1666. Gerard Schagen. Jelzet: U. X. 30/1.

¹⁴⁶ BIRTALAN: *i. m.* 1988. 17.

rek listáját közölte, adatait folyamatosan bővítették, gondozták, így többször is kiadták őket.¹⁴⁷ A gyűjteményünkben szereplő 1643-as kiadású gyógyszerkönyv¹⁴⁸ egykori tulajdonosa a címlapon olvasható bejegyzés szerint Joannis Kondor egri kanonok. Kondor János 1702 és 1706 között a Telekesy István püspök által alapított egri papnevelő intézet prefektusa volt.¹⁴⁹

A 17–18. század fordulójának neves, a iatrocémián már túllépő kémikusa volt Georg Ernst Stahl (1660–1734). Az égési folyamatokat értelmező flogiszton-elmélet atyjának művei nincsenek meg az egri könyvtárban, de tanítványa, a hallei Johann Juncker (1679–1759) több könyvében is magyarázza messterének szerzteágzó munkásságát.¹⁵⁰

Juncker másik hallei professzora, Friedrich Hoffmann (1660–1742) is igyekezett logikus betegségmodelleket kidolgozni, foglalkozott iatromechnikával is, mégis gyógyszerreceptjeit használták századokon át. A Hoffmann-cseppeket (éter és alkohol keveréke) a háztartásokban néhány évtizede még alkalmazták.¹⁵¹ Összes műveit, illetve annak Supplementumokkal kiegészített kiadásait több példányban is megvásárolta Eszterházy püspök.¹⁵² Hoffmann Hallében több nyilvános disputatio elnöke volt az egyetemen kiadott tézisfüzetek címlapja szerint, amelyekből bőven válogathatunk a Főegyházmegyei Könyvtár gazdag állományából.

A szülészet és nőgyógyászat szakterületén François Mauriceau (1637–1709) kazuisztikai, eseteleírásokat tartalmazó gyűjteménye hetven esztendő alatt nyolc kiadást ért meg.¹⁵³ Egerben az első kiadást láthatjuk.¹⁵⁴

Az abszolutizmus korában megkezdődött az emberek felvilágosítása, az egészségvédelmi propaganda is. Speciális szakterületek indultak fejlődésnek az orvostudományon belül.¹⁵⁵ Bernardino Ramazzini (1633–1714), az orvosi felvilágosítás és a munkaegészségügy egyik úttörője például a foglalkozási betegségeket is vizsgálta összes műveinek londoni kiadásában.¹⁵⁶

¹⁴⁷ Uo. 32.

¹⁴⁸ *Pharmacopoeia Augustana*. Augustae Vindelicorum, 1643. Andreas Aperger. Jelzet: U. XI. 50.

¹⁴⁹ BOZSIK Pál: *Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig*. Eger, 1910. 66.

¹⁵⁰ Például: JUNCKER, Johann: *Conspectus chirurgiae tam medicae, methodo Stahliana conscriptae*. Halae, 1721. Orphanotropheum. Jelzet: Cc. VI. 27.

¹⁵¹ BIRTALAN: *i. m.* 1988. 19.

¹⁵² Legkorábbi kiadás: HOFFMANN, Friedrich: *Opera omnia physico-medica*. Genevae, 1740. Fratres de Tournes. Jelzet: Dd. III. 1–3.

¹⁵³ BIRTALAN: *i. m.* 1988. 24.

¹⁵⁴ MAURICEAU, François: *Des maladies des femmes et accouchées*. Paris, 1668. Charles Coignard. Jelzet: H. VI. 1.

¹⁵⁵ KAPRONCZAY: *i. m.* 17.

¹⁵⁶ RAMAZZINI, Bernardino: *Opera omnia medica et physiologica*. Londini, 1718. Isaac et Paul Vaillant. Jelzet: Ss. VIII. 17.

A felvilágosodás orvostudománya és az első bécsi orvosi iskola

Benke József orvostörténeti összegzésében a medicina 18. századának a mikroszkóp felfedezésétől (Leeuwenhoek, 1670-es évek) a himlőoltás bevezetéséig (Edward Jenner, 1796) ívelő időszakot tartja.¹⁵⁷ Természetesen minden periodizáció szubjektív, de ez a két személy, illetve esemény mégis jól mutatja be az orvostudomány fejlődését ebben az időszakban. Leeuwenhoek jelzi a megfigyelés lehetőségeinek váratlan bővülését, az igényt a természettudományos folyamatok okainak felkutatására, Jenner munkássága pedig már az emberek nagy tömegein segíteni tudó, közegészségügyi rendszerben működő orvoslást jelképezi. A felvilágosodás évtizedeiben fektették le a mai értelemben vett klinikai orvostudomány alapjait.

Egy átmeneti korszak tudósa volt a modern kórbonctan neves művelője, Giambattista Morgagni (1682–1771). Antonio Maria Valsalva tanítványa az elődjei által felhalmozott hatalmas mennyiségű esetleírást rendszerezte, az összefüggéseket felkutatva, számos addig nem létező terminus technicust vezetett be.¹⁵⁸ Több művét forgathatták volna az egri medikus hallgatók, köztük padovai és velencei kiadásokat. Egy három kötetes válogatás a tudományos igényű írások mellett leveleit és tanára, Valsalva életrajzát is tartalmazza.¹⁵⁹

Patológiai témájú kötet Voltaire háziorvosának, Théodore Tronchin-nak (1709–1781) az idült ólommérgezésről írt műve, amely időszerű problémát tárgyalt az iparosodó Európában.¹⁶⁰

Az orvosi botanika témaköréből emeljük ki a növényvilág 18. századi rendszerezőjének, Carl Linnének (1707–1778) egy két kötetes illusztrált kiadását.¹⁶¹ Az orvos végzettségű Linné a betegségek rendszerezésével, noszológiai osztályozásával is foglalkozott.

Magyarországi vonatkozásai miatt érdemes megemlíteni a lausanne-i Simon-André Tissot (1728–1797) munkásságát. Ismeretterjesztő műve, az *Avis peuple sur sa santé* 1767-es harmadik kiadása megtekinthető a könyvtárban.¹⁶² Tissot

¹⁵⁷ BENKE: *i. m.* 123.

¹⁵⁸ BIRTALAN: *i. m.* 1988. 46–47.

¹⁵⁹ MORGAGNI, Giambattista: *Opuscula miscellanea*. Venetiis, 1763. Typographia Remondiniana. Jelzet: Bb. II. 9.

¹⁶⁰ TRONCHIN, Théodore: *De colica pictorum*. Genevae, 1757. Fratres Cramer. Jelzet: S. VIII. 16.

¹⁶¹ LINNÉ, Carl von: *Amoenitates academicae seu dissertationes variae*. Holmiae et Lipsiae, 1749–1751. Gottfried Kiesewetter, Lars Salvius. Jelzet: Mm. I. 39–40.

¹⁶² TISSOT, Simon-André: *Avis peuple sur sa santé*. Paris, 1767. Pierre François Didot. Jelzet: Rr. F. 20–21.

könyve magyarul Marikovszky Márton fordításában az egri egyházmegye területéhez tartozó nagykárolyi nyomdában jelent meg 1772-ben.¹⁶³

Magnetoterápiájával igen népszerű volt a 18. században Franz Anton Mesmer (1734–1815). Mivel az „állati delejesség” tanát többen támadták, Mesmer nyomtatásban is megjelentette tanításainak védőiratát.¹⁶⁴

A 18. századi sebészetet, hasonlóan a korábbi időszakokhoz, kevés szerző képviseli. A helmstädti egyetem professzora, Lorenz Heister (1683–1758) tankönyvét számtalan nyelvre lefordították, több kiadást megért, a bécsi orvosi fakultáson még a 19. század közepén is használták.¹⁶⁵

Az egri könyvbeszerzés legaktívabb időszakában (1780-as évek első fele) Eszterházy Károlyék talán azért nem fordítottak figyelmet a 18. század végén már komoly eredményeket elérő, a hadászatban egyre meghatározóbb szerepet játszó sebészet korszerű tankönyveinek a megvásárlására, mert a mai értelemben vett egyetemi sebészképzés csak 1786-ban indult el. Addig még a pesti egyetemen is csak tanfolyami keretek között képezték a hallgatókat. II. József tanügyi reformja keretében került sor az addig különálló orvosi és sebészi képzés összevonására.

A magasan képzett sebészeket foglalkoztató hadsereg inkább a kolozsvári Orvosi-Sebészi Tanintézetet és a bécsi Katonai Akadémiát, a Josephinumot vette igénybe a szakemberek oktatására.¹⁶⁶

A szerteágazó, mára csupán érdekes elméleteket (pl. Franz Josef Gall frenológija) és napjainkban is élő felismeréseket egyaránt hozó 18. századi medicina képviselői közül a Boerhaave nevéhez köthető leideni hagyományról és az azt folytató bécsi orvosi iskoláról kell szólnunk részletesebben.

A holland Hermann Boerhaave (1668–1738) nevét szerzőként vagy közreműködőként igen gyakran olvashatjuk az egri könyvtár számára megvásárolt orvosi műveken, sokszor hivatkoznak rá más szerzők is. Nem véletlen ez, hiszen a neves első bécsi orvosi iskola tagjai (Haen, Haller, Van Swieten, stb.) a leideni professzor tanítványai voltak. Az egri orvosi fakultás oktatómunkáját jórészt az ő könyveik segítették volna.

Boerhaave azzal emelkedett ki a kor kiváló klinikusai közül, hogy a medicina tanításában is meglepő eredményeket tudott elérni. A közvetlen stílus, a betegágy melletti gyakorlatközpontú oktatás, a kritikus gondolkodásra nevelés tehette őt egy új tanításelmélet kidolgozójává.¹⁶⁷

¹⁶³ FRIEDRICH Ildikó: *Egészségügyi felvilágosítás a 18. századi Magyarországon*. Bp. 2002 /Libri historiae medicae/. 64. (A továbbiakban: FRIEDRICH)

¹⁶⁴ MESMER, Franz Anton: *Précis historique des faits relatifs au magnétisme-animal*. Londres, 1781. S. n. Jelzet: Gg. VIII. 25.

¹⁶⁵ HEISTER, Lorenz: *Compendium anatomicum*. Altorfi et Norimbergae, 1727. Jobst Wilhelm Kohles, Georg Christoph Weber. Jelzet: Ss. I^x. 27.

¹⁶⁶ KAPRONCZAY: *i. m.* 86–87.

¹⁶⁷ BIRTALAN: *i. m.* 1995. 51.

Boerhaave *Elementa chemiae* című művét a címdalán lévő bejegyzés szerint maga Büky József, Eszterházy püspöki könyvtárosa adományozta 1781-ben a könyvtárnak.¹⁶⁸

Boerhaave előadásait hét kötetben tette közzé tanítványa, Albrecht von Haller¹⁶⁹, egy leideni orvos, Johann Wilhelm Heyman pedig hét kötetben adta ki saját Boerhaave-kommentárjait.¹⁷⁰

Boerhaave eredetileg filozófiából doktorált 1690-ben a leideni egyetemen. Mivel a klasszikus nyelveken kívül káldeusul és héberül is megtanult, őt kérték fel az egyetemi könyvtár katalogizálására. Ekkor ismerte meg a medicina szakirodalmát, ami annyira érdekelt, hogy hamarosan orvosi diplomáját is megszerezte. Haláláig gyűjtötte az orvostudományi művek editio princeps-eit.¹⁷¹

Boerhaave munkásságát, az elméletet a klinikai gyakorlatban hasznosító orvoslást Gerard van Swieten, az első bécsi orvosi iskola megszervezője (1700–1772) hozta a császárvárosba. Őt maga a császárnő, Mária Terézia hívta meg 1745-ben, hogy protomedikusként irányítsa a bécsi egyetemi reformokat.¹⁷² Ebben a minőségében a nagyszombati egyetem orvosi fakultásán folyó oktatómunkát is meghatározta, ahol már 1770-től kötelező irodalom lett a fiziológia, a belgyógyászat és a patológia tanulmányozásához *Commentaria in Boerhaave Aphorismos* című tíz kötetes műve.¹⁷³ Egerben egy latin nyelvű itáliai kiadást vásároltak meg a leltárkönyvek szerint.¹⁷⁴

Van Swieten tevékenysége, az egyetemi oktatás és az egészségügy területén bevezett reformjai azért jelentősek a számunkra, mert ezeket a Habsburg Birodalom egész területén, így a hazai oktatásban és közegészségügyben is alkalmazták.¹⁷⁵

A svájci Albrecht von Haller (1708–1777), a göttingeni, majd a berni egyetem professzorának anatómiai tanulmánya¹⁷⁶ a rekeszizomról 1733-ból, kórbonc-

¹⁶⁸ BOERHAAVE, Hermann: *Elementa chemiae*. Lipsiae, 1732. Caspar Fritsch. Jelzet: N. I^x. 1–2.

¹⁶⁹ BOERHAAVE, Hermann: *Praelectiones academicae in proprias institutiones rei medicae edidit et notas addidit Albertus Haller*. Venetiis, 1743–1745. Simone Occhi. Jelzet: Aa. VII. 43–49.

¹⁷⁰ HEYMAN, Johann Wilhelm: *Commentaria in Hermanni Boerhaave institutiones medicas*. Lugduni Batavorum, 1744–1754. Johannes Hasebroek [et al.]. Jelzet: G. I^x. 24–30.

¹⁷¹ SCHULTHEISZ Emil: *Bibliofil orvosok = Uő: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből*. Piliscsaba, 2006. 177. (A továbbiakban: SCHULTHEISZ 2006b)

¹⁷² KAPRONCZAY: *i. m.* 42–43.

¹⁷³ HÖGYES: *i. m.* 117.

¹⁷⁴ SWIETEN, Gerard van: *Commentaria in Hermanni Boerhaave Aphorismos de cognoscendis et curandis morbis*. Taurini, 1744–1773. Typographia Regia. Jelzet: Q. V. 20–29.

¹⁷⁵ SCHULTHEISZ: *i. m.* 2005. 84.

¹⁷⁶ HALLER, Albrecht von: *De musculus diaphragmatis*. Bernae, 1733. Emanuel Hortin, Nicolaus Emanuel Haller. Jelzet: Ii. IV. 26/1.

tani munkája¹⁷⁷ 1755-ből származik. Az antik orvoslás bemutatásánál esett szó az *Artis medicae princeps* című kötetéről¹⁷⁸, ennek az összeállítója volt Haen, de ő szerkesztette az említett Boerhaave-kiadásokat is. Az *Artis medicae princepsben* Haller áttekinti azokat az orvosokat, akik hozzájárultak a tudomány fejlődéséhez. Munkája jelzi már az orvostörténelem megnövekedett szerepét, az igényt a történeti jellegű kutatásokra. Az orvostörténelmet végül 1795-ben Párizsban iktatják be először az egyetemen a kötelező tantárgyak sorába.

A polihisztor Albrecht von Haller értékes könyvtárat gyűjtött össze, amelyet halála után II. József itáliai egyetemeknek adományozott. Jelentősek az orvostudomány különböző területeinek szakirodalmát bemutató bibliográfiai is.¹⁷⁹

A bécsi klinika vezetője, Anton de Haen (1704–1776) is Boerhaave köréhez tartozott. Haen Bécsben klinikai gyakorlatot folytatott, diákjait a betegágy mellett oktatta. Kórházi tapasztalatait és esetleírásait tartalmazza fontos műve, a *Ratio medendi in nosocomio practico*, amelynek tizenöt kötetes, 1757 és 1765 között Bécsben megjelent kiadását¹⁸⁰, illetve a már Haen halála után kiadott újabb köteteket¹⁸¹ Egerben is megvásárolták. Haen elsőként alkalmazta a hőmérőt a diagnosztikában, erről is értekezik egy 1760-as könyvében, amely a bécsi Trattner-nyomdában jelent meg.¹⁸²

Az első bécsi iskola más tagjainak, például a bécsi klinika élén Anton de Haen-t követő Maximilian Stollnak (1742–1787) vagy az egészségügyi szervezőmunkában Gerard van Swieten felváltó Anton von Störck bárónak (1731–1803), illetve a nagyszombati orvosi kar tanárainak (pl. Wenceslaus Trnka, Joseph Jacob Plenck) műveit a megvizsgált két katalógusban már nem találhatjuk meg. Az 1780-as évek második felében lezárt betűrendes, illetve szakkatalógus köteteibe az ő munkáik, amelyek elsősorban a század utolsó évtizedeiben jelentek meg, már nem kerülhettek be.

Természetesen a Főegyházmegyei Könyvtár mai állományában az ő munkásságuk is tanulmányozható, például Stoll *Ratio medendi* című művét, Trnka *Historia ophthalmiae* című, a budai Landerer-nyomdában 1783-ban készített munkáját vagy Anton von Störck *Praecepta medico-practicáját* is megvásárol-

¹⁷⁷ HALLER, Albrecht von: *Opuscula pathologica*. Lausannae, 1755. Marc Michael Bousquet. Jelzet: Cc. VII. 15.

¹⁷⁸ HALLER, Albrecht von: *Artis medicae principes, Hippocrates, Aretaeus, Alexander, Aurelianus, Celsus, Rhazis*. Lausannae, 1769–1774. François Grasset, Julius Heinrich Pott. Jelzet: Rr. VI. 16–26.

¹⁷⁹ SCHULTHEISZ: *i. m.* 2006b. 177.

¹⁸⁰ HAEN, Anton de: *Ratio medendi in nosocomio practico*. Viennae Austriae, 1757–1765. Johann Thomas Trattner et Hermann Joseph Krüchten. Jelzet: R. IX. 4–18.

¹⁸¹ HAEN, Anton de: *Ratio medendi continuata in nosocomio practico*. Viennae Austriae, 1771–1779. Hermann Joseph Krüchten et Rudolf Gräffer. Jelzet: R. IX. 1–3.

¹⁸² HAEN, Anton de: *Theses sistentes febrium divisiones*. Vindobonae, 1760. Johann Thomas Trattner. Jelzet: S. VIII. 31.

ták, de ezek már csak a 19. század első felében használt leltárkönyvekben szerepelnek. További kutatásokat igényel, hogy ezeket a köteteket Eszterházy Károly a könyvbeszerzési folyamat végén (az 1780-as évek közepén) az egyetemi gyűjteménybe szánta-e, vagy azok későbbi hagyatékokkal, adományokkal kerültek be a könyvtár állományába.

Feltehető, hogy a kimondottan felsőfokú tanulmányokra szánt, a bécsi és a nagyszombati orvosi karon is használatos művek nem hagyatékokkal, papi vagy érseki magánkönyvtárakkal kerültek a mai gyűjteménybe, hanem azokat valóban az orvosi fakultás számára szerezték be Eszterházy Károlyék.

A 19. század első felében több hagyatékok tartalmazott orvostudományi könyveket, számos ilyen témájú kötetben olvashatjuk például Naidhart Antal érseki jószágigazgató vagy Dobrányi (Daubrova) Ignác orvos tulajdonosi bejegyzéseit. Az érdekesség kedvéért megemlítjük, hogy egy 1752-es possessorori bejegyzés szerint a debreceni református kollégium híres professzora, Hatvani István volt a korábbi tulajdonosa annak a sebészeti munkának, amely Dobrányi magánkönyvtárából került végül a líceumi gyűjteménybe.¹⁸³

De találunk Weszprémi István, a magyar orvostörténet-írás 18. századi úttörője tulajdonosi bejegyzésével is egy olyan kötetet, amelyről nem tudjuk biztosan, hogyan és mikor került az állományba, vagyis része lehetett-e az egyetemi gyűjteménynek. Levinus Lemniusnak, Vesalius egyetemi tanuló társának egyik művéről van szó.¹⁸⁴

Magyar vonatkozású művek az orvosi gyűjteményben

A vizsgált orvostudományi gyűjteményben csak néhány magyarországi vonatkozású művet, vagyis magyar nyelvű, magyarországi megjelenésű vagy házáinkkal kapcsolatos munkát találhatunk.

A művek nyelvi megoszlását vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy feltűnően kevés a könyvállományban a magyar nyelvű munkák száma, a 335 címből csupán kettőt írtak magyarul. Az egyik Borsod vármegye főorvosának, Benkő Sámuelnek (1743–1825) felvilágosító műve a himlőről,¹⁸⁵ a másik Jean Baptiste Lalangue (1743–1799) könyve.¹⁸⁶ Ez a szám nem meglepő, a 20293 kötetes Eszterházy-gyűjteményben is csupán 224 darab magyar nyelvű munka található.¹⁸⁷

¹⁸³ BARBETTE, Paul: *Chirurgia*. Amsterdam, 1693.

¹⁸⁴ LEMMENS, Lievens: *Similitudinum ac parabolarum quae in Bibliis ex herbis atque arboribus desumuntur*. Frankfurt, 1596.

¹⁸⁵ BENKŐ Sámuel: *A' hójagos himlőről való tanáts-adás*. Kassán, 1781. Landerer Mihály. Jelzet: R. X. 47.

¹⁸⁶ LA LANGUE János: *A' magyar országi orvos vizekről, és a' betegségekben azokkal való élésnek szabott modjairól*. Nagy-Károlybann, 1783. Klemann József. Jelzet: T. IX. 18.

¹⁸⁷ ANTALÓCZI: *i. m.* 23.

A nyomdák szerinti statisztika alapján a 335 műből mindössze hat készült magyarországi nyomdában. Három kassai, egy-egy könyv pedig budai, nagykárolyi, illetve egri műhely terméke.

A Barkóczy Ferenc által 1755-ben alapított egri püspöki nyomda kiadványai közül is csupán egyetlen mű szerepel a kérdéses állományban. Büky József könyvtáros 1781-es adományának szerzője Franz Adolf Habersack. Az egészségmegőrzéssel, betegségmegelőzéssel és általános dietetikai kérdésekkel foglalkozó tanköltemény Bécsben jelent meg először 1731-ben.¹⁸⁸

A 18. századi Magyarországon már jelentős számban adtak ki a hazai tipográfiai magyar nyelvű orvosi, elsősorban egészségügyi felvilágosítással foglalkozó könyveket.

A megjelenő művek azonban elsősorban a falusi és városi értelmiségi olvasók, kirurgusok és bábák, vagyis a „laikus” könyvhasználók, nem pedig az egyetemet végzett, latin vagy német nyelvű szakirodalmat forgató doktorok számára készültek. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy jelentőségük elhanyagolható lenne. A kalendáriumok mellett ezek a könyvek az egészségnevelés, az egészségügyi felvilágosítás munkájában komoly szerepet kaptak.¹⁸⁹ A hazai orvosi ellátás ismeretében szükség is volt az „igyefogyott szegényeknek” készült könyvekre, ahogyan Varasd vármegye főorvosa, Jean Baptiste Lalangue írja a hazai „orvosvizekről” összeállított műve „elől-járó beszédében”.¹⁹⁰

Ezeket a felvilágosító célú, népszerűsítő jellegű magyar nyelvű könyveket Eszterházy Károly nem vásárolta meg, hiszen a magas színvonalú, latin nyelvű egyetemi oktatás céljainak nem feleltek volna meg.

A magyar vonatkozású szakirodalomban több munka foglalkozik a hazai fürdőkkel, gyógyforrásokkal. Az Eger környéki vizeket analizáló, már Nagyváradon is balneoterápiával foglalkozó Markhot Ferencnek nyilván érdeke volt az ilyen témájú művek beszerzése, talán ő javasolta Eszterházy Károlynak az alábbi kötetek megvásárlását.

David Wipacher selmecebányai fizikus értekezése a felvidéki Zólyom közelében fekvő garamhalászi fürdőkről szól.¹⁹¹ Az erdélyi Herkulesfürdőről, amely már a rómaiak korában híres gyógyfürdő volt, a régészeti feltárást vezető Pasquale Garofalo¹⁹² adott ki két szépen illusztrált, történeti kérdéseket is tárgyaló

¹⁸⁸ HABERSACK, Franz Adolf: *Medicina Austro-Viennensis versice exposita, sive regulae diaetaetico-prophylactico euporistae*. Agriae, 1775. Typis Scholae Episcopalis. Jelzet: T. XI. 30. és X. XI. 43.

¹⁸⁹ KAPRONCZAY: *i. m.* 459.

¹⁹⁰ FRIEDRICH: *i. m.* 167.

¹⁹¹ WIPACHER, David: *De thermis Ribariensibus in Hungaria*. Lipsiae, 1768. Officina Langenheimia. Jelzet: R. X. 48.

¹⁹² BODOR András: *Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepéig*. = Erdélyi Múzeum 57. kötet 1995. 3–4. füzet. 56–81. p. [<http://epa.oszk.hu/00900/00979/00010/pdf/056-081.pdf>]

művet, ezek harmadik kiadása tekinthető meg a könyvtárban.¹⁹³ Lorenz Stoker budai orvos és városi tanácsstag volt az egyik első kutató, aki a budai fürdők alapos elemzését elindította,¹⁹⁴ a *Thermographia Budensis* 1721-ben látott először napvilágot.¹⁹⁵

Miskolcra írt latin nyelvű könyvét Benkő Sámuel, a hazai orvosi topográfia úttörője.¹⁹⁶

A magyarországi orvostudományi könyvkiadás sajátos műfaját, az orvosdoktori disszertációkat Rátz Márton 1778-as munkája képviseli az „egyetemi gyűjteményben”.¹⁹⁷ Az értekezések elkészítése, kiadása és nyilvános vitában való megvédése már a középkor óta feltétele volt a doktori cím elnyerésének. Magyarországon 1772-től készültek disszertációk a nagyszombati orvosi fakultáson. A disszertálási kötelezettséget II. József 1785-ben eltörölte, csak 1813-tól vezették be újra.¹⁹⁸ 1848-ig összesen mintegy 860 ilyen jellegű mű készült el.¹⁹⁹ A régi magyar orvosi értekezéseket Dörnyei Sándor dolgozta fel két kötetes bibliográfiájában.²⁰⁰

Összegzés

A jelenleg rendelkezésünkre álló 335 tételes könyvjegyzék alapján levonhatunk néhány következtetést az egri orvostudományi gyűjtemény színvonaláról, ha ezeket a könyveket, amelyeket feltételezésünk szerint Eszterházy Károly még az egyetemi oktatás számára szereztetett be az 1780-as évek első felében, összehasonlítjuk olyan szakkönyvekkel, amelyekről tudjuk, hogy használták is őket a korabeli egyetemek orvosi fakultásain.

A millenniumra kiadott *Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről* című kötetben megtaláljuk az

¹⁹³ GAROFALO, Pasquale: *De thermis Herculanis nuper in Dacia detectis*. Trajecti ad Rhenum, 1743. Hermann Besseling. Jelzet: U. V. 4/2. és GAROFALO, Pasquale: *De usu et praestantia thermarum Herculanarum*. Trajecti ad Rhenum, 1743. Hermann Besseling. Jelzet: U. V. 4/3.

¹⁹⁴ KOSÁRY: i. m. 175.

¹⁹⁵ STOKER, Lorenz: *Thermographia Budensis*. Augustae Vindelicorum et Graecii, 1721. Gebrüder Veith. Jelzet: Aa. VIII. 28.

¹⁹⁶ BENKŐ Sámuel: *Topographia oppidi Miskoltz historico-medica*. Cassoviae, 1782. Typographia Landereriana. Jelzet: S. VII. 29.

¹⁹⁷ RÁTZ Márton: *Dissertatio [...] de encomio lactis*. Budae, 1778. Typis Regiae Universitatis. Jelzet: Hh. I^a. 62.

¹⁹⁸ DEÁKY Zita: *A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban*. Bp. 2002. /Doktori mester munkák/. 96–97.

¹⁹⁹ BUZINKAY Géza: *Az Egyetemi Nyomda és orvosi-természettudományos szakirodalmunk kialakulása*. = Magyar Könyvszemle 1977. 1. sz. 33.p.

²⁰⁰ DÖRNYEI Sándor: *Régi magyar orvosdoktori értekezések. Nagyszombat-Buda-Pest, 1772–1849. I–II. köt.* Bp., 1999–2001.

egyres orvosi tantárgyakhoz 1770-től előírt kötelező irodalom jegyzékeit.²⁰¹ A tankönyvek nemcsak színvonalas, a kor legújabb eredményeit tükröző munkák voltak, hanem csak ezeket fogadta el a Kancellária és a Helytartótanács mint hivatalosan kötelező szakirodalmat.

A Hőgyes Endre által közzétett könyvlistát az 1770-es tanévtől az általunk vizsgált időpontig, vagyis az egeri egyetem felállítására és az egyetemi könyvgyűjtemény kialakítása szempontjából cezúrának tekintett 1784-ig vizsgálva azt mondhatjuk, hogy a Hőgyes-féle listában szereplő tizenegy különféle tankönyvből hat Egerben is a könyvtár állományába tartozott a két kötetkatalógus alapján az 1780-as évek második felében.²⁰²

A párizsi Jacques Bénigne Winslow öt kötetes anatómiai munkáját francia nyelven olvashatták volna az egeri orvosok, ha valóra válnak Eszterházy Károly tervei.²⁰³ Élettani és kórélettani tanulmányaikhoz hozzájutottak volna Gerard van Swieten²⁰⁴ vagy Boerhaave²⁰⁵ összefoglalásaihoz, sebészetből pedig Lorenz Heister latin nyelvű könyvéből készülhettek volna fel a vizsgáikra.²⁰⁶ A gyógyszerteranból előírt kötelező irodalmat, Johann Friedrich Cartheuser *Pharmacologiájának* javított, második kiadását maga Büky József könyvtáros adományozta 1781-ben a könyvtárnak.²⁰⁷

A könyvtár beszerzési politikájának, Eszterházy Károly bőkezűségének, munkatársai áldozatos tevékenységének ismeretében talán nem kockázatos az a feltételezés, hogy ha Eger megkapta volna a lehetőséget Bécstől egy katolikus egyetem alapítására, akkor a könyvtár orvostudományi gyűjteménye még számíthatatlan korszerű, az oktatáshoz elengedhetetlen szakkönyvekkel gazdagodott volna.

További levéltári kutatások, számlák, aukciós jegyzékek és levelezések áttanulmányozása során feltehetően több orvosi szakmunkáról ki fog derülni, hogy azokat az 1780-as években még az egyetemi gyűjteménybe szánták, csak nem szerepelnek a megvizsgált két katalógusban.

²⁰¹ HŐGYES: *i. m.* 116.

²⁰² Uo. 117–121.

²⁰³ WINSLOW, Jacques Bénigne: *Exposition anatomique de la structure du corps humain*. Paris, 1732. Jean Desessart et Guillaume Desprez. Jelzet: E. I^x. 51–55.

²⁰⁴ SWIETEN, Gerard van: *Commentaria in Hermanni Boerhaave Aphorismos de cognoscendis et curandis morbis*. Taurini, 1744–1773. Typographia Regia. Jelzet: Q. V. 20–29.

²⁰⁵ BOERHAAVE, Hermann: *Praelectiones academicae in proprias institutiones rei medicae edidit et notas addidit Albertus Haller*. Venetiis, 1743–1745. Simone Occhi. Jelzet: Aa. VII. 43–49.

²⁰⁶ HEISTER, Lorenz: *Institutiones chirurgicae*. Amstelaedami, 1739. Hendrik Janssonius van Waesberge. Jelzet: I. VI. 23.

²⁰⁷ CARTHEUSER, Johann Friedrich: *Pharmacologia theroretico-practica*. Berolini, 1770. Ambrosius Haude, Johann Carl Spener. Jelzet: Mm. VI. 20.

Az újabb eredmények ismeretében, az „egyetemi gyűjtemény” kibővített és pontosabb könyvjegyzékei alapján árnyaltabb megállapításokat tehetünk majd az egyetemalapító Eszterházy Károly könyvtárszervező munkásságával kapcsolatban.

Kun Zsuzsanna

A Theológiai Magyar Olvasó Társaságtól a Magyar Egyháziroldalmi Társulatig

Az egri növendékpapság önképzőköre és könyvtára (1835–1861)

Az egri kispapok által szervezett, 1861-től máig működő Magyar Egyháziroldalmi Társulat (a továbbiakban: MEI) reformkori gyökerekkel bíró önképzőkör-szerűen működő diákszervezet. Napjainkig nem került sor azonban a „gyöke-
rek”, azaz a jogelőd szerveződések működésének részletes ismertetésére.

A MEI-re és jogelődeire vonatkozó legutóbbi publikáció¹ mellett korábban, a jelesebb évfordulók alkalmából a társulati tagok írtak dicsőítő, történeti háttérrel felvázoló dolgozatokat, azok közül az 50. évfordulóra készült írás² meg is jelent.

Az irodalmi társaságok történetéből a XX. század elején doktoráló Hofbauer László dolgozatából³ sajnos kimaradt az egri diákszerveződés bemutatása, de Bodolay Géza összefoglaló monográfiájában⁴ már megemlíti az egri növendékpapság szervezetét. Adatközléseit vizsgálva megállapítható: ő sem kutatta (vagy nem kutathatta) primer forrásokból az 1835-ben az egri Szemináriumban felállított önképzőkör működését, s a másodlagos forrásokból átvett adatai pontatlanok.

Ezt a hiányt szeretnénk pótolni⁵ a Szeminárium iratai között örvendetes módon teljesen épségben maradt levéltári primer források – társulati jegyzőkönyv (1835–45), pénztári napló könyv (1835–58) és „Munkálatok” – feltárással ab-

¹ PAPLER Pál: *Az Irodalmi Iskola története*. In: *Emlékkönyv : A 300 éve alapított Egri Hittudományi Főiskola jubileuma alkalmából 1704–2004* / szerk. DOLHAI Lajos. Eger, 2004. 139–150. (a továbbiakban: PAPLER, *i.m.*)

² AMBRUS László: *Visszapillantás a Társulat 50 éves multjára* 1–4. = *Eger* (24.) 1885. 52. sz. 420–421.; 53. sz. 427–428.; (25.) 1886. 4. sz. 25.; 5. sz. 33–34.

³ HOFBAUER László: *Vidéki irodalmi társaságaink története a XVIII. század végétől a XIX. század végéig*. Budapest, 1930. 103 p. (a továbbiakban: HOFBAUER, *i. m.*)

⁴ BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok, 1785–1848*. Budapest, 1963. 809 p. (a továbbiakban: BODOLAY, *i. m.*)

⁵ A tanulmány KUN Zsuzsanna: *Az egri növendékpapság reformkori diákszerveződése* c. írt diplomamunkám rövidített, átszerkesztett változata. Kézirat (EKF KK Szakdolgozattár) (a továbbiakban: KUN, *i.m.*). Elkészítésében nyújtott segítségükért itt szeretnék köszönetet nyilvánítani dr. Dolhai Lajosnak, az Egri Hittudományi Főiskola rektorának, az intézmény volt könyvtárosának, Lukács Tamásnének és a dolgozat konzulens tanárának, Czeglédi Lászlónak.

ban a reményben, hogy közben használható adatokat szolgáltatunk a magyar közművelődés és könyvtárügy egészének történetéhez is.

Az önszerveződés világi és egyházi háttere

Az egri püspökséget Szent István idején alapították. 1804-től érsekséggé vált. A város a XVII. században török fennhatóság alatt működött. Az egyházmegye székhelye a török időkben Kassa volt, ahonnan Telekessy István püspök 1699-ben, kinevezése évében visszatelepült Egerbe. A város jogállására vonatkozó szerződés – az ún. Fenesy-féle egyezmény – aláírására azt követően került sor 1695. január 4-én Kassán, miután az uralkodó 1694-ben visszavonta a várostól a privilégiumokat⁶, s e döntésével visszaállította a török uralom előtti püspöki birtokviszonyokat egy középkori okmánygyűjtemény – a Liber Sancti Johannis – alapján. Fenti szerződés értelmében a püspök Heves és Külső-Szolnok vármegyék főispánja is lett egy személyben. Az 1854-es polgári átalakulásig a jogi viszonyok Egerben⁷ e dokumentumon alapultak.

Telekessy püspök rekatolizációt szolgáló intézkedései közül kiemelkedik a Szeminárium⁸ felállítása. Az iskola megteremtésével érvényre juthatott végre Egerben is még a tridentini zsinat XXIII. ülésén, 1563. július 15-én hozott döntés, a világtól elzárt közegben nevelődhetnek végre a kizárólag a papi pályára készülő fiatalok e püspöki székhelyen is. Az alapító oklevél kiadásának kelte: 1709. augusztus 4. A teológiai képzés azonban 1705-ben már megindult, az első négy növendéket egy év tanulás után felszentelték.⁹ A bibliofil gyűjtő püspök 1710-ben kelt végrendeletében a papnevelő intézetre hagyományozta könyvgyűjteményét¹⁰ is. E könyvekkel megalapozta az intézmény könyvtárát.

Az egyházmegye főpásztorai folytatták a papnevelés korszerűsítését. Gróf Erdődy Gábor a Telekessy által megszervezett morálteológiai mellett felállította a kontroverz-teológia¹¹ tanszéket. A Papnevelő Intézet gazdagodott Foglár

⁶ GOROVÉ László: *Eger városának története*. Eger, 1876. 205.

⁷ LÖFFLER Erzsébet: *Eger város jogi helyzete a török kiűzésétől 1854-ig*. In: *Agria XVIII*. Eger, 1981. 49.

⁸ Az intézmény jelenlegi elnevezése: Egri Hittudományi Főiskola

⁹ A továbbiakban az intézményesített papnevelés történéseiből néhány számunkra lényeges momentum kiemelésével foglalkozunk, részleteihez lásd BOZSIK Pál: *Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig*. Eger, 1910. (a továbbiakban: BOZSIK, *i. m.*)

¹⁰ Részletesen erről lásd BITSKEY István: *Telekessy István egri püspök könyvjegyzéke 1699-ből*. = *Magyar Könyvszemle* (124.) 2008. 4. sz. 443–449.; A könyvjegyzékek kiadása: *Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740*. Sajtó alá rendezte Bajáki Rita, Bujdosó Hajnalka, Monok István, Viskolcz Noémi. Szerk.: Monok István. Bp., 2009, OSZK (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/4) 170–173.

¹¹ A jezsuita rend vezette be a hitvitatan, a vitás hittételek, azaz kontroverziák tanítását. Egerben 1719–1754 között folyt e tárgy oktatása. Részletesen erről lásd BOZSIK, *i. m.* 79–80. Fogalom-

György 2500 Ft-os alapítványával, amelynek kamataiból fizetett „canonjog”¹² tanár a harmadik, a jogi tanszék megalapítását eredményezte az intézetben.

Barkóczy Ferenc püspök a bécsi teológiai kar 1752-ben indított reformját mintául véve átmodernizálta az egri képzést. A kidolgozott „*Reformatio Scholae Episcopalis Agriensis*”¹³ az intézmény működését meghatározó tanterv az alapelveket, a tanrendet, a tankönyvek listáját is magában foglalja.

A változás lényege: a Szeminárium alapításától az oktató munkát a „Ratio Studiorum” szabályzata szerint folytató jezsuiták kiszorítása az egri papnevelésből, egyúttal gyakorlatiasabb képzési és spirituális nevelési módszer megteremtése az intézményben. Az 1754-ben kezdődő átszervezés eredményeként novemberben 5-én megnyílt a teológiai iskola.

A Szeminárium első teológuskanonoka¹⁴ Ambrosovszky Mihály 1754-től 1772-ig töltötte be a tisztséget. 1756-tól bevezették a héber nyelv oktatását, majd a bölcséleti stúdium indult meg.

1760-ban megtörtént a kassai Szeminárium egribe olvasztása. A Kisdy-féle intézmény felszámolásával végérvényesen Eger vált a hatalmas egyházmegye papnevelő központjává¹⁵. Miután Eszterházy Károly püspök a Líceum felépítésével az egyetemi szintű oktatás feltételeit is megteremtette, az épületbe 1774 novemberében átköltözött a Foglár-Collegiumból a teológiai, jogi és a bölcséleti iskola. A pesti központi Szeminárium felállításáig ez az épület volt a teológiai előadások helyszíne.

II. József a központi állami szemináriumok felállítását kimondó rendeletével az egri egyházmegye papnevelését is megszüntette. A visszatelepülést követően 1790 ősztől indult újra a teológiai oktatás. A püspök halála és az azt követő évben, 1800. augusztus 23-án bekövetkezett, a Szeminárium épületét is jelentősen megrongáló tűzvész visszavetette a fejlődést. Mindehhez hozzájárult: 1804-ben VII. Pius pápa a szatmári és a kassai püspökség felállításával három részre tagolta az egyházmegyét, a javak (a Szeminárium vagyona is) háromfelé osztódtak. Az első érseket, Fuchs Ferencet korai halála (1807) után Fischer István követte az érseki székből, majd 1822 júliusától öt évig nem volt főpásztor a főegyházmegyének.

ról bővebben lásd: Heribert SMOLINSKY: *Kontroverstheologie* In.: *Lexikon für theologie und kirche*. 6. Bd. Hrsg. Walter Kasper, Freiburg im Breisgau, Herder, 1997. 334–335.

¹² Egyházbizományi alapismeretek tanára.

¹³ Érseki levéltár, 1754. Consist. Prot. okt. 5.

¹⁴ A Magyar Katolikus Lexikon a kifejezést különírással, a források egybeírással közlik. Jelentése: a káptalanban a teológiát tanító kanonok, ill. A káptalan tagjai közül a papképzés körüli feladatokkal, a Szeminárium felügyeletével megbízott kanonok, aki megfelelő anyagi háttérrel birtokában esetleg fizetett egy-egy szemináriumi tanárt, és olykor maga is tanított (lat. canonicus theologus) Részletesen erről lásd: BOZSIK, *i. m.* 103–107.

¹⁵ BOZSIK, *i. m.* 97–120.

Pyrker János László 1818-ban kinevezett szepesi püspök, 1820-tól velencei pátriárka¹⁶ 1827-ben lett a főegyházmegye érseke. Kinevezésével változás kezdődött Eger városában is. A felvilágosult szellemiségű főpap elősegítette a helyi élet szellemi fejlődésének a kibontakozását. A magyar nyelv és műveltség megszilárdítására is számos kísérletet tett.

A városban eltöltött húsz év alatt Rajziskolát alapított, megnyitotta a Líceum épületében az első magyar nyelvű tanítóképzőt (1828). Iskolareformjai mellett a magyarság műveltségének felemelkedése érdekében létrehozta az Egri Kaszinói Társaságot, amely működtette az egykori Spetz-házban 1833-ban megalapított Kaszinót. A haláláig Egerben tevékenykedő érsek főszékesegyházat is építtetett.

Munkássága révén nyitottá vált a város, jóvoltából sikerült megteremteni és fenntartani az oly fontos szellemi/irodalmi átjárhatóságot a haladó eszmék felé. A főpásztor mecénási és irodalmi szerepét értékelő Bitskey István¹⁷ nem véletlenül mutatott rá, milyen fontos volt a főegyházmegyének, de Eger városának különösen, hogy a reformkorban olyan szellemiség irányításával fejlődhetett, aki középiskolásként Székesfehérvárott Ányos Pál és Virág Benedek tanítványa volt. Innen, elsősorban a nagy klasszicista költő és történetíró Virágtól eredeztethető irodalmi érdeklődése, amely saját művekben is kiteljesedett és a helyi papnövendékeket is ösztönözte munkálkodásra. Olyannyira támogatta a kispapok publikációs terveit, hogy a Dolgozó Társaság megalakulásakor pénzdómánnyal is segítette műveik kiadatását.

A tirolai ősoktól származó német anyanyelvű főpásztor irodalmi téren a német nyelvet használta¹⁸. 1839–1841 között Kisfaludi Nagy Zsigmond – egri egyházmegyei pap, levéltáros – és Udvardy János az egri káptalan mérnöke is magyaráította az érsek köteteit. Szélesebb tömegekhez, a fordítók ajándéka révén a teológusok Olvasó Társaságához is eljutottak művei.

A Papnevelő Intézet a korabeli állami szabályozás keretein belül működött. A nemzetté válás időszakában a főpásztor intézkedései, fentebb vázolt irodalmi érdeklődése kihatással volt a Szeminárium életére. A nemzeti-népi értékek gyarapítására irányuló akarat kiteljesedhetett az iskola falain belül. A diákság és tanáraik eleven kontaktusban élhettek azokkal a törekvésekkel, amelyek a nemzet életét előbbre vinni igyekeztek, s melynek apró csírái a XVIII. század végén

¹⁶ Pátriárka a patriarchátus élén áll. EGYHÁZKORMÁNYZATI EGYSÉG VEZETŐJE. Egyházmegyei székvárosban székelő püspök. A nyugati latin rítusú katolikus egyházban a római pápán kívül külön pátriárka méltóság nem fejlődött ki, de egyes püspökök vagy érsekek elnyerhették ezt a címet. 1451-ben a Velencei politikai befolyását elismerte a pápa, felállította a Velencei Patriarchátust s vezetőjének a pátriárka címet adományozta.

¹⁷ BITSKEY István: *Eger szerepe a régió művelődésében*. In: BITSKEY István: *Virtus és religio: tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről*. Miskolc, 1999. 79–84.

¹⁸ Részletesen erről lásd: CZEIGLER Ábel: *Felső Eöri Pyrker László, 1772–1847*. Budapest, 1937; KAUNITZ Lajos: *Pyrker László élete és művei*. Bp., 1896; KONCZ Ákos: *Egri egyházmegyei papok az irodalmi téren*. Eger, 1892; ZIVUSKA Jenő: *Pyrker László élete és művei*. Besztercebánya, 1904;

a Seminarium Generalek-ban¹⁹ jelentkeztek, majd az 1820-as években elsősorban a református kollégiumokban és az evangélikus líceumokban, de már pár katolikus papi Szemináriumban is újra megvoltak.²⁰

A diákszervezet története a kezdetektől napjainkig

Kutatásunk rávilágított, a magyar nemzeti ügy egyház javára történő fölkarolásában a követendő példa az egi kispapok számára a pesti papnövendékek tevékenysége volt, akik már 1829-ben „Magyar Társaság”-ba szerveződtek. Igaz – mivel évekig hiányzott a működésükhöz az előljárói engedély –, hivatalosan csak az 1831 februárjában Rudnay Sándor bíboros-hercegprímás esztergomi érsekhez írt kérelemre a főpaptól május 8-i dátummal kapott beleegyező, egyúttal alapító levél alapján „Magyar Gyakorló Iskola” néven kezdhették meg a munkát.²¹ Az alapítólevélben a későbbi egyházi társulatok működésének alapjait is lerakta a főpap, az öt pontos feltételrendszer 5. pontja leszögezte: „A felügyeletet a tanfelügyelők felváltva gyakorolják.”²²

A századelőn a pestin kívül „a temesvári növendékpapok között már 1828-ban olvasó társulat és Nagyszombatban még azelőtt valami magyar társulat létezett”²³. Brisits Frigyes kutatásai²⁴ pontosították a fentieket, miszerint Nagyszombatban a kispapok Honi Nyelvgyakorló Egyesülete csak 1832. május 1-jén alakult meg.

A hazánkban újraéledő és erősödő politikai és kulturális mozgalmak hírére – fenti szerveződések nyomán és a kedvező helyi viszonyok hatására – nem véletlen, hogy az egi Szeminárium tanulóifjúsága eredményesen reagált. Megelőzve az alábbi települések papnevelő intézeteinek növendékeit – Bécs (Pázmán Intézet), Kalocsa, Székesfehérvár, Vác, Szatmárnémeti, Nyitra – 1835 decemberében társulatuk felállításával a teológusok körében ma is fennálló, önművelődést segítő diáktársaság alapjait lerakták. A növendékpapság hivatásának önképzés

¹⁹ II. József által létrehozott állami szemináriumok: Pozsony, Eger, Zágráb, majd utóbbi kettő katolikus szeminárium Pestre telepítésével felállított papnevelő intézmények, ahol a nagy létszámú diákság körében létrejöttek az első diáktársaságok (pl.: Pozsony 1785). Részletes erről lásd: BAÁN János: *A magyar növendékpapság irodalmi egyleteinek rövid vázlata*. In.: *Budapesti Növendékpapság Magyar Egyházirodalmi Iskolája Munkálatok, 1881*, Budapest, 181–217. ; BODOLAY, i. m.; FEHÉR Katalin: *18. századi irodalmi diáktársaságaink és a sajtó = Magyar Könyvszemle* (116.) 2000. 3. sz. 378–388.

²⁰ Részletesen erről lásd: BODOLAY, i. m.

²¹ Részletesen erről lásd: SÉDA Ernő: *A központi növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolájának története*. Budapest, 1874. (a továbbiakban: SÉDA, i. m.)

²² SÉDA, i. m. 40.

²³ SÉDA, i. m. 25.

²⁴ Részletesen erről lásd: BRISITS Frigyes: *A magyar irodalom története a XIX. század első felében*. Budapest, 1939. 143.

útján történő előmozdítása érdekében – a latin nyelvű oktatás kiegészítéseként – célul a magyar nyelvű irodalmi műveltség megszerzését, falakon belüli terjesztését tűzték ki.

Történeti sorrendben az alábbi szervezetekbe tömörültek a megszokott életmóddal elégedetlen növendékek: a „Theológiai Magyar Olvasó Társaság” (a továbbiakban: TMOT), ennek részeként megalapított Dolgozó Társaság; elődei mellett felállított Szavaló szakosztály; a három egyesülése révén életre keltett „Az egri hittanhallgatók Magyar Társulata” (a továbbiakban: EHMT).

Az EHMT-t alapították újjá 1861-ben „Az Egri Növendékpapság Magyar Egyházirodalmi Társulata” (MEI) néven Bartakovics Béla érsek jóvoltából. 1910-ben került sor szakosztályok – a Praktikus, a Spekulatív teológiai és a Szociológiai – felállítására. Az első világháború alatt és az azt követő években részlegesen hol működött, hol szünetelt a társulat. 1919 decemberétől indult újra eredeti formájában, de szakosztályok nélkül. 1930-ban megalakult a Missziós szakosztály. Két évvel később egyéb szakosztályok felállítására is kísérletet tett a tagság. A próbálkozás sikertelen volt, továbbra is csak a korábban felállított Missziós szakosztály működött rendeltetészerűen.

Az 1930-as évek közepén Szmracsányi Miklós nyugdíjas miniszteri tanácsos tanári munkájának a hatására átalakult a társulat. Művészeti kurzusa 1935-ben a tevékenységi kör bővítésére, e miatt az alapszabály módosítására, s egyúttal névváltoztatásra ösztönözte a teológusokat. Létrejött „Az Egri Növendékpapság Egyházirodalmi és Egyházművészeti Társulata”. A föllendülés éveit élte a diák-társaság, 1940-ben már öt szakosztályban – Missziós, Pasztorációs, Szociális, Történeti és Egyházművészeti – munkálkodtak a papnövendékek. A háborús években is – az 1944/45-ös tanév kivételével – megtartották gyűléseiket, és már a szünetelést követő tanévben újra elindult a társulati élet.

Az állami vezetés 1952-ben bezáratta a váci Szemináriumot, onnan a papnövendékek Egerbe költöztek, és hozták magukkal saját Irodalmi Iskolájukat, a Pázmány Kört. A váci és az egri Irodalmi Iskola egy vezetés alatt való egyesítése egy 1975. május 4-i bejegyzés szerint végleg befejeződött. A változás miatt 1976 februárjában alapszabály-módosításra és névváltoztatásra került sor. Az új elnevezés „Egri Érseki Papnevelő Intézet Irodalmi Iskolája” a társulat máig tartó folyamatos átalakulásának hatására 12 év elteltével módosult²⁵.

Az 1988-as naplóban rögzítette a krónikaíró az új, napjainkban is használatos elnevezést: „Az Egri Növendékpapság Magyar Egyházirodalmi és Egyházművészeti Társulata”. A névváltozás a gyökerekhez való visszatérést szimbolizálja, melyekről átfogó képet az első negyedszázad bemutatásával adunk.

²⁵ Részletesen erről lásd: PAPLER, *i.m.*

A kezdetek – Olvasó Társulat és szakosztályok

Az 1830-as évek derekán az egri kispapokban érlelődött a pesti növendékpapság magyar iskolájához hasonló, reformeszméket valló, a magyar nyelv gyakorlását számukra lehetővé tévő egyesület felállításának terve. Az előjárósághoz kérelemmel folyamodtak, amelynek benyújtására vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk. Birtokunkban van viszont Kovács Mátyás rektornak a bölcsészek prefektusával²⁶, Kovács Józseffel közösen 1835. december 19-én kiadott latin nyelvű alapító okiratának eredeti szövege, miszerint a társaság célul a „közköltésen vett magyar könyvek által a honi nyelv s literatura tanulását s mindenemű hasznos ösméretek megszerzését tűzze ki”²⁷. Az előjáróság – hasonlóan más egyházmegyében alapított társasághoz – a társulat tevékenységét az olvasásra korlátozta.

Az alapítás dátumát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az „utolsó pillanatban” kapott engedélyt az egri kispapság, hiszen 1836-ban a Helytartótanács Magyarországon betiltotta a diáktársaságokat.²⁸ Kutatásunk bizonyította, az egri előjáróság nem szüneteltette a helyi szerveződést, így az a tény, hogy az 1840-es évek elején a hatóságok a reformeszmék hatására kénytelenek voltak újra engedélyezni e szerveződések, az egri társaság működése szempontjából kevésbé lényeges momentum.

A felvilágosodás térhódításával induló nyelvművelő mozgalom reformkorba átnyúló, a magyar nyelvű kultúra szabad ápolását célul kitűző diáktársulataira jellemző: önkéntes alapon szerveződtek az alaptörvényeknek megfelelően, a tagság rendelkezett a jogairól és kötelességeiről, gyűléseikről jegyzőkönyvet készítettek. Az egri teológusok társulata is a fenti mechanizmussal működött, alapszabályukat – amennyire a helyi viszonyok engedték – a pesti társaság mintájára készítették el. Első nagygyűlésükön (1835. december 26-án) a tisztikar megválasztása mellett a rendszabályok kidolgozásával megbízott bizottság is fel lett állítva. E bizottság döntésképtelensége miatt a 3. kisgyűlésen, 1836. április 10-én a titoknok, Laszlavik Károly által benyújtott alaprajztervezet került felterjesztésre s elfogadásra.

Alapításkori a taglétszám 40 fő volt, közöttük 2 negyed, 15 harmad, 11 másod és 12 első éves teológushallgatót találtunk.²⁹ A tagság anyagi kötelezettséggel járt. Részvényes taggá váláshoz első évben 2, következőkben 1-1 Ft-ot voltak kötelesek befizetni a pénztárba. Alapításkor részvényes lehetett valamennyi

²⁶ Katolikus Papnevelő Intézetekben a növendékek tanulmányi felügyelője.

²⁷ *A Theológiai Magyar Olvasó Társaság Jegyzőkönyve*. 1835/36. I. nagygyűlés. 5. Kézirat (Egri Hittudományi Főiskola) (a továbbiakban: TJK)

²⁸ Részletesen erről lásd: FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest, 1978. 138.

²⁹ TJK 1835/36. I. nagygyűlés. 7.

teológus, de 1839 őszén az Előljáráóság az újoncokat kizárta a tagok közül. A bölcsészethallgatók sem lehettek tagok, közülük a két éves képzést követően a teológusi pályát választók kerülhettek be a társulatba, s az aláírási ív önkéntes szignálásával váltak részvényesekké.

1843 őszén, az első nagygyűlés döntött a tiszteletbeli tag státusról. A cím azon végzett növendékpapokat illette, akik tanulmányaik alatt végig a társulat tagjai voltak. E státussal bírók a gyűléseken továbbra is részt vehettek, de szavazati joggal nem rendelkeztek.

A társulat a tanulmányi felügyelő ellenőrzése alatt állt, de „saját kebeléből” választott elnök vezetésével és egyéb tisztségviselőkkel működött. A kezdetektől a diákmozgalom pártfogója a Szemináriumba 1835-ben helyezett prefektus Kovácsik József, a papnevelő intézet későbbi aligazgatója, 1854-től rektora. Sokat tett a kispapok szervezetéért, támogatta munkájukat nemcsak tanácsokkal, adományokkal is. Így emlékezett meg róla az utókor: „könyveket ajándékoz, pályadíjul aranyat és könyveket tűz ki”³⁰. Végrendelétében 200 Ft-ot hagyományozott³¹ rájuk.

Az iskolai keretek miatt a társulat tanévenként újjáalakult. A rendszeresen III. és IV. éves teológushallgatókból álló tisztikar megválasztására a tanév utolsó, júliusban megtartott nagygyűlésén titkos szavazással került sor. Az első tisztikar összetétele: elnök, titoknok – elnevezése 1840. július 19-től jegyző –, pénztárnok, könyvtárnok. Későbbiekben a társulat működése újabb tisztségviselő, az ellenőr poszt beiktatását igényelte. Az alább közölt tisztikar-lista³² (lásd 1. táblázat) tanévenkénti bontásban megőrökíti mindazokat, akik a rendszabályok helyes és pontos betartása fölötti őrködtek.

Tanév	Elnök	Titoknok/Jegyző	Könyvtárnok	Pénztáros
1835/36	Stészel Ferencz	Laszlavik Károly	Laluhay Pál	Füzy Ferencz
1836/37	Venczely Mihály	Laszlavik Károly	Mester István	Füzy Ferencz
1837/38	Mester István	Pázmán Alajos	Szinay József	Vosits Fridrik
			Nagyfejeő	

³⁰ SÍK, *Mindszenty Gedeon élete és költészete*. Budapest, 1910. 13. (A továbbiakban: SÍK, *i. m.*)

³¹ Részletesen erről lásd:es: Kovácsik József. = *Egri Egyházmegyei Közlöny* (5.) 1873. 19. sz. 152.

³² Az első közlés: KUN, *i. m.* 127. módosított változata, a TJK helyett a közölt névalakok eredete lásd: *Schematismus Cleri Archi-Dioecesis Agriensis*, (A továbbiakban: Schematismus) Agriae, 1835–1862.

Tanév	Elnök	Titoknok/Jegyző	Könyvtárnok	Pénztáros
			Ignác	
1838/39	Szinay József	Kovacsóczy István	Nagyfejeő Ignác	Nagy László
1839/40	Kovacsóczy István	Pájer Antal	Gyürky Antal	Ficzek Károly
		Perger János		
1840/41	Perger János	Kristofcsák Ferenc	Angyal Imre	Sporer Alajos
1841/42	Kristofcsák Ferenc	Marán János	Kozma József	Sporer Alajos
1842/43	Posonyi József	Marán János	Follmann Károly	Kassay Imre
	Marán János	Balázs Ferenc		
1843/44	Kassay Imre	Brujmann Soma	Follmann Károly	Kóburg Lajos
1844/45	Brujmann Soma	Tomanóczy Pál majd Répászky Lajos	Pataky János	Szalaga Mihály
				Ellenőr: Simon Andor

1. táblázat A TMOT tisztikara

A társulat meghatározó befolyással rendelkező tisztségviselője az elnök volt, ő hívta össze a gyűléseket, azokon elnökölt, beszédet mondott, a tanév végén beszámolt a társulat szellemi és anyagi helyzetéről.

A 33 szavazattal megválasztott első elnök Stészel Ferenc személye Ambrus László³³ szerint nem véletlen. Úgy vélelmezte, Egerben ő volt az, aki leginkább felismerte, a társasági szervezet a korszerű önművelés kiváló eszköze. Állítását a krónikaíró³⁴ is megerősítette, utalt ugyanis a társaság felállítása körül szerzett

³³ AMBRUS László: *Visszapillantás a Társulat 50 éves multjára. 2.* = *Eger* (24.) 1885. 53. sz. 428.

³⁴ TJK 1835/36 I. nagygyűlés. 8.

érdemeire. A közelmúltban írt tanulmányban³⁵ Szvorényi János József érdemeit emelte ki a szerző, de kutatásaink nem támasztották alá az 1835-ben még csak első éves teológushallgató meghatározó szerepét.

A titoknok (jegyző) írta a gyűléseken a jegyzőkönyveket, továbbá a tagok tudtával bonyolította a hivatalos levelezést. Az elnök távollétében a gyűléseken elnöki jogkörrel is rendelkezett. A pénztárnok a pénzügyeket, a könyvtáros az örvendetesen szaporodó állományú könyvtárat kezelte. Utóbbi feladatkör részletes tárgyalására később még kitérünk.

A rendes és részvényes tagok kis és nagygyűléseinek színhelye az „első muzaeum”³⁶, az épület első emeletén a III. és IV. éves hallgatók nappali pihenő helyisége volt. Kötelező volt a megjelenés a tanév két nagygyűlésén, ahol a társulat működésének lényegesebb kérdései kerültek megvitatásra. A jegyzőkönyvből kitérünk, hogy a kisgyűlés összehívása alkalmanként történt, határozatképesé pedig akkor vált, ha a „TMOT Alaprajza és Rendszabályai” § 4. c) 4)³⁷ teljesült, azaz a tisztkar és még 9 tag megjelent.

A kisgyűlések a színterei a „tudományos” tevékenységnek. Az első két tanévben a társulati tulajdonba került könyvek bemutatásával, szétosztásával, azok felolvasásával, az elhangzottak megvitatásával és a megrendelendő művek összeírásával töltötték az időt. 1837-ig az összejövetelek így járultak hozzá a tagság szellemi látókörének szélesítéséhez, miközben a politikai témájú vitatkozásoktól az előljárásság távol tartotta a tagokat.

Az anyanyelv ápolása a diáktársaság szívügye volt. Alakulásakor az önképzőkör az irodalomközvetítésben vállalhatott szerepet. A nyelvkérdés a nemzetremtésnek azonban csak az egyik oldala, a másik az általa alkotott irodalmi művek létrehozása. Az olvasáson túlmutató tevékenység folytatását, a pesti társasághoz hasonló munkálkodást, önálló publikálást irányoztak elő ezért már az alapítást követő harmadik tanév I. nagygyűlésén, 1837 őszhó³⁸ 5-én. Határozatuk kimondta, minden tag köteles 1-1 dolgozatot írni, év végéig a titoknoknak leadni, aki bemutatja azt az elnöknek, továbbá: „Ha valamely munka a kisgyűlés által kinevezendő bírálók szigorú ítéletét kifogta állani, felküldethetik valamely folyóiratba, de csak a szerző megegyezésével”³⁹.

A nyilvánosság elé lépésnek a lehetősége nagyon időszerű volt. Az egriek számára mintául szolgáló pesti szeminaristák már 1833-ban, majd 1835-ben is jelentkeztek „Munkálatok” című kiadványukkal, melyet a tagok legsikeresebb írásaiból állítottak össze. Egerben mindehhez nem volt még kellő számú dolgo-

³⁵ PAPLER, *i. m.* 140.

³⁶ Napjainkban a terem elnevezése: Petrinum.

³⁷ TJK 1835/36 III. kisgyűlés. 13.

³⁸ Jelentése: október.

³⁹ TJK 1837/38. I. nagygyűlés. 25.

zat, s az elkövetkezendő tíz évben, 1838–48 között is csupán 79 írás került ⁴⁰ a levéltárba.

A továbblépésre, a pestihez hasonló Magyar Iskola felállítására a következő tanév nagygyűlésén tett javaslatot a tagság⁴¹. A társulat mivel kevésbé produktív irodalmi életet élt és az iskola felállításával kapcsolatos tennivalókról sem voltak ismereteik, felvette a kapcsolatot a pesti Szeminárium társaságával, és levélben kért útmutatást⁴². A válaszlevél alapján az 1838/39-es tanév III. kisgyűlésén szabályozták a dolgozatírást és bírálatkészítést. A háromtagú bírálóbizottság felállítása mellett eldöntötte a plénum, hogy a gyűlésen elfogadott dolgozatok a tagok általi használatra a gyűlés után a könyvtárban kerüljenek elhelyezésre.

Az irodalmi munka – feltételrendszere hiába volt kidolgozva –, nehezen indult meg, ezért a pesti társasághoz való csatlakozás lehetőségét is vizsgálták gyűléseiken⁴³ a haladó szellemű tagok. A terv csak terv maradt, nem történt hivatalos megkeresés⁴⁴.

A haladás iránti erősödő igény a következő tanévben rendkívüli nagygyűlés összehívását eredményezte. Az összejevetelen 1841. február 14-én „abban egyezének meg a tagok, hogy: állítsák föl egy dolgozó társaság az olvasó társaságtól egészen elkülönözve”⁴⁵.

A két hét múlva megtartott kisgyűlésen ismertetett rendszabály kidolgozásánál segédkezett az Olvasó Társulat alapító tagja Buziássy László. Egerben kezdte meg az 1835/1836-os tanévben teológiai tanulmányait, majd számunkra ismeretlen okok miatt a következő tanévet a pesti Szemináriumban újra elsőévesként kezdte, s ott is végzett. Tanulmányai során a pesti kispapok társaságában is tevékenykedett, a Munkálatokban 1839–1840 között négy cikke is megjelent. Gyakorlati tapasztalatain alapuló támogatása sok segítséget jelentett.

Az említett kisgyűlésen részt vett az Olvasó Társulat első elnöke, Stészel Ferenc káplán, és üdvözölte a szakosztályt. Több hónap elteltével, június 4-én vált csak véglegessé az új szerveződés alapszabálya, ezért a Dolgozó Társaság első gyűlésére a tanév végén, 1841. június 20-án kerülhetett csak sor.

E szakosztály működésében és javai tekintetében független volt a TMOT-tól, tagja viszont csak az lehetett, aki az anyatársulatnak is tagja volt. Felállítását előmozdította, hogy a társulat könyvtárában már 13⁴⁶ jelesebb saját munkát őriz-

⁴⁰ Részletesen erről lásd: PÁKOZDY József: *Az egri növendékpapság Magyar Egyházirodalmi Társulatának 100 éves története*. 1935. In: *Munkálatok 1930–35*. II. kötet. 37. Kézirat (Hittudományi Főiskola Könyvtára, Eger) (a továbbiakban: PÁKOZDY, *i. m.*)

⁴¹ TJK 1838/39 I. nagygyűlés. 34.

⁴² TJK 1838/39 II. kisgyűlés. 33.

⁴³ Részletesen erről lásd: TJK 1839/40. I. nagygyűlés. 44.

⁴⁴ Részletesen erről lásd: TJK 1839/40. II. nagygyűlés. 46.

⁴⁵ TJK 1840/41. II. nagygyűlés. 63.

⁴⁶ TJK 1840/41. I. nagygyűlés. 61.

tek, s azok felhasználásával megnyílt a lehetősége egy, a pestihez hasonló „Munkálatok” kötet kiadásának is. Pyrker érsek 50 Ft-os adományt juttatott a munkálatok közzétételére. A terv nem valósult meg, de az egyéni munka közkinccsé tétele – dolgozatok írása, felolvasása, azok tagság általi értékelése – vitte előre az önképzőkört célja megvalósításában.

A Dolgozó Társaságot 19 teológus alapította meg. A következő években taglétszáma csökkenő tendenciát mutatott, hiszen 1841/42-ben a 26 társulati tagból 15 fő, a következő tanévben 1 fő, azt követően 18 fő vallotta csak magát dolgozónak. Ez utóbbi tanév I. nagygyűlésén vetődött fel a szakosztály alapszabályainak módosítása iránti igény. Nem rögzítette a jegyzőkönyv vezetője név szerint a javaslattevőt, aki szerint társai „cselekszenek, mint nekik tetszik, s ajánlá: hogy a társaság törvényei újra kidolgoztassanak”⁴⁷, és segítse az új szabályozás a dolgozó tagokat. Ugyanezen az ülésen tovább tagozódott az Olvasó Társaság, felállításra került a Szavaló szakosztály. Elnöki jogkörbe rendelték⁴⁸ a felszólalások rendjének megállapítását, a sorrendiség betartatását.

Az 1843/44-es tanévben az alapszabály módosítása nélkül a tagság javaslatára változott az ülések rendje. Az indítványt a II. nagygyűlés fogadta el 1844. január 7-én, amely szerint háromhetente tartandó összejövetel, elnevezése rendes gyűlés, e mellett felállításra került a rendkívüli gyűlés intézménye is. A 7. rendes gyűlés elhatározta: „a szavallók ... szavaljanak, ... így többé nem olvasunk”⁴⁹.

A következő tanévtől, 1844 őszétől a „rendes” jelzőt elhagyva csak a „gyűlés” szót használták a krónikairók a jegyzőkönyvekben, melyek már a pezsgő életéről árulkodnak. Saját írások, fordítások felolvasása, azok bírálati mellett rendszeresen 2-3 szavallat is gazdagította az összejöveleket. A fentiek igazolják, hogy jól működött a Szavaló szakosztály. Ez az időszak az egri önképzőkör virágkora volt, s e helyütt is – mint más korokban általában – a nemzeti és az irodalmi ébredés először a költészetben nyilatkozott. Tárkányi (diákkorábban Viharina) Béla, Pájer Antal, Mindszenty Gedeon írói-költői gyakorlata részben az önképzőkörből nőtt ki, s új korszakot nyitott a magyar szakrális líra történetében. A társulattól kikerülő jeles alkotók kapcsán az utókor máig a legirodal-mibbnak aposztrofálja az egri társaságot.

A haladó szellemiség, az egri társulat aktivitásának további bizonyítéka: a pesti diákszervezet levelező tagja volt 1843-ban a II. éves egri teológusnövendék, Brujmann (Benőfi) Soma is. Lényeges ismételt megemlíteni a pesti növendékpapság társaságának a szerepét, amely megalapításától a levelező-vidéki tag intézményének megteremtésével összefogta a munkálkodásra törekvő papnövendékeket.⁵⁰

⁴⁷ TJK 1843/44 I. nagygyűlés. 94.

⁴⁸ Részletesen erről lásd: TJK 1843/44 I. kisgyűlés. 95.

⁴⁹ TJK 1843/44 7. Rendes gyűlés. 99.

⁵⁰ Részletesen erről lásd: SÉDA, *i. m.* 49.

Egységbe tömörülés, szünetelés és az újjáalakulás

Az egyre gyakoribbá váló összejövetelek „komfortosabb körülményeket” igényeltek. Kérését így fogalmazta meg a tagság: „egy különös szobára elkerülhetetlen szükség van”⁵¹. Kérésük meghallgatásra talált, s a XI. gyűlés legfontosabb bejelentése volt: az elöljáróság átad egy olvasó szobát az önképzőkörnek⁵². A társulat szervezettségét mutatja, a bejelentéssel egy időben a tagok hozzáálltak a törvények kidolgozásához, hogy „az ajándokkal össze csatolt föltételek meg ne sérthessenek.”⁵³ A helyiség megnyitása 1845. március 24-én, ünnepélyes keretek között a prefektus jelenlétében történt, aki „lelkesen buzdítá társulatunkat a munkásságra, különösen ajánlja a tudományos vitatkozások rendes gyűlésekeni gyakorlatát”⁵⁴.

A 1845. május 18-án a XV. gyűlésen a társaság helyzetének értékelésekor kibontakozott vita során az elnök, Brujmann Soma kijelentette: „társulatunk olvasó, dolgozó és szavaló tagokra oszolván süketen nem működhetik”⁵⁵. Véleményét, hogy a szétagolódás már a működés rovására menne oszthatták társai is. Bizonyítja kijelentésünket a szakosztályok egységbe tömörítése, amely az elnök javaslatára az adott gyűlésen megtörtént. Megalakult „Az Egri Hittanhallgatók Magyar Társulata”, jelmondata „Isten és Haza” lett. A szervezet hivatalos jellegének megerősítését célozta az elkészített pecsétnyomó, aminek közepére a jeligét, alá a társulat kezdőbetűit írták.

Kutatva a változás hátterét, megállapítottuk, hogy nem volt véletlen az áttörés időpontja. A korábbi években a tagság csak helyben munkálkodott. A változáskor viszont olyan növendék állt a társulat élén, aki 1843-ban levelező tagként működött a pesti társulatban. Rajta kívül Irodalmi Iskola működtetésében sem elődeinek, sem kortársainak nem voltak személyes tapasztalatai. Gondoljuk, ennek birtokában ismerte fel, az egri szervezet keretei alkalmatlanok a megfelelő munkálkodáshoz.

Amennyiben a késlekedés hátterét vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hozzájárulhatott ahhoz az elöljáróság is. Az „állami felügyelet” elvárásainak meg kellett felelnie a Papnevelő Intézetnek, ezért arra törekedtek, hogy a növendékeket minél távolabb tartsák a haladó magyar közélettől. A kispapok tevékenységének korlátozására irányuló törekvés nem jelentette például a reformeszméket terjesztő könyvek és folyóiratok teljes körű kizárását a diáktársaság könyvtárából⁵⁶.

⁵¹ TJK 1844/45 I. gyűlés. 108.

⁵² IX–XI. gyűlést a krónikáiró nem datálta, a XII. gyűlés időpontja ismert, ebből tudjuk, február 17. előtt rendezték meg.

⁵³ TJK 1844/45 XI. gyűlés. 114.

⁵⁴ TJK 1844/45 XIII. gyűlés. 115.

⁵⁵ TJK 1844/45 XV. gyűlés. 116.

⁵⁶ Részletesen erről lásd: KUN, *i. m.* 73–112.

Mindezek mellett az is lényeges momentum, hogy a Helytartótanács 1845-ben ismételt tiltó parancsa ellenére e helyütt engedte az előjáróság a kispapok működését, s amint később még kitérünk rá, igen intenzív munkálkodás folyhatott.

A tiszavirág életű, csupán 3 éven keresztül tevékenykedő társulatról, alapításakor megalkotott kilenc oldalas alaprajza⁵⁷ az egyetlen korabeli forrás. Célként a „vallásos szellemtől vezéreltetett elme s nyelvbéli művelődés”⁵⁸ gyakorlását határozták meg. Az elődtársulatéhoz képest rendszerezettebb és csak néhány érdemi változtatást tartalmazó iratban a tagságot, és a tisztviselőket általában illető „teendő” és „tiltók” sorát a harmadik fő részben a tisztviselőket különösen illető szabályok tíz pontja követi. Az öt funkcionáriusra vonatkozó rendelkezések után összefoglalták (az alábbi sorrendben) a könyvtár, pénztár, gyűlések, munkálatok, tisztválasztás szabályait. A társulat ünnepélyének évenkénti megrendezésével kapcsolatos tudnivalókkal zárul a szabályzat.

A feladatkörök tekintetében változott a helyettesítés rendje, az elnök helyettesítésére az ellenőr lett felhatalmazva. Szigorúbban szankcionálták a dolgozat-készítési kötelezettség be nem tartását is, olyannyira, hogy nem teljesítése – a pesti szabályokkal megegyezően – kizárást vont maga után. Drágult a részvény megváltása, első évben 5 Ft-ra, a további években 3 Ft-ra módosult a fizetendő tagdíj.

A tagság feltételei nem változtak, részvényes tagok a hittanhallgatók lehettek, ide nem értve az újoncokat. A társaság továbbra is háromhetente tartotta meg rendes gyűléseit a második emeleti „Olvasdában”, s mivel e helyiség kizárólagosan a teológusoké volt, kimondták: a csendháborítókat bárki a tagság részéről rendre utasíthatja. Az elsőévesek továbbra is felmentést kaptak az egy nagy vagy két kisebb vallásos tárgyú munka elkészítésének kötelezettsége alól. A dolgozat-elbírálásra továbbra is 3 személy volt jogosult.

A három év történéseiről az alábbiakat tudjuk: „A tagok példás buzgalommal fogtak munkához; olvastak; tanulmányoztak; fordított és eredeti dolgozatok felolvasásával, kölcsönös bírálatokkal, s érdekes vitatkozásokkal élenkíték a három hetenkint megtartani szokott rendes, és gyakorta összehívott rendkívüli gyűléseket”.⁵⁹

A tisztikar (lásd 2. tábl.) érdekessége, hogy az utolsóban tevékenykedett a jeles papköltőként ismert Mindszenty Gedeon⁶⁰, aki 1844-ben kezdte meg teológiai tanulmányait, s már ekkor bekapcsolódott a TMOT munkájába. Másodéves teológusként 1845-ben „Zsenge Mutatványok” címmel kéziratos lapot szerkesz-

⁵⁷ A továbbiakban az alapszabályból néhány számunkra lényeges momentum kiemelésével foglalkozunk, részleteihez lásd: TJK 122–130.

⁵⁸ TJK 123.

⁵⁹ AMBRUS László: *Visszapillantás a Társulat 50 éves multjára*. 3. = Eger (25.) 1886. 4. sz. 25.

⁶⁰ Részletesen róla lásd: SÍK, i. m.

tett, amely az Elöljáróság elismerését is kiváltotta, s két értekezésével (A lelki-pásztor; Jézus jelleme) egyházmegyei irodalmi pályadíjat is nyert.

Tanév	Elnök	Jegyző	Könyvtáros	Pénztáros	Ellenőr
1845/46	Répászki Lajos	Pöstényi István	Pataky János	Dankó Mihály	Szalaga Mihály
1846/47	Pöstényi István	Elefánty János	Pelle József	Dankó Mihály	Gobády János
1847/48	Elefánty János	Pokora József	Pelle József	Erős Gedeon	Repsik Menyhért
		Főjegyző: Mindszenty Gedeon	Kis Mátyás	Zsiga Móricz	Kuklenik János

2. táblázat EHMT tisztikara

Az 1848-as események hatással voltak az egi papnevelde diákságára is. Március 19-én az egi népgyűlésen a Társulat főjegyzője, Mindszenty Gedeon saját verseit szavalta el. Az önképzőkör megmaradt 99 Ft-os tőkét a tagság május 25-én megtartott gyűlésén felajánlotta a forradalom megsegítésére. Tisztviselő-választásra ekkor már nem került sor.

A történelem vihara a többi társulatéhoz hasonlóan elsodorta a tagokat. A kispapok nagy része bevonult honvédnak, majd a forradalom leverését követően a kedvezőtlen politikai helyzet miatt 13 évig, 1861-ig szüneteltetni volt kénytelen működését az egi önképzőkör.

A 13 év történéseiről a pénztárkönyv – igaz csupán az 1850–52 közti időszakból és 1858-ból – tartalmaz bejegyzést. Ezen irat igazolja, hogy az elöljáróság óvta az önképzőkör szellemi vagyonát, mindeközben lehetővé is tette a növendék- és a végzett papságnak a könyvtár további használatát. A bevételi adatokból megállapítottuk: volt igény a könyvtárra. Az állomány használatát igazolja: az 1850/51-es tanévben 25 Ft 59 kr, a következőben már 55 Ft jövedelem keletkezett a részvényekből⁶¹. Ez az összeg a könyvtár építését szolgálta. A kiadások között a „Katholikus Néplap” és a „Családi Lapok” előfizetésére utaló adatokat találunk.

Az ismeretlen krónikaíró utolsó bejegyzése az új könyvtárhasználati díjazást rögzítette: „A Magyar Olvasó Társulat könyvtára részvényesei 1858.-ik évtől,

⁶¹ A pénzügyi adatok részletesen lásd: *Teológiai Magyar Olvasó Társaság Pénztárkönyve.* (a továbbiakban: TPK)

míg az illető növendékpap utódaink jónak vélik lenni 30 pert, azaz újpénzben 50 px-t tartoznak a könyvtár pénztárába fizetni évenként⁶². E díjazás maradt a társulat újjáalakulásig, 1861-ig, amikor is Koválcsik József rektor és Stephanovszky Sándor aligazgató jóvoltából – elődeihez képest megváltozott céllal – megalapított „Az Egri Növendékpapság Magyar egyházirodalmi Társulata”⁶³.

Az új társulat célja az önképzés és az egyházi tudományokban való előrehaladás lett, ahogy azt alapszabályuk 1. §-ában olvashatjuk „növelde által igénybe nem vett idős jeles egyházirodalmi művek olvasása, tanulmányozása, majd hasonszemlé, részint eredeti dolgozatok, részint fordítmányok képzése ... A társulata ezen céljával nem ellenkezik a jól megválasztott világi tudományos munkák megszerzése és olvasása, de ezt a társulat másod rendű dolognak fogja tekinteni”. A MEI első elnöke Luga László, első könyvtárosa Vilcek Jakab volt.

Az Olvasó Társulat gyűlés- és könyvtárterme

A működését Olvasó Társulat néven megkezdő diákszervezet gyűléseinek színhelye kezdetben az „első musaeum” volt. Ez az első emeleti nappali helyiség korábban is a kispapok szabadidős tevékenységére szolgált⁶⁴, az intézeti könyvtárból kikért dokumentumokat ott olvasták. E gyűjteményből még a vakációra is kölcsönözhetek a diákok, tudjuk ezt azon iratból, amelyben a könyvtári rend fenntartása végett Barkóczy püspök szabályozta a könyvtáros feladatait⁶⁵. Albert Ferenc szerint⁶⁶, a papneveldeből átkerülő 271 munka 717 kötetben a Főegyházmegyei Könyvtár egyik alapjának tekinthető ugyan, de innen – bár Eszterházy nyilvános könyvtárnak szánta –, a kölcsönzést nem engedélyezte a főpásztor.

Több könyvtár is állt tehát az egri kispapok rendelkezésére, de szükségük volt saját bibliotékára. A fenti gyűjtemények ugyanis még kevésbé szolgálták a műveltség- és a nemzeti tudatnövelés igen fontos részének tekintett új magyar nyelvű irodalom megismerését. Az Olvasó Társulat célja, az olvasás útján való szellemi önképzés – mindeközben a magyar nyelv és irodalom ápolása és műve-

⁶² TPK 19.

⁶³ A továbbiakban a MEI történeiből néhány számunkra lényeges momentum kiemelésével foglalkozunk, részleteihez lásd: *Az Egri Növendékpapság Magyar Egyházirodalmi Társulatának jegyzőkönyve, 1861–1880.* (a továbbiakban: MEI JK)

⁶⁴ Részleteiről bővebben lásd: DOLHAI Lajos: *A szeminárium könyvtárának története.* In: *Emlékkönyv a 300 éve alapított Egri Hittudományi Főiskola jubileuma alkalmából.* Eger, 2004. 133–134.

⁶⁵ Egri Főegyházmegyei Könyvtár. Kézirattár. U.1.6. 114. (a továbbiakban: EFKK, *i. m.*) ; v.ö. KISS Péter: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár és az egyetemi gondolat XVIII. századi története.* In: *Agria XXXVII.* Eger, 2001. 222. (a továbbiakban: KISS, *i. m.*)

⁶⁶ ALBERT Ferenc: *Az egri érsekségei könyvtár.* = *Eger* (2.) 1864. 15. sz. 113.

lése – megvalósításához alaprajzában kimondta: „könyvtárát a közkölségen megszerzett s más nemesen megajánlott könyvek nevelik”⁶⁷.

Az állomány nyilvántartásának vezetésére alkalmas „könyv” beszerzéséről és egy almariom megrendeléséről 1836-ban a 3. kisgyűlés döntött⁶⁸. Az állomány gyarapodásával szükségessé vált a könyvek kényelmesebb elhelyezése, ezért az 1844. március 10-i gyűlésen az almariomba egy deszkapolc megrendeléséről határoztak⁶⁹. A dokumentumok elrendezésére, s magának a könyvszekrénynek az elhelyezésére utaló adatokat nem találva gondoljuk, hogy azt a gyűlések helyszínül szolgáló teremben tárolták.

Az 1844/45-ös tanévben az Elöljáróság segítségével megvalósuló, március 24-én felavatott saját olvasó helyiségbe már behelyezhette a könyvtárlóként funkcionáló almáriomot a társaság. Még II. József uralkodása idején az épület 3. emeletén kialakított 40 cellából álló cellasor végén – a folyosó Bródy Sándor utcára néző részében – található termet kapta használatra a diákság.

Az olvasószoba kulcsa azonban nem volt a társulat tulajdonában, azt a prefektus őrizte. Fentieket igazolja az 1845-ös alapszabály Elnöki feladatok f) pontja: „kinyitja az olvasdát, s midőn tanulásra csengetnek bezárja s a kulcsot a hittanhallgatók felügyelőjéhez viszi”⁷⁰.

Az alaprajz Olvasda használatára vonatkozó szabályai közt összefoglalták a viselkedési szabályokat. A megszegésekor kiróható büntetésekről és a bútorzatban tett kár megtérítéséről is rendelkeztek⁷¹.

A szünetelés 13 évében valószínűleg nem változott e helyiség funkciója, hiszen a könyvtárát használhatták a részvényesek. A társulat újjáalakulása után az Elöljáróság 1861 decemberében a tagság kérésére a gyűléstermet olvasóteremmé minősítette. A történeti hűséghez tartozik, hogy 1861-ben a könyvtárát igen lepusztult állapotban találták a teológusok. Rendezésre szorult, igazolja ezt az a köszönetnyilvánítás, melyet a III. gyűlésen Bartalos Gyula és Kollár Béla részére a könyvtár rendbe tétele kapcsán jegyzett fel a krónikaíró⁷².

Az állomány is restaurálásra szorult. A könyvtárnok javaslatára 50 darab könyv bekötetéséről, egyúttal a költségek csökkentése végett a csonka és a többedik példányok elárverezéséről született döntés.⁷³ A könyvtár rendbe tételére irányuló törekvés további intézkedést tett szükségessé: 1862 januárjában további „15 ft-ot áldoztak”⁷⁴ kötetésre. E beruházások rámutatnak: a MEI öröksége,

⁶⁷ TJK 1835/36 III. kisgyűlés. 13

⁶⁸ TJK 1835/36 III. kisgyűlés. 14.

⁶⁹ TJK 1843/44 8. rendes gyűlés. 99.

⁷⁰ TJK 125.

⁷¹ Részletesen erről lásd: TJK 124.

⁷² Részletesen erről lásd: MEI JK 1861/62 III. gyűlés. 30.

⁷³ Részletesen erről lásd: MEI JK 1861/62 III. gyűlés. 33.

⁷⁴ MEI JK 1861/62 VII. gyűlés. 35.

kicsi, de értékes könyvtárak állagmegőrzése az utódoktól sok áldozatot követelt, költségvetésüket jelentősen megterhelte.

A MEI működése első évében intenzíven megindult a könyvtári élet. A régi-új terem szolgálta az olvasni vágyó tagokat, s szolgálja ma is, igaz, a könyvgyűjtemény napjainkban már az intézményi nagy könyvtárban az első emeleten található.

A könyvtárnok szerepe

A diákszervezet megalapításától kezdve tisztikarának tagja volt a könyvtárnok. Az első alaprajzban feladatkörét az alábbiakban határozta meg a társulat: „a) a társulat könyveire fölvigyáz. b) a pénztárnok mellé ellenőrül rendeltetik, ki a pénztárt ezzel kettős zár alatt őrzi a bevételről és kiadásról együtt gondoskodik. c) az elveszett vagy bemocskolt könyvek terhe, a károsítót nem tudva – rajta nyugszik. d) egy a végre készült könyvbe a társaság minden közköltségen szerzett vagy ajándékozott könyveit fel fogja jegyezni”⁷⁵.

Az egyesülés utáni 1845-ös rendszabály a) és e) pontja megegyezik a fenti a) és c) ponttal. A b) pontja könyv helyett jegyzőkönyv vezetésére kötelezte a könyvtárnokot.

Az Olvasó Társulat működése során a könyvtár használatának szabályozásakor hozott rendelkezésekkel⁷⁶ bővült a könyvtáros feladatköre. Megegyezik ezzel az EHMT alapszabályának d) pontja: „ az társulathoz tartozóknak csak nyugtatóvány mellet adand ki könyvet melyre a napot is felirandja s ha valakinél egy honapnál tovább volna a vissza adásra sürgeti.”⁷⁷

Az 1845-ös rendszabály kimondta továbbá: „c) az társulaton kívül könyveket kinem adhat. f) az Olvasdaban könyv lajstromot tartand.”⁷⁸

Szerepe az Olvasó Társaság megalakulását követő 2-3 tanév összejövetelein igen jelentős volt. Az első években a gyűléseken intenzív könyvtárépítés folyt, ahol a titoknok, az elnök vagy maga a könyvtárnok ismertette a gyarapodást, ajánlott beszerzésre érdemes műveket. A tényleges megrendelés – más társaságok gyakorlatának is megfelelően – a Papnevelő Intézet előljáróságának engedélyezése után történt.

A nyugtával történő kölcsönzéssel létrejött az a kölcsönzés-nyilvántartás, amit a könyvtárosnak folyamatosan ellenőriznie kellett, s a megszabott határidő (egy hónap) leteltével vissza „kívánhatta” a dokumentumokat. A kölcsönzési nyilvántartás létét, a szabályszerű kölcsönzést alátámasztja az a tény, hogy sehol

⁷⁵ TJK 1835/36 III. kisgyűlés. 12.

⁷⁶ 1837 júliusától bevezetésre kerül a nyugtatóvány ellenében történő kölcsönzés, melyre az 1838/39 I. nagygyűlés határozata alapján az átvétel napja is ráírandó.

⁷⁷ TJK 1844/45. 127.

⁷⁸ U. o.

nem található a jegyzőkönyvben ez irányú elmarasztalás, lett légyen szó bármelyik könyvtárosról is.

Minden tanévzáró nagygyűlésen a könyvtárnok köteles volt beszámolót tartani. Számot adott az állományról, egyúttal átadta azt „egy olly részvényes-tagnak, ki helyben marad, számadás terhe alatt”⁷⁹. Fenti döntést módosította az 1837. július 23-i nagygyűlés: „a könyvtár kulcsa a könyvtárnoknál marad.”⁸⁰ E tisztújító nagygyűlésen megválasztott Szénay József hivatalát és az állományt is átvette, de gondoljuk nem kellőképpen gondozta, s ez a tény vezetett a lemondásához. Könyvtárnok lemondására példát sem előtte, sem a későbbi években nem találunk.

A könyvtár rendben tartatása az önképzőkör számára kiemelt feladat volt. 1839 őszén vetődött fel a könyvtárosi beszámoló ellenőrzésének a szükségessége. A háromtagú bizottság a számadást átnézve hitelesítette a könyvtáros ciklus végi beszámolóját. E gyakorlat folytatódott a későbbiekben is, a bizottsági ellenőrzések 1840, 1841, 1842 és 1843 nyarán a könyvtárat jó karban levőnek találták. 1844 júliusában az állapotfelmérésnél azonban a megbízott választmány hiányosságot talált. A hiányzó Fáy András kötetért a felelősséget a pénztárnok magára vállalta.⁸¹

A könyvtár mellett a pénztárban is feltárt hiányosságok elkerülését célozta a bizottságok mellett 1844-ben a második gyűlésen felállított „Ellenőr” intézménye. Feladatkörébe tartozott a könyvtáros és a pénztárnok munkájának a folyamatos ellenőrzése és a precízebb nyilvántartásra ösztönzése: „mind a pénz, mind a könyvtárnokkal külön jegyző könyvet visz, a könyvtárnokot a gyűlésig megrendelt könyvek meghozatalára szorgalmazza és a meghozatott nemkülönben más egyesek vagy többek által adományozott könyveket az Ellenőr jelenlétében, veszi föl.”⁸²

Az önképzőkör vagyont, a könyvtárat a legtöbb könyvtárnok elhivatottan őrizte, és igyekezett úgy gondozni, hogy az utódok számára minél teljesebben hozzáférhető maradjon. E célból lett 1842. január 2-án megválasztva az a könyvtárnokkal együtt négytagú választmány, amely a „kijátszandó s bekötendő könyveket” volt hivatott megvizsgálni. A jegyzőkönyv oldalain ez volt a gyűjtemény állagmegőrzésére irányuló első intézkedés. A kötetés megrendelését viszont csak a pénztárkönyv lapjai igazolják.

A január 6-án múlva megtartott gyűlésen az alábbi könyvek kerültek „kijátzásra”, azaz eladásra: Czente István: *A bölcselkedő magyar polgár*; Széchenyi István: *Néhány szó a lóverseny körül*; *Utasító az 1832/6. évi törvényczikkhez*. Bevétel ebből összesen 13 Ft 5 kr volt. Eladásra kerültek továbbá a *pesti növen-*

⁷⁹ TJK 1835/36 II. nagygyűlés. 18.

⁸⁰ TJK 1836/37 II. nagygyűlés. 22.

⁸¹ Részletesen erről lásd: TJK 1843/44 14. rendes gyűlés. 102.

⁸² TJK 1844/45 II. gyűlés. 109–110.

dékpapság Munkálatainak régi példányai, melyeket 1841 előtt közpénzen vásárolt meg a társulat, s főlegessé váltak, mivel a pesti növendékpapság Irodalmi Iskolája ajándékba elküldte az összes addig megjelent kötet egy-egy példányát. Ebből az intézkedésből arra következtetünk, hogy nem törekedtek duplum példányok őrzésére az állományban.

Az október 16-i gyűlésen a munkáját lelkiismeretesen végző könyvtáros ismét jelezte: szükséges a gyűjtemény átvizsgálása. A társulat felállított egy választmányt a könyvek állapotának az ellenőrzésére. A tagok feladata lett volna kijelölni azokat a példányokat, amelyek állapota – elszakadt táblájuk vagy kötésük – miatt indokolta az újrakötést.⁸³ Az 1843. január 22-i adatokból kiderül, a könyvtáros egyedül állította össze a listát, az erre megbízatást kapott diákok egyéb elfoglaltságra hivatkozva nem vettek részt a munkában. A jegyzőkönyvben a krónikaíró nem utalt rá, hogy a kötetés megvalósult-e vagy sem.

1844-ben a januári rendes gyűlésen újra felállított a társulat a könyvtárnokkal együtt egy választmányt az „elrongyolt vagy éppen kötetlen könyvek kiszemelésére, s határozatott: hogy azok minél előbb kötessenek be s igazítassanak ki.”⁸⁴ A két hónapig tartó vizsgálat után elrendelték a kötetést. A pénztárkönyv kiadási adatai között a „kötetésért” címen elkönyvelt tételek jelzik, hogy a döntést tettek is követték, a kötészetre jelentős összeget fordított az önképzőkör (lásd. 3. tábl.).

A forrásokból a könyvkötő személye nem azonosítható egyértelműen. Utalást találunk kilétére a pénztárkönyvben az 1845/46-os adatok között: „Kupfer-nél”, kinek 18 Ft 45 kr-t, a következő tanévben ismét neki 20 Ft-ot fizettek. A Heves Megyei Levéltárban (A továbbiakban: HML) végzett kutatások⁸⁵ igazolták föltevésünket, a könyvkötő Kupfer Jakab egri mester volt, aki a belváros 4. fertályában tartotta fenn műhelyét.

⁸³ Részletesen erről lásd: TJK 1842/43 II. nagygyűlés. 87.

⁸⁴ TJK 1843/44 6. rendes gyűlés. 98.

⁸⁵ Heves Megyei Levéltár, Eger (a továbbiakban: HML). V-4/a/135. 38. és V-4/a/138. 44. Eger város lakosainak összeírási jegyzőkönyve. 1842/43 és 1845/46.

TANÉV	ÖSSZES KIADÁS	KÖTTETÉS KÖLTSÉGE	VÁSÁRLÁS KÖLTSÉGE
1839/40	124 ft 29 kr	5 ft 29 kr	118 ft
1840/41	72 ft 40 kr	4 ft 35 kr	65 ft 05 kr
1841/42	114 ft 55 kr	10 ft	104 ft 55 kr
1842/43	75 ft 38 kr	11 ft 30 kr	61 ft 50 kr
1843/44	162 ft 49 kr	7 ft 16 kr	126 ft 51 kr
1844/45	143 ft 25 kr	1 ft 40 kr	134 ft 55 kr
1845/46	141 ft 7,5 kr	18 ft 45 kr	115 ft 32,5 kr
1846/47	114 ft 4,5 kr	20 ft	88 ft 47,5 kr

3. táblázat Gyarapításra és köttetésre fordított költség 1839–1847

A könyvtárnok szerepének fontosságát feladatköre bizonyítja, s ennek tudatában volt a tagság már az első tisztviselő-választáskor. Igazolja állításunkat Lalahay Pál személye, aki az elnökkel együtt a IV. éves teológushallgatókat képviselte alapításkor a társulatban. A tisztikari listák (lásd. 1-2. tábl.) Schematismusokkal⁸⁶ való összevetése rávilágított, általában harmadévesek töltötték be a könyvtárnoki posztot.

A tanévenkénti újjáalakulás ellenére ugyanazt a pozíciót kétszer többen is betöltötték. Nagyfejeő Ignác könyvtárnok esete különleges, mert az 1837/38-as tanévre megválasztott Szénay József – tanévkezdéskor „helyes okból hivataláról lemondta”⁸⁷ – helyett, fentnevezett időnek előtte megválasztásra került, s társai érdemesnek találták a poszt újbóli betöltésére. A későbbi időszakban Follmann Károly már két teljes tanévben gondolhatta a gyűjteményt.

Már említettük, 1848–1861 között a szünetelés időszakában is igény mutatkozott a könyvtárra, ezért az előjáróság könyvtárnokot nevezett ki. Az állomány gondozásával megbízott személyek: az 1850/51-es tanévtől Gömör Ferenc, felszentelése után 1852 nyarától Decskey Endre. Utóbbi feladatkörébe tartozott a könyvtár rendezése és a számadás ellenőrzése is. Azt nem tudjuk, meddig töltötte be e tisztséget, s a MEI megalakulásáig utóda kiléte sem ismert.

A társaság a tanulmányi felügyelő irányításával működött. Kiss Péter⁸⁸ kutatásaiból tudjuk, hogy a Szemináriumban Eszterházy Károly püspök 1773-ban hozta létre e tisztséget, s egyúttal a feladatává tette a szemináriumi könyvtár

⁸⁶ *Schematismus*, Agriae, 1835–1849

⁸⁷ TJK 1837/38 I. nagygyűlés. 25.

⁸⁸ Részletesen erről lásd: KISS, *i. m.* 222.

kezelését is. Barkóczy püspök a könyvtáros munkakörére vonatkozó előírása⁸⁹ és a társulati könyvtárnok feladatkörének összehasonlítása több ponton hasonlóságot mutat. Közülük a legfontosabb: mivel mindketten zárt közösség tulajdonáért feleltek, egyikőjük sem volt felhatalmazva arra, hogy kívülállóknak rendelkezésre bocsássák az intézményi, illetőleg társasági tulajdont. A kölcsönzés módját illetően is azonos volt az előírás, éppen csak a visszakérés módja a szemináriumi könyvtáros esetében erősebb tartalommal bírt, neki „visszakövetelnie” kellett, míg a diákság esetében a „visszaadásra sürgetés” volt a kitétel. További különbség, csak a társulat tette anyagilag is felelőssé a könyvtárért felelős személyt, a püspök részéről ilyen kritérium nem fogalmazódott meg az intézményi könyvtáros irányába.

Könyvtárhasználati szabályok

Az Olvasó Társulat működése első évében a tagság közös megegyezéssel⁹⁰ a kisgyűlésen osztotta el a könyveket. Az alaprajz az olvasásra fordítható időt így szabályozta: „tanulásra rendelt órákban meg van tiltva a társaság könyveinek olvasása”⁹¹. Ez a szabály az 1845-ös rendszabály tagokra vonatkozó Tiltók b) pontjában⁹² is kimondatott, ahonnan az Elnöki feladatkör f) pontjából⁹³ tudjuk, a könyvtár látogatása továbbra is csak a növendékek szabad idejében volt engedélyezve.

1837-ben a júliusi záró gyűlésen hozott határozattól, amely kimondta, hogy a tagságnak jogában áll „nyugtatvány mellett a társaság könyvtarából könyveket kivenni”⁹⁴ beszélhetünk a hagyományos értelemben kölcsönzésről. Alig egy év elteltével a könyvtár használatánál visszaélés történt. Valószínűsíthető, a Szemináriumhoz, illetve a társulathoz nem kötődő személy (hogy egyházi vagy világi, nem derül ki az iratokból) juthatott hozzá a társulat könyveihez egy tag közreműködésével.

A könyvtár használatánál felmerült problémák elkerülésére született döntés⁹⁵ megszabta a kölcsönzők körét, kizárta az intézeten kívüli személyeket. Más társulatok működéséhez hasonlóan, az egi Olvasó Társulatnál is a részvényes tag státushoz kötődött ezt követően a könyv- és folyóirat-állomány használata. A fenti döntéssel egy időben született másik határozattal intézkedtek a nyugtával

⁸⁹ A továbbiakban a könyvtáros feladatköréből néhány számunkra lényeges momentum kiemelésével foglalkozunk, részleteihez lásd: EFKK, *i. m.* 114.

⁹⁰ Részletesen erről lásd: TJK 1835/36 I. kisgyűlés. 9.

⁹¹ TJK 1835/36 III. kisgyűlés. 11.

⁹² TJK 125.

⁹³ TJK 126.

⁹⁴ TJK 1836/37 II. nagygyűlés. 22.

⁹⁵ A gyűlésen hozott döntésekről részletesen lásd: TJK 1838/39 I. nagygyűlés. 32.

történő kölcsönzés bevezetéséről, a kiadás dátumának rögzítéséről. A kölcsönzés idejét egy hónapban állapították meg, melynek leteltével a könyvtáros feladata a könyv visszakérése.

Jogtalan használatra utalt a krónikáiró az 1840/41-es tanévben is. Páran nem fizették ki a részvény teljes árát, de használták a könyvtárat. Az ehhez hasonló esetek elkerülésére a problémás tanév 3. nagygyűlésén hozott határozat kimondta,⁹⁶ csak a részvény teljes árának megfizetésével váljon a tag jogosulttá a társulat javainak (értsd ez alatt a könyvtár) igénybe vételére.

Az 1838/39-es tanév az egyik legimproktívabb időszak volt a társulat működésében. Három kisgyűlés megtartására került csak sor. A júliusi záró gyűlésen tárgyalt a tagság a szünnapokra történő kölcsönzésről, melyet végül is a két évvel korábbi állapot visszaállításával ismételten engedélyeztek a részvényes tagoknak. A könyvek száma ekkor még volt nem olyan jelentős, ezért az igazságos elosztás érdekében felállítottak egy háromtagú választmányt, tagja volt két részvényes és a könyvtárnok. Az igények összegyűjtését követő szétosztásnál figyelembe kellett venniük a társulat elosztáshoz kidolgozott alapelveit, miszerint „igazságosan, nem csak számra, hanem belbecsre is ügyelvén ítélandik el, ki milyen könyvet vihet el.”⁹⁷ Az 1840-ben hasonló céllal felállított háromtagú bizottságnak a társulat az alábbi ajánlást tette: „a kérelmezőknek a könyveket minden részrehajlás nélkül juttassák”⁹⁸. A kölcsönzési gyakorlat jó és igazságos volt, jelzi állításunkat hogy 1841 és 1842 nyarán is bizottsági döntéssel alapult a nyári kölcsönzés.

A tagság felelőtlenségét kellett, hogy megállapítsa a plénum 1842 őszi, amikor megrendült a nyári szünetre történő kölcsönzésbe vetett bizalom. A vétkes tag, Kasztovszky László az 1842/43-as tanévben II. éves teológus hallgatóként volt tagja a társulatnak, s a nyárra elvitt könyvet nem vitte vissza a könyvtárba. Az eset miatt az 1839 júliusi döntés hatálytalanításával⁹⁹ megszűnt a nyárra történő kölcsönzés. A szigorú válaszlépés oka, hogy nem őriztek duplum példányokat, költségvetésük pedig könyv pótlásához nem nyújtott anyagi fedezet. Előfordult, hogy ajándékozás révén birtokukba került másodpéldány, sőt még azt is eladták, s a befolyt összeg a könyvtár építését szolgálta.

A Szemináriumon kívülről hivatalosan jelentkező első könyvtárhasználati igény 1841-ben érkezett a társulathoz. Sávoly József plébános úr 5 pengő Ft évi részvény letétele ellenében kölcsönzési kérelemmel fordult a társulathoz. A kérelmet kedvezően bírálta el a tagság, de feltételekhez kötötte: kölcsönzési időtartam két hét, de ha a keresett könyvre igényt tart egy rendes tag is, az elsőbbséget élvez, valamint bárminemű követelés esetére a társaság teljes határozhatási jogot

⁹⁶ Részletesen lásd: TJK 1840/41 3. nagygyűlés. 68.

⁹⁷ TJK 1838/39 II. nagygyűlés. 38.

⁹⁸ TJK 1839/40 VI. kisgyűlés. 51.

⁹⁹ Részletesen erről lásd: TJK 1842/43 II. kisgyűlés. 88–89.

fenntart magának¹⁰⁰, és az „esend tetemesb rongálásokért társulatunk kárpótlást kíván.”¹⁰¹

Fenti rendelkezés olyan kölcsönkönyvtárrá minősítette a társulat könyvtárát, amely már nem kizárólagosan a kispapok önművelését szolgálta. Az állományhasználók köre később tovább bővült. 1843 őszétől¹⁰² a tiszteletbeli tagok intézményének felállításával számukra is biztosította a társulat az olvasáshoz a jogot, s a fizetés alól is felmentette őket.

Az egeri hittanhallgatók Magyar Társulatának 1845-ben hatályba lépő rendszabálya a kölcsönzés időtartamának státusfüggőségén nem változtatott, a nem tagok két hétre, a társulathoz tartozók továbbra is egy hónapra kaphatták meg a köteteket. Korlátozta viszont a társulaton kívülieknek történő kölcsönzés folyamatát. Az elnök jogkörébe emelte, de könyvet ő is csak a könyvtáros jelenlétében és nyugta ellenében adhatott ki. A könyvet kérő külső tagot mindenki köteles volt az elnökhöz irányítani, ő mérlegelte, ki kaphat könyvet, mert teljes felelősséggel ő tartozott az olvasóért. E szabály be nem tartása esetére a tagokat általában illető II. c) pontja kimondta: „az elnök megegyezése nélkül a társasághoz nem tarozóknak történő könyv kiadása alkalmával 1 pengőforint büntetést fizet a vétkes”¹⁰³.

Az elnöki jogkör kiterjesztése valószínűleg nem aratott osztatlan sikert, mert rögzítésre került, ha bebizonyosodna, hogy a döntés nem a kívánt célt éri el, felül kell azt vizsgálni.¹⁰⁴

A kölcsönzés feltételeit a gyűjtemény oldaláról is szabályozták. Az 1844 márciusi rendes gyűlésen az alábbi, egyúttal a kölcsönözhető mennyiséget is korlátozó határozat született: „több kötetes könyvek, amellyek egymással összefüggésben nincsenek csak egyenkint adassanak ki”¹⁰⁵.

Az 1845-ös rendszabályban az olvasó helyiség használatára vonatkozó rendelkezés a II. Tiltók h) pontja kimondta, tilos „az olvasdában mindennemű könyvek olvasása, mellyeket az előjáróság tilalmaz”¹⁰⁶. Fentiek mellett a kölcsönzött kötetek rongálásának és a határidő be nem tartásának a szankcionálását is szabályozták.

A teológusok korábban is betartották a használat szigorú szabályait, hiszen károkozásra egyetlen precedens volt: a fentebb megemlített Kasztovszky László esete. A kispap állította, hogy a rimaszombati lelkésznek kölcsönadta, de vissza

¹⁰⁰ Részletesen erről lásd: TJK 1840/41 V. kisgyűlés. 64.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² TJK 1843/44 I. nagygyűlés. 93.

¹⁰³ TJK 124.

¹⁰⁴ Részletesen erről lásd: TJK 1844/45 XVII. gyűlés. 118–119.

¹⁰⁵ TJK 1843/44 7. rendes gyűlés. 99.

¹⁰⁶ TJK 124.

nem kapta a kötetet¹⁰⁷. A társulat leellenőrizte állítását, s végül a többedik kártérítési felszólítás után intézkedett, a kispap holmijának egy részét a kár megtérítése céljából eladta az Elöljáróság beleegyezésével. A jegyzőkönyv bizonyítja, milyen türelmesek voltak növendéktársukkal a kispapok. A károkozás után közel két év elteltével, az 1844. június 9-i gyűlésen döntöttek a holmija áruba bocsátásáról!

Az állomány nyilvántartása

A könyvtáros által vezetett nyilvántartás – léte nem kérdőjelezhető meg, hiszen nincs nyoma a jegyzőkönyvben annak, bárkit is elmarasztalni lett volna kénytelen a társulat eme feladata elmulasztása miatt – nem maradt fenn. Az 1845-ös rendszabály könyvtárosi teendői „f) Az Olvasdában könyvlajstromot tartand”¹⁰⁸ alapján igazolt, készült katalógus. Megerősíti állításunkat a MEI megalakulásakor az 1861-es Alapszabály 4.§ e) 2. pontja is, ami utal a „Catalogusok”-ra, melyek vezetése továbbra is a könyvtáros kötelessége¹⁰⁹. A többes szám használatából arra is következtetünk, hogy nem egy Catalogus-jegyzék készült. Valószínűsítjük, egyik példánya kölcsönzési segítségül szolgált az Olvasdában.

Az egyesület számára társulati pecsét, könyvek tulajdonlásának megjelölésére bélyeg szükségességét – a diákszervezet fennállása óta először – 1845-ben a XV. gyűlés mondta csak ki. A pecsétnyomóról vannak adataink, 4 Ft szerepel e címen bekönyvelve a kiadások között. Bélyeg helyett bejegyzés igazolta addig a tulajdonjogot, ugyanis bizonyítottan a reformkori gyűjteményből ránk maradt kötetekben pl. a pesti társaságtól még 1845 előtt kapott Munkálatok kötetében és az 1842-ben vásárolt Kazinczy féle levelezésgyűjteményben is az alábbi beírás olvasható: „Az egri növ. pap. Magyar Társulatáé”.

1861-ben a MEI V. gyűlésén¹¹⁰ tett bejelentés „egy kerek könyvjelző” és „ovális alakú társulati pecsét” elkészültét adta hírül. Ekkortól van a tulajdonjogot igazoló jelölés a társulati könyvtár dokumentumaiban. A körpecsét közepén a társulat védőszentje „a szeplőtelen szűz Anya”, Mária neve olvasható. Az 1861-es Alapszabály 4.§ e) 8. pontja¹¹¹ kimondta, a könyvtárnok a verzóra az adományozó nevét köteles beírni.

¹⁰⁷ Részletesen erről lásd: TJK 1842/43 II. kisgyűlés. 88.

¹⁰⁸ TJK 127.

¹⁰⁹ Részletesen erről lásd: MEI JK 2.

¹¹⁰ MEI JK 1861/62 V. gyűlés. 33.

¹¹¹ MEI JK 3.

A társulat gazdálkodása és az állománygyarapítás forrásai

A diáktársaságok gazdasági működésének mechanizmusa – Bényei Miklós összegzését¹¹² alapul véve – érvényes az egri önképzőkörre is. Elsődleges bevételük a részvényvásárlással képződő pénzalap, melynek jelentős hányada e helyütt is könyvtárépítésre fordítódik, de finanszírozzák belőle a társulat működési költségeit is. (Lásd 4. táblázat) A részvénydíjat befizetők ellentételezésül használhatják a társaság könyvtárát.

Egyéb bevételt képez az állomány használata során a visszaélésért fizetett büntetés, a rongálás díja, valamint a könyvek eladása („kijátszása”). A gyarapítást szolgáló forrásképzés e módszere általánosan elfogadott gyakorlat volt a vizsgált korban is. Kijátszásra került a duplum példány, és az a mű is, amely bármi módon az állományba kerülve utólag oda nem illőnek lett minősítve. A pénztárnoki bejegyzések között az 1841/42-es tanév¹¹³ bevételi adatainál a legjelentősebb, 13 Ft az eladásból befolyt összeg.

A tagdíjak és az egyéb bevételek a kezdeti időszakban elegendő működési forrást képeztek, majd díjemelés vált szükségessé. 1840-ben a II. nagygyűlés¹¹⁴ döntött az új tagdíjról, a részvény ára 2 Ft 30 krajcárról 3 Ft-ra emelkedett.

A működést segítette a mecenatúra is. Az egyházi klérus tagjai, az intézmény és a főegyházmegye vezetői s tanárai támogatása kiterjedt a könyvajándékozásokon túl pénz adományozására is. A források azt nem igazolták, hogy jelentős alaptőkével segítette volna bárki a kispapok egyesülését, de arra rávilágított: az adományok speciális alkalmakhoz, ünnepekhez kötődve érkeztek.

Különleges e tekintetben a rektor, Roskoványi Ágoston 1841/42-es tanévben juttatott 25 Ft-os adománya¹¹⁵. Sajnálatos tény: az adomány célja sem valósult meg, s a támogatás ellenére nem javult a könyvtár gyarapodásának mértéke sem. Az 1839-től csökkenő beszerzési visszafogottság mélypontját az 1842/43-es tanévre tesszük, a gyűjteményépítésre fordított összeg ekkor 62 Ft volt.

A fentiek ismeretében megvizsgáltuk a társaság gazdálkodásában a bevétel – kiadás – maradvány alakulását. A 4. táblázat adataiból kitűnik, hol szinte utolsó fillérig elköltötték a rendelkezésre álló összeget, hol viszont jól gazdálkodtak, s jelentős összeget örökítettek társaikra.

¹¹² A továbbiakban a gazdálkodással néhány számunkra lényeges momentum kiemelésével foglalkozunk, részleteihez lásd: BÉNYEI Miklós: *A művelődés feladatainak, formáinak és intézményrendszerének alakulása*. In: BÉNYEI Miklós: *A nemzeti és polgári kultúra felé*. Debrecen, 1998. 33–38.

¹¹³ TPK 1841/42 6.

¹¹⁴ TJK 1839/40 III. nagygyűlés. 55.

¹¹⁵ TPK 1841/42 7.

TANÉV	TAGDÍJ	EGYÉB BEVÉTEL	ÖSSZES BEVÉTEL	ÖSSZES KÖLTSÉG	MARADVÁNY
1835/36	200 ft r	-----	200 ft	184 ft 35 kr	15 ft 25 kr
1836/37	117 ft 30 kr	-----	132 ft 55 kr	128 ft 01 kr	8 ft 14 kr
1837/38	112 ft 30 kr	5 ft	125 ft 44 kr	117 ft 44 kr	8 ft
1838/39	125 ft 20 kr	4 ft 30 kr	137 ft 59 kr	136 ft 21 kr	1 ft 38 kr
1839/40	117 ft 30 kr	7 ft 33 kr	125 ft 03 kr	124 ft 29 kr	34 kr
1840/41	110 ft 30 kr	1 ft 06 kr	112 ft 10 kr	72 ft 40 kr	39 ft 30 kr
1841/42	93 ft	38 ft 05 kr	170 ft 35 kr	114 ft 55 kr	55 ft 40 kr
1842/43	62 ft 30 kr	-----	118 ft 10 kr	75 ft 38 kr	42 ft 32 kr
1843/44	107 ft	34 ft 10 kr	183 ft 42 kr	162 ft 49 kr	20 ft 53 kr
1844/45	135 ft	30 ft 6 kr	185 ft 59 kr	143 ft 25 kr	42 ft 34 kr
1845/46	124 ft	1 ft 19 kr	167 ft 49 kr	141 ft 07,5 kr	26 ft 41,5 kr
1846/47	135 ft	2 ft 6 kr	163 ft 47,5 kr	114 ft 04,5 kr	49 ft 43 kr
1847/48	120 ft	25 kr	170 ft.08 kr	70 ft	-----
ÖSSZESEN	1559 ft 50 kr	124 ft 19 kr	1684 ft 09 kr	1596 ft 49 kr	345 ft 24,5 kr

4. táblázat Társulati költségvetés 1835–1848

1835–1839 között az összes jövedelem a részvényekből 555 Ft 20 kr, (lásd 4. táblázat) ebből könyvtár gyarapítására 515 Ft 20 kr fordítódott. A maradék a „könyvtár csinálásáért”¹¹⁶ bekönyveléssel a fentebb említett almáriom, azaz egy polcos üveges könyvtárolásra szolgáló szekrény elkészíttetését jelenti. A további időszak adatai (lásd 3. táblázat) alapján kimutatható: gyarapításra 1835–48 között megközelítően 1326 Ft-ot fordított az önképzőkör.

A pénztári napló adataiból megállapítottuk, a szerzeményezést terhelő hozatalbér nagy terhet jelentett a kis költségvetésű társulat számára. Ezért is nemes gesztus Joó János híres helyi rajztanár ajánlata, aki vállalta a könyvek meghozatalát, és hozatalbért sem kért érte¹¹⁷. 1844 márciusában köszönettel elfogadta ajánlatát a társaság, mely addig könyveit – azokat legalábbis, melyeket a Magyar Tudós Társaság adott ki –, Plank Ferenc révén szerzett meg. Ezt igazolta a krónikáiról a Tudománytár előfizetése kapcsán¹¹⁸ tett megjegyzésével, s erre bizonyíték Gazda István kutatása is¹¹⁹, miszerint az Akadémia könyveinek terjesztője Egerben Plank F. és Z. könyvárus volt. Adatait megerősítik levéltári kutatásaink: az összeírásban¹²⁰ szerepel Plank Ferenc Eger belvárosának 1. fertályában működő könyvkötő.

¹¹⁶ TPK 1.

¹¹⁷ A bejelentésről részletesen lásd: TJK 1843/44 rendes gyűlés. 100.

¹¹⁸ TJK 1838/39 kisgyűlés. 36.

¹¹⁹ A továbbiakban az MTA kiadványainak terjesztéséről néhány számunkra lényeges adat kiemelésével foglalkozunk, részleteihez lásd: GAZDA István: *A Magyar Tudományos Akadémia reformkori kiadványai, 1831–1848*. Piliscsaba, 1999. 163.

¹²⁰ HML V-4/a/131. 6. Eger város lakosainak összeírási jegyzőkönyve. 1838/39.

Az állományépítés irányelvei és a gyarapítás módszerei

Az alaprajz Tagokra vonatkozó részében szerepel azon kitétel, mely szerint „veendő könyvekhez eleve szükséges a t. előljároság megegyezése”¹²¹. Az 1845-ös rendszabály Tiltók a) pontja már nyomatékosabb: „könyveket az előljároság megegyezése nélkül venni tilalmas”¹²². A gyarapítás illetően ellenőrzése több, egyházi közegben felállított társaságnál is megfigyelhető¹²³.

A szerzeményezés évekig a kisgyűlések központi feladata volt, ajánlás alapján szavazás döntött a beszerzendő művekről. 1837-ben az alábbi döntés megerősíti a taggyűlések, a tagság gyarapításban játszott szerepét: „könyvtárába olly könyvek is becsusztak, mik érdektelenségök s ürességük miatt senkitől sem érintettek, határozá: hogy ezután csak olly könyveket lehet s szabad az illető hivatalos tiszteknek megrendelni, miket egy kisgyűlés jóváhagyása megenged”¹²⁴.

Korábban utaltunk rá, a beszerzésre, a könyv és folyóirat gyarapításra fordított összköltség 1835–1848 között megközelítően 1326 Ft volt. A drága sajtótermékek közkölségen történő hozatalával nagy áldozatot hozott a társulat. A „Religió és nevelés” c. egyházi folyóirat például 145 forintjába került a társaságnak 1842–1848 között. Következik fentiekből, hogy a folyóiratokat a kis költségvetésből nem lehetett tartósan hozatni, ezért születhetett az alábbi javaslat: „Egyesüljön a teológiai kar, hordassa a magyar hirlapok és folyóiratok közül a jelesebbeket – de nem a részvényekből bejött pénzen –, mellyek azután az év végivel a könyvtár tulajdonává váljanak ; czélul különösen az tüzetvén, hogy a társaság könyvtára ezen tekintetben is a legkönyebb módon gyarapodjék.”¹²⁵

A fenti elgondolás megvalósulása nem bizonyítható be. 1845-ben a XIV. gyűlésen megszületett a tagdíjából történő gyarapítást korlátozó első döntés: „a protestáns lapot nem társaságunk pénzén hanem közkölségen határozánk meghozattatni”¹²⁶. A lap nincs megnevezve, az állományrekonstrukció során sem sikerült azonosítani, ezért nem igazolható a döntés végrehajtása.

Az állomány vásárlás és ajándékozás által gyarapodott. A könyvek és folyóiratok többsége előfizetési vagy közvetlen vásárlás útján került a társulat tulajdonába. Az irodalompártolók körét gyarapítva e szervezet is rendszeresen hozzájárult, hogy prenumeráció által fontos magyar nyelvű művek megjelenhessenek. Tény, a jegyzőkönyv lapjain a gyakorló- és a növendékpapság köréből érkező előfizetési fölhívás száma igen csekély. Találunk viszont több világi tárgyú dokumentumra, például az Eötvös József által szerkesztett „Budapesti Árvízkönyv”

¹²¹ TJK 1835/36 III. kisgyűlés. 11.

¹²² TJK 124.

¹²³ Könyvtári gyűjtemény kialakítása részletesen lásd: BODOLAY, *i. m.* 70–72.

¹²⁴ TJK 1837/38 I. nagygyűlés 26.

¹²⁵ TJK 1838/39. I. kisgyűlés. 33.

¹²⁶ TJK 1844/45. XIV. gyűlés. 115.

köteteire Makáry György egri ügyvédnél 1838/1839-es tanévben történt előfizetést.

Az 1839 ősztől megvalósított precíz pénztári könyvelés a kutató számára leltárkönyvet pótol. A gyarapodás ilyen történő bevételezése az utókor számára pontos adatokat szolgáltatva sok szempontú kutatást tesz lehetővé. Fentiekből a könyvkereskedelem korabeli helyzetére utaló érdekes adat például: az 1839. szeptember 10-i gyűlésen megrendelendőnek nyilvánított „Nyelvtudományi Pályamunkák” 2. kötete október 6-án már el van könyvelve a pénztárkönyvben.

A krónikaírók a jegyzőkönyv lapjain megörökítették a meghozatni rendelt, illetve a megérkezett dokumentumok listája mellett az ajándéklístát is. Mindig külön kiemelték az ajándékozás tényét, az ajándékozó nevét és adományát. Ezen adatok összegzéséből következtetésünk: ajándékozással a gyarapodást közel azonos mértékben segítette a tagság és az egyházi klérus. Tematikai aspektusból vizsgálva az adományokat: a papság elsősorban teológiai, a leviták világi tárgyú dokumentumokkal gazdagították a gyűjteményt.

Az egyházi mecenatúra jelenléte igazolja: a társulat szerepét és jelentőségét a helyi klérus felismerte, s bár támogatásuk mértéke kisebb, mint később a MEI esetében, a tény, hogy segítették a mozgalmat, vitathatatlan.

Az adományozók listájának összeállítása¹²⁷ rávilágított a történeti munkák¹²⁸ azon hiányosságára is, amennyiben a könyvtár legfőbb támogatójának, teológiai állománya megalapozójának Kovács József prefektust nevezik meg. A történeti hűség kedvéért pontosítani kell a fenti állítást. A mecénáslista cáfolta, hogy a vizsgált időszakban jelentős támogatást nyújtott volna, ellenben a MEI megalakulása évében, az 1861/62-es tanévben (akkor már a Szeminárium rektora-ként) 65 db könyvet és öt lapelőfizetést¹²⁹ adományozott.

Volt és gyakorló társulati tagok is gazdagították a könyvtárat. Utóbbiak kiléte 100%-ban nem azonosítható, mert a krónikaírók néhány alkalommal az „egy társulati tag” megjelölést alkalmazták az adományozó megnevezésére.

A partnerségi viszonyban álló egyletekre jellemző a saját kiadványok cseréje. Egerbe elsőként Pestről érkezett adomány. A növendékpapok 1841. november 24-én társulatuk Munkálatai nyolc kötetét küldték vidéki társaiknak.

A könyvtár a tagság saját munkásságának letétbe helyezésével is gazdagodott. Kezdetben elnöki beszédek, fordítások, később saját irodalmi művek, versek, prózai művek, értekezések, tanulmányok kerültek az állományba. A bírálók által őrzésre méltónak talált s a társulat beleegyezését elnyerő művek letétbe kerüléséhez szükséges volt a szerző engedélye is.

¹²⁷ Részletesen erről lásd KUN, *i. m.* 50–72.

¹²⁸ Mecenatúráról a számunkra lényeges momentum részletesen lásd: SÍK, *i. m.*; PÁKOZDY, *i. m.*

¹²⁹ Adományokról részletesen lásd: MEI JK 1861/62 III – XV. gyűlés. 33–43.

A tanulmány keretei nem teszik lehetővé a rekonstruált könyvtárkatalógus közlését,¹³⁰ de az **adományozók és adományaik listájának**¹³¹ közzétételével szeretnénk megemlékezni mindazokról, akik támogatták a társulati könyvtár építését.

Adománylista

Külső mecénások

Elsősorban az egri klérus tagjai nyújtottak jelentős támogatást. Közülük is fő mecénás **Kisfaludi Nagy Zsigmond** káplán, az egyházmegye levéltárnoka. Állításunkat alátámasztják jótéteményei. 1836 telén 8 db könyvet adományozott, amit a krónikairó így örökített meg: „a könyvtár nevelésére a föntisztelt káplán sziveskedett a titoknokhoz beküldeni”¹³². Könyvészetileg is értékes könyvek kerültek ekkor a diákság birtokába: Bitnitz Lajos: *A' magyar nyelvbeli előadás' tudománya*; Szalay Imre: *Magyar nyelvtudományi rövid oktatás kezdő tanulóknak számára*; Pápay Sámuel: *A' magyar irodalom' esmérte*; Révai Miklós: *Antiquitates literaturae Hungaricae*; Schiller: *Turandot* és a *Messinai hölgy* c. műve magyar fordításban és 2 db latin nyelvű magyar grammatika. Érdekes a *Turandot* „sorsa”, mert az 1839/40-es tanévben elvesztették és 1.40 Ft-ot fizetett miatta a vétkes¹³³.

Pár hónap elteltével újabb művet adományozott, a Római classicusok sorozat 2. kötetét, *M. T. Ciceróból beszédek, levelek, és Scipio' álma*. 1842 októberében már személyesen vitte el az I. nagygyűlésre új fordítását, Pyrker érsek „*Szent hajdan gyöngyeinek*” c. eposz második magyar változatát¹³⁴. 1844-ben „Ambrosovszky Mihály: *Kalauz, azaz Pázmány... könyvének rövid sommája*” került jótéteményeként az állományba.

Nemcsak ajándékozóként volt jeles támogatója a társaságnak, hanem ösztönözte munkálkodásuknak is. Bizonyíték erre levele, melyben munkálkodásra buzdította a tagságot, hogy „a dicső kezdet dicsőbb vége nyerjen”¹³⁵. Működé-

¹³⁰ A katalógus első közlése lásd: KUN, *i. m.* 73–112.

¹³¹ Négy adomány esetében a krónikairó hanyagsága miatt nem lett megörökítve név szerint az adományozó. Megnevezésük az „egy társulati tag” kifejezéssel történt. Az adománylista része e helyütt az anonim pártolók jótéteményeinek közlése. Részleteihez lásd: KUN, *i. m.* 50–53.

¹³² TJK 1836/37 I. kisgyűlés. 20.

¹³³ TPK 1.

¹³⁴ A Kazinczy Ferenc által egy évtizeddel korábban már magyarra átültetett mű az irodalmi berkekben sok kritikát kapott, perbe is fogták, ezért is volt szükséges az újrafordítás. Részletesen erről lásd: T. ERDÉLYI Ilona: *Egy kései kiengesztelés kísérlete (Néhány megjegyzés a Pyrker-pőr kapcsán)* = *ItK*, (100.) 1996. 5–6. sz. 630–648.

¹³⁵ Levele részleteihez lásd: TJK 1837/38 I. kisgyűlés. 26–27.

sükhöz további adományokkal járult azon szándéknyilatkozatában, melyet már, mint az Érseki nyomda aligazgatója küldött¹³⁶ a társaságnak. E levélben tudatta, amíg a posztot betölti, minden, a nyomdában készült könyvből 1-1 példányt fog juttatni a könyvtár gyarapítására.

Babics János felszentelése után egy évvel, az 1839/1840-es tanévben – Ivánszky Antal: *Stylistica, avagy jóízlésű és szépírási írásmód*. Budán. 1839.

Kovácsik József a megalakuláskor (1835) a bölcsezők tanulmányi felügyelője, vicerektorként: Avancinus: *Kristus Jesus élete és tanítása, mely a négy evangelisták írásaiból egybeszedetett, és elmélkedésekre ... el-osztatott*. 1759 ; *Kempis Tamás' négy könyve Jézus Krisztus' követéséről* Sujánszky Antal fordításában Buda-Pesten. 1844.

Mednyánszky József a Szeminárium teológus prefektusa a megalapításkor (1835): *Aesthetika. Főtiszt. Szerdahelyi György nyomdoki után írta Szép János*. Budán. 1794

Roskoványi Ágoston saját művei rektorra kinevezése évében (1842): *De matrimoniis mixtis inter catholicos et protestantes*. Quinque–ecclesiis. 1842.; *De primatu romani pontificis, eiusque iuribus*. Augustae Vindelicorum. 1834.

Sisvay Márton érseki titoknok saját fordításával megjelenése évében: Cosmar: *A' megtért*. Egerben. 1840.

Strba Antal alesperes: *Berzsenyi kötet*.¹³⁷ Budán. 1842. A nagybecsű könyv kötetét is elrendelte a tagság a következő tanévben. Az adományozó személye a szemináriumi nagy könyvtár gyarapításában is meghatározó volt, hiszen neve ott szerepel Nyizsnyay Iván¹³⁸ történeti visszatekintésében.

Udvardy János az egri káptalan mérnöke saját művei: a megalakulás évében az *Élet* c. 1832. több mint 300 oldalas az „életéről” írt könyve; 1839/40-es tanévben fordítása: *Pyrker Tunisiása*. Budán. 1839.

Gyöngyösről **Faiegel Pál** káplán jóvoltából egy Tübingenben kiadott német nyelvű teológiai mű került Egerbe. Az adományozó személye azért is érdekes számunkra, mert a «Jó s olcsó könyvkiadó társulat» megalapításának ötletét neki köszönheti az utókor. A Gyöngyös után Boconádra kerülő lelkes olvasó társulatot is szervezett híveiből, saját eszközeivel sokat tett a magyar kultúráért.

¹³⁶ TJK 1844/45 XIV. kisgyűlés. 116.

¹³⁷ Megjelenési adatok hiányában a bekerülés időpontját alapul véve, erről lásd: TJK 1843/44 III. kisgyűlés. 97.

¹³⁸ A könyvtár történetéből csak a számunkra lényeges momentum kiemelésével foglalkozunk, részleteihez lásd: NYIZSNYAY Iván: *Az egri Érseki Papnevelő Intézet könyvtárának szakok szerint való jegyzéke*. Eger, 1901. [II.]

Társulati tagok

Angyal Imre I. éves 1838/1839 – Baróti Szabó Dávid *Kisdéd szótár*. Kassa. 1784 vagy 1792.

Ficzek Károly III. éves 1838/1839 – a Társalkodó 1837. első féléve.

Földváry János III. éves 1836/1837 – Pyrker érsek eposza Kazinczy Ferenc fordításában „*A szent-hajdan gyöngyei*”. Budán. 1830.

Gyürky Antal III. éves 1839/1840 – *Meyer universuma*. Pesten. 1835.

Kovacsóczy István IV. éves 1839/1840-es tanévben, továbbá felszenteléséig 1840–1842 között – *Díszünnepély Kopácsy József Herceg-primás 1839. május 27 és 28 történet hivatali bevezettetésekor*. Esztergom. 1839. ; a Figyelmező 1836. első féléve; Beke Ignác: *Kalászkok*. Pest. 1840. ; Eötvös József: *Kelet népe és a Pesti hírlap*. Pest. 1841.¹³⁹ .

E teológusról fontos kiemelni, későbbiekben a MEI működését is támogatta, az irodalom pártolójaként évről évre több pályadíjat tűzött ki a papnövendékek irodalmi iskolájában.

Lonovics Bertalan II. és III. éves 1836–1838 között – Cobbet: *A' protestans reformatio' historiája Angliában 's Irlandban; Maria Theresiens allerdurchlauchtigste nachkommenschaft* Nagyváradon. 1834.; Szemlélő 1837. első féléve.

Maizinger Károly II. és III. éves 1838–1840 között – a Figyelmező 1939. első féléve; Sajnovics János: *Demonstratio*. Tyrnaviae. 1770.

Mihály Károly III. éves 1839/40 – Cannabich: *Közönséges vagy universalis geographia*. Pesten. 1817.

Póka Zsigmond III. éves 1838/39 – Budai Ézsaiás: *Régi római vagy deák írók élete*. Debreczenbenn. 1814. ; Athenaeum 1837. 2. féléve.

Posonyi József III. éves 1840/41 – a Figyelmező 1840. első féléve.

Schiefner Eduárd I. éves 1838/39 – Nagy Lajos: *Notitiae Politico-Geographico-Statisticae* Budae. 1828–1829.; *Der Humorist* 1838. első félévi példányai.

Szvorényi János II. éves 1836/37-ben – Vezzerle Gáspár: *Religió*. Pesten 1836.

Támár Imre I. éves 1839/40-ben – Hoffmann: *Atlas für Schulen und zum Selbstunterricht* Stuttgart. Wien. 1833.; Figyelmező 1839. második féléve.

Törőcsik József felszentelése előtt 1841/42-ben – Horváth Péter: *Értekezés a' kúnoknak, és jászoknak eredetéről, azoknak régi és mostani állapotjokról*. Pest. 1825.; Peterka: *Értekezés az orvosi tudomány kezdetéről*. Pest. 1824. Adományai közül a bejegyzés olvashatatlansága miatt egy idegen nyelvű könyv visszaazonosítása nem sikerült.

„egy társulati tag”

¹³⁹ TJK 1841/42 II. gyűlés. 78.

Flavii Josephi Hebraei Scriptoris Antiquissimi De Bello Judaico, expugnata per Titum caesarem Hierosolima Libri septem. Interprete Rufino Aquilejensi. Post complures authoris editiones, novissime a reliquis eiusdem operibus separatim, ob historiae dignitatem, typis dati. Tyrnaviae. 1755.

Quinti Horatii Flacci opera – Pesten. Trattner János Tamás. 1819 ; S. Patakini. Impr. per Andr. Nádaskay. M. 1828.¹⁴⁰

Egyházi folyóírás, 1832. 1. és 2. füzete.

Volt társulati tagok

Dolezsál Gábor volt kispap orvostanhallgatóként – Patachich József: *Szabad királyi Pest városnak kiváltságai*. Pest 1831.

Laszlavik Károly – Fejes Mihály: *Az egri fürdők orvosi, 's helyleirási tekintetben* c. az egri fürdőket ismertető helytörténeti könyve. Eger. 1839.

Végh István – saját könyve: *Világosító jegyzemények Szent Máté' evangyeliomjára...* Pest. 1840.

Katalógus-rekonstrukció és állományelemzés

Az ajándékozási lista, de még inkább a könyvtárlista fontos adalékul szolgál a növendékpapság olvasáskultúrájának megismeréséhez. A könyvtár állománya a folyamatosan fejlődésre törekvő társulat múltjáról is sokat árul el. Hiába vásárolt azonban már 1835-től a társulat listakészítés céljából papiroost, ezek a jegyzékek, katalógusok nem maradtak fenn.

Kutatásunknál ezért az Olvasó Társulat könyvtárának összetételére vonatkozóan (korábban már utaltunk rá) a pénztár-és a jegyzőkönyv számított hiteles forrásnak. Az előbbi is csak az 1838/39-es tanév második, záró gyűlésétől, ahol meghatározták a könyvtári beszerzésekről a pénztárkönyvbe írandó adatok körét. E szerint a pénztáros a „följegyzett könyv czimén kívül utal az újság lapra, mellyben egyszersmint az ára is ki van téve, ezután a hozattal együtt följegyzti a könyv árát.”¹⁴¹. A társulat memoárjában az első gyűléstől kezdve a beérkezett és megrendelendő dokumentumok listái közzé lettek téve, de a gyűjteményre mérete utaló számszaki információk nem. A jegyzőkönyv 1845. július 30-ával lezárult.

A fenti iratok adataiból kiindulva került sor az állomány rekonstruálására. A dokumentumok azonosítása kutatásunk egyik legfontosabb része volt. Az össze-

¹⁴⁰ Megjelenési adatok hiányában arra következtettünk, hogy a fenti két kiadás valamelyike volt az adomány.

¹⁴¹ TJK 1838/39 II. nagygyűlés 38.

állított könyvtárlista alapján kiinduló további vizsgálat¹⁴² pedig megalapozottnak ítéltető, hiszen az azonosítás Törőcsik József társulati tag 1841/42-es tanévben ajándékozott idegen nyelvű adománya kivételével szinte 100%-osan sikerült. Pár tételnél a sikertelenség oka az adatok elégtelensége, aminek következtében nem volt egyértelműen eldönthető, hogy az adott mű melyik kiadása volt megtalálható, de a tény, a kötet léte vitathatatlan.

A rekonstrukciós katalógus elkészítésekor elsősorban a magyar könyvészeti irodalmat használtam¹⁴³. Az idegen nyelvű, vélhetően külföldön megjelent dokumentumok azonosításában külföldi elektronikus adatbázisok¹⁴⁴ voltak segítségemre.

A rekonstrukció eredménye: 216 munka 452 kötetben/füzetben. Az 1852-ig társulati tulajdonba került könyvek és időszak kiadványok aránya: 198 munka 340 kötetben, 18 periodika megközelítőleg 112 kötetben.

A fenti adatok alátámasztják az Olvasó Társulat könyvtárával kapcsolatban 1901-ben tett megállapítást: „8-9 év alatt mindössze csak annyi könyvet bírtak vásárolni, hogy egy-egy polcos szekrénybe, azaz két sorba az egész könyvtár belefért. Manapság 8 darab 5 soros szekrényben és hat jól megrakott állványon őrzik a társulat könyveit”¹⁴⁵ Kriston Endre adatközlését igazolták a tanév és a tárgyév végi korabeli könyvtárosi beszámolók¹⁴⁶: 1866 július – 1479 db; 1870 július – 2267 db; 1872 július – 2277 db könyv és számos füzet; 1874 július – 2335 db könyv és 226 füzet; 1875 július – 2277 db; 1876 – 2334 db; 1879 – 2450 db; 1882 december – 2575 db kötet; 1885 december – 2675 mű 3015 kötetben alkotta az állományt.

A könyvtár örvendetes gyarapodása a MEI megalakulása évében (1861/62-es tanév) már megkezdődött, erről Vilcsek Jakab 1862 júniusában a 23. gyűlésen adott hírt. Beszámolójában 1030 könyv¹⁴⁷ tulajdonjogáról értesítette társait. Erdemes megemlítenünk, hogy a MEI működéséről, könyvtára épüléséről az egyházmegye is folyamatosan értesült. Kutatásaink során tapasztaltuk, hogy a társu-

¹⁴² A továbbiakban a vizsgálatból néhány számunkra lényeges momentum kiemelésével foglalkozunk, részleteihez lásd: KUN, *i. m.* 53–112.

¹⁴³ A csonka adatok könyvészetileg hiteles kiegészítése Petrik Géza magyar könyvészetet feltáró összefoglalása és SZINNYEI István: *Magyar írók élete és munkái* c mű nyomtatott és elektronikus változatának felhasználása: *Arcanum DVD könyvtár 2*. [Elektronikus dokumentum]. Budapest, [2002]. továbbá a MOKKA-R, Internetes elérés: <http://www.eruditio.hu/lectio/mokka-r> adatbázis segítségével valósult meg.

¹⁴⁴ Deutschen Nationalbibliothek, Internetes elérés: <http://dispatch.opac.d-nb.de/DB=4.1/HTML=Y/> ; Österreichische Nationalbibliothek 1501–1929, Internetes elérés: http://aleph.onb.ac.at/F?func=file&file_name=login&local_base=ONBAK.

¹⁴⁵ KRISTON Endre: *A növendékpapság irodalmi társulatának megalakulása : (Vége)*. = *Egri Egyházmegyei Közlöny* (33.) 1901. 2. sz. 17.

¹⁴⁶ A beszámolók néhány lényeges adatát kiemeltük, részleteihez lásd: MEI JK 1861–1885.

¹⁴⁷ MEI JK 1861/62 XXIII. gyűlés 47.

lat Mária-ünnepélyéről és gyűléseiről a helyi sajtó, az 1869-ben útjára indított Egri Egyházmegyei Közlöny IV. évfolyamától kezdve 1882-ig évről évre rendszeresen közölt híreket. Az 50 éves évforduló, majd később a Szónoki Iskola életre hívása kapcsán fordult a szerkesztők figyelme újra a társulat felé, de ritkábban adtak hírt róla, mint a korábbi évtizedekben.

A katalógus rekonstruálása megteremtette a lehetőségét a további elemzéseknek. Megvizsgáltuk milyen összetételű, mennyire haladó és valóban a magyar nyelv gyakorlását támogató könyvállománnyal rendelkeztek-e az egri papnövénydékek.

A magyar szerzők, illetve a szerző nélküli, de minden bizonnyal magyar szerző által írt művek száma nagy volt. Az Olvasó Társulat könyvtárát (céljából eredendően is) túlnyomórészt magyar nyelvű dokumentumok alkották, de találunk német, és latin nyelvűeket is. Az idegen nyelvű kötetek bekerülését vizsgálva megállapítottuk, ajándékozás révén került (a saját vásárlású „*Handbuch der ungarischen Poesie*”-t kivéve) az állományba 9 db latin és 5 db német mű. Sajnálatos, ez utóbbi közül egy könyv azonosítása az olvashatatlan bejegyzés miatt nem volt lehetséges.

A közpénzen vásárolt könyvek között nem véletlen, hogy csak egy idegen nyelvű művet találtunk. A társulat működése tizedik évében, 1845-ben a XV. gyűlés döntése¹⁴⁸ engedélyezte idegen nyelvű dokumentumok beszerezését. A szerzeményezést szabályozó kitétel¹⁴⁹ az 1845-ös rendszabályban is fellelhető, adatok nem bizonyították gyakorlati megvalósulását.

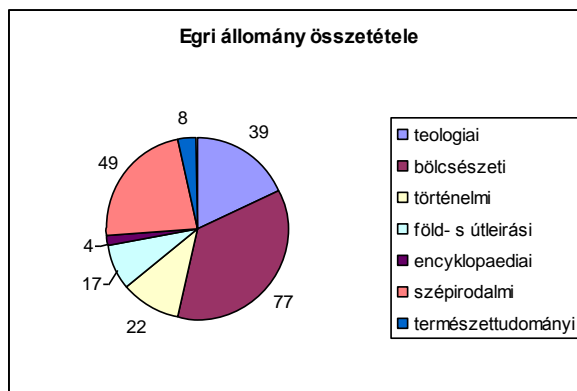
A diákság érdeklődése és gondoskodása tükröződött gyűjteményükben, amit bizonyítottan a sokoldalúság jellemezett. A fentebb közölt adománylista is a tematikai gazdagságot bizonyította, a rekonstrukció pedig tényszerűen igazolta a bibliotéka sokszínűségét¹⁵⁰: 39 teológiai, 77 bölcsészeti, 22 történelmi, 17 föld- és útleírási, 8 természettudományi, 4 enciklopédiai és 49 szépirodalmi mű (lásd 1. ábra) alkotta a könyvgyűjteményt.

A szépirodalmi, tudományos és közérdekű irodalom arányának vizsgálata igazolta, hogy az előjáróság nem gátolta a szépirodalmi művek beszerzését. Meglepően kevés, de változatos összetételű volt a teológiai irodalom, hiszen erkölcsstani munkát, a pasztorációhoz szükséges egyházi beszéd- és prédikáció-gyűjteményt, a szentek életéről szóló írást, erkölcsstani, egyháztörténeti és prédikációs irodalmat is felleltünk.

¹⁴⁸ Részletesen erről lásd: TJK 1844/45. XV. gyűlés 117.

¹⁴⁹ A gyűjtőkörrel részletesen lásd: TJK 128.

¹⁵⁰ Alapul vettük a szerző tematikai csoportosítását ebből a továbbiakban néhány számunkra lényeges momentum kiemelésével foglalkozunk, részleteihez lásd: BODOLAY, *i. m.*

1. ábra Könyvtári állomány tematikai bontásban

A könyvek megjelenési évét tekintve megállapítottuk, hogy többségük a társulat működésével azonos időben került kiadásra, és csak néhány adományozással bekerült 18. századi kiadványt birtokolt a tagság. Nem tekintjük véletlennek, hogy retrospektivitásra utaló beszerzést alig találtunk. A fentiek háttérében álló okok közt meg kell említenünk: igen szerény költségvetéssel gazdálkodó társulatot vizsgáltunk. Ennek tudható be, hogy a századelő értékes magyar művei hiányoztak a könyvtár állományából. Nem hiányoztak viszont a Magyar Tudós Társaság 1831–1835 között megjelentetett kiadványai, mert azokat a társulat alakulása évében megvásárolták.

A könyvtár igen lassan gyarapodott. A vásárlásokból történő gyarapodás bizonyította, az egri papnövendékek figyelemmel kísérték a magyar könyvkiadást. Az újdonságok közül az értékesebb műveket, köztük a Magyar Tudós Társaság által megjelentetett kiadványokat lehetőségeikhez mérten előfizették, ill. megjelenésükkor megvásárolták.

A jelesebb magyar nyelvű művek első kiadását szerzeményező társulat bibliotékája kicsi, de könyvészetileg értékes volt. A vidéki kisvárosban megteremtett, a legfrissebb magyar nyelvű irodalomból épített állományú modern, haladó jellegű diákkönyvtárban a kor szellemisége tükröződött. Az olvasmányok hasonlítottak más társaságéhoz¹⁵¹. A gyűjteménybe Kossuth, Széchenyi, Wesselényi írásai mellett bekerültek útleírások, jelentős számban magas szintű poétikai és értékes prózai alkotások. A Bodolay Géza által „triumvirátusnak” aposztrofált Bajza, Kölcsey, Vörösmarty kötetei mellett a méltán népszerű Garay János három kötete is a gyűjtemény részét képezte.

¹⁵¹ A diáktársaságok könyvtárainak működéséből néhány számukra lényeges momentum kiemelésével foglalkozunk, részleteihez lásd: BODOLAY, *i.m.* 390–437.; FÜLÖP, *i.m.* 137–143.; KUN, *i.m.* 50–112.

A kevésbé értékes, konzervatív irodalom el se juthatott az egri kispapok könyvtárába, mivel már működésük második évében megvásárolták a *Kritikai Lapok* c. hét füzetes kiadványt. Valószínűleg Bajza József és társai írásai alapján tanulták meg felismerni a haladó magyar irodalomban rejlő értékeket, fenti szempontok figyelembevételével gyarapíthatták állományukat.

A magyar nyelv gyakorlását támogató nyelvészeti munkák jelentős számát is igazolta az elemzés. E kötetek között volt az egyetlen olyan könyve a társulatnak, amelyet tudatosan, egyből duplum példányban vásároltak meg. A helyes és szép nyelvhasználat *PALLÉROZÁSÁT* segítő kötetek bekerülésére már az első beszerzések között találtunk bizonyítékokat: „*Nyelvtudományi Pályamunkák. Kiadja a magyar tudós társaság. I. kötet Budán. 1934. ... Magyar Helyesírás és Szóragasztás főbb Szabályai. A magyar tudós társaság különös használatára. Második kiadás. Budán. 1834. két példányban.*”¹⁵²

A gyűjtemény értékét emelte, egyúttal az olvasók könyvtárhasználatát is támogatta a hazánkban első betűrendes enciklopédia, a *Közhasznu esmeretek tára* c. 12 kötetes kézikönyv 1939-es kiadásának bekerülése is.

A társulat külső hatása

A diákszervezet fejlődését könyvtára gyarapodása is tükrözte. Végezetül, amikor az egri növendékpapság önképzőkörének kifelé irányuló szellemi hatását összegezzük, erről sem szabad megfeledkeznünk. A társulat külső hatását elemezve két dolgról kell említést tennünk: egyrészt kiadványairól, másrészt pedig a többi papnevelő intézet hasonló társulataival ápolt kapcsolatairól.

Sajnálatos tény, a kezdeti évtizedekben az iskola falain kívülre ható rendszeres publikációk nem voltak jellemzőek. Az iratok nem adtak választ a késlekedés hátterére, ami azért is érdekes, mert a megsárgult lapok igazolták, hogy feltételei, a saját írások, fordítások és a megjelentetéshez szükséges pénz, rendelkezésre állt.

A vidéki Szemináriumok közül a Kalocsán alapított társaság felállítása állt időben a legközelebb az egrihez. Megalakulására bizonyára hatással volt az egri társulat is. Állításunkat alátámasztja, hogy az Egerben végzett bölcsész diákok közül sokan kerültek Kalocsára, ahová már egri diáktársaiktól átvett tapasztalatok birtokában érkezve munkálkodhattak a teológiai önképzőkör megalapításán. Fentiekén túl a kapcsolatot erősíthette: az egri társaságnak az 1842/1843-as tanévben Tarnay Károly személyében, kalocsai kispap tagja is volt.

A pesti „Magyar Iskolával” tartott kapcsolat jelentőségét már részletesen vázoltuk. Kapcsolatuk elmélyítését igazolta az 1842 novemberében küldött ajándékuk, amit saját kiadvány hiányában az egriek nem tudtak viszonzni.

¹⁵² TJK 1835/36. II. kisgyűlés. 9–10.

Zárszó

Az egyházmegye támogatását is bíró egri növendékpapság lehetőségei (a vizsgált évtizedek bizonyították) kevésbé voltak széleskörűek, mint pesti társaiké, de lelkesedésük, tenni akarásuk és nem kevésbé mecenatúrájuk bizonyított.

Az önművelést előirányzó társulatalapításban a vidéki teológusok körében mindig is az élen jártak. Ékes bizonyítéka az állításnak az Olvasó Társulat létrejötte, át- és újjáalakulása. Az elnyomatás enyhülését követően, 1861. november 10-én Bartkovics Béla érsek jóvoltából ismételten megalapított irodalmi iskolájuk a MEI, napjainkban is működik.

Végezetül nem mehetünk el mindazon személyek érdemeinek kiemelése mellett, akik országos, ill. helyi szinten támogatták a Szemináriumokon belüli diákmozgalom megvalósulását. A növendékpapság közösségi életének önkéntes alapon nyugvó fejlesztése során felvállalt szerepüket az alábbiak szemléltetik a legékebben: „Azokat, kik a növendékpapság körében egyházirodalmi iskolákat alapítanak, azokat ápolják, tanácsaikkal vezérlik, előmozdítják: azokat az egyház jótéveői gyanánt szoktuk tisztelni, mert buzgóságuk messze kiható, a mag, melyet elvetnek, bizonyos gyümölcsöt hoz, s a gyümölcs az egyházra szintoly jótékony, mint a hívekre nézve.”¹⁵³

¹⁵³ Az idézet első közlése: *Religió*. 1854/II. 568. lásd újra: SÉDA, *i. m.* 233.

Mizera Tamás

A Kárpát-medencei polgári könyvtárak vizsgálata A mesterek könyves kultúrája¹

*„Mivel a könyvek valamikor a világot is meg tudták mozgatni,
megérdemlik, hogy ma a kutatás tárgyává váljanak.”*

Paul Raabe

1. A Kárpát-medencei polgári könyvtárak vizsgálata

1.1. A kutatás szakaszai és módszerei

A kutatás első szakaszát az anyaggyűjtés jelentette. A szükséges forrásközlések az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* és a *Könyvtár-történeti Füzetek*² sorozatban megjelent kötetekben szerepeltek, a válogatás során a fenti listákra támaszkodtam; az összegyűjtött jegyzékeket a dolgozat elektronikus változatában közlöm. Itt kell kitérnem tehát arra, hogy mi jelentette a szelektálás alapját.

A címben jelölt szakmai csoport gerincét azok a XVI–XVIII. században, a Kárpát-medencében élő és dolgozó mesteremberek jelentik, akiknek hagyatéki összeírásaiban könyveiknek jegyzéke is fennmaradt. A gyűjtés kezdetekor tehát a kétkezi munkát végzők kerültek a vizsgálat fókuszában, a munka előrehaladtával a polgárság más képviselőiről szóló forrásokkal is kiegészült a vizsgálat alá vont könyvjegyzékek listája, így: gyógyszerészek, az adminisztratív réteg tagjai, tanárok, kereskedők.

A dolgozat nem vizsgálja ugyanakkor az orvosok, jogászok, bírói tisztségeket ellátók körét. Egyfelől tulajdonuk jelentős könyvanyagot takar, amelyre külön kutatás keretében érdemes kitérni; másfelől olvasmányaikkal a szakma már kielégítően foglalkozott.³ Hasonló megfontolásból maradtak ki a nemesi és arisztokrata könyvtárak, valamint a tudós könyvtárak. A könyvkötők, könyvkereskedők raktárainak összeírásai, bár jó keresztmetszetet adnak az időszak könyvter-

¹ A statisztikai adatok a 2008-ig megjelent könyvjegyzékeket követik.

² A felhasznált kötetek bibliográfiai adatait lásd a dolgozat végén található irodalomjegyzékben.

³ Olvasmányaikról lásd SZABÓ 1997 és 1998, valamint VARGA 1997 és 1998.

méséről, önmagukban szintén nem reprezentatívak a polgárok által elolvasott könyvek tekintetében, így önállóan a kiválasztott könyvjegyzékek listáján nem szerepelnek. Ide kívánczik még, hogy a foglalkozás megnevezése nélkül szereplő tulajdonosok jegyzékeinek összegyűjtése megtörtént, feldolgozásukra azonban ennek a kutatásnak a keretében nem kerül sor, remek kiindulópontjai lehetnek azonban egy későbbi témának.

Az fentiek alapján összeállított listában szereplő források mennyisége – a folyamatos bővülésből fakadóan – elérte azt a határt, amely alapján érdemes részletesebb és mélyebb statisztikai vizsgálatnak alávetni (ez egyben a kutatás második szakaszát is jelenti). A számszerűsített adatok segítségével felvázolhatók jelenségek és tendenciák, amik új kérdéseket vethetnek fel, vagy hozzájárulhatnak azok megválaszolásához, amelyek korábban nyitottak maradtak.

A számszerű adatokon alapuló elemzést a listán szereplő könyvek azonosításának kell követnie, mely a folyamat harmadik szakasza. Mindez nélkülözhetetlen, mivel a tanulmányozott dokumentumok nem ritkán csak a tartalmukra, esetleg szerzőjükre utaló szavakkal, kifejezésekkel szerepelnek. Az azonosítás magyar, illetve német elektronikus adatbázisok⁴ alapján készíthető el. A statisztikai adatokból táplálkozó következtetések és az olvasmányanyag tartalmi összetételét érintő eredmények együttesen vezethetnek újszerű megállapításokhoz a kora újkori Kárpát-medence és Magyarország könyvkultúrájáról és olvasmányműveltségéről.

1.1.1. A polgári olvasmányok magyarországi kutatásáról

A hagyatéki összeírások magyarországi kutatástörténetének bemutatásakor a vezérfonalat a korábbi kutatógeneráció azon gondolatánál célszerű felvenni, miszerint dokumentálni kell a külföldi szellemi áramlatok magyarországi elterjedését. Így a Jakó Zsigmondtól, Keserű Bálinttól, Klaniczay Tibortól kapott útravalóval több kutatóközösség kezdett neki a hazai forrásanyag számbavételének és vizsgálatának a nyolcvanas évek elején.⁵ A magyar könyv- és könyvtártörténet kutatásában nagy nevekkel találkozhatunk. A tudomány interdiszciplináris jellegét alátámasztja, hogy közöttük történészek, a jog- és irodalomtörténet kutatói is egyaránt ott szerepelnek. A nevek a teljesség igénye nélkül: Szabó Károly, Dézsi Lajos, Csontos János, Ábel Jenő, Gárdonyi Albert vagy éppen Iványi Béla. A második világháború utáni szakaszt Gulyás Pál, Fitz József, Ko-

⁴ A felhasznált német adatbázisok: KVK (Karlsruher Virtueller Katalog), VD16 (Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts) és VD17 (Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts). Magyar adatbázisok: ERUDÍCIÓ-adatbázis, MOKKA-R (Magyar Országos Közös Katalógus Régi Nyomatványok Tagozat)

⁵ MONOK 2008a, 24.

vács Máté és Fülöp Géza neve fémjelzi; 1963-ban Kovács Máté szerkesztésében jelenik meg *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* című antológia első kötete. Az 1960-as évektől a kutatások szervezettebbé váltak: legkomolyabb eredményei a magyarországi könyvkiadás történetének tanulmányozása terén mutatkoztak, bár az *Régi magyarországi nyomtatványok* kötetait sajnos nem eléggé hasznosították a kutatók. A *Fragmenta Codicum* munkacsoport (Mezey László, majd Vízkelety András vezetésével) könyvsorozatot indított; Csapodi Csaba és Gárdonyi Klára kodikológiai és rendszerező kiadványai új alapokra helyezték a Mohács előtti Magyarország könyvtörténetét. A nyomdászattörténettel foglalkozó munka (Borsa Gedeon, Pavercsik Ilona, Holl Béla, V. Ecsedy Judit) számos új eredményt mutatott fel, azonban az 1987-ben megjelent *Magyar Könyvtártörténet*, illetve Kókay György *A magyar könyvkereskedelem* című összefoglaló munkája sem lépett túl az 1960 körüli ismereteken. A vizsgált témában meg kell említeni Gustav Gündisch nevét is.⁶ Ki kell emelni Monok István átfogó elemzéseit és tanulmányait, valamint Verók Attilának az erdélyi szász könyvjegyzékeket érintő publikációit.

A szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén és az egyetem Központi Könyvtárában 1979-ben, Keserű Bálint professzor vezetésével megkezdett munka az elmúlt években fejeződött be. A munkacsoport tagjai Farkas Gábor, Gácsai Hedvig, Viskolcz Noémi, Gerhát Krisztina, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Font Zsuzsa, Herner János, Kocziszky Éva, Ötvös Péter, valamint Gábor Ildikó, Keveházi Katalin, Saliga Lászlóné és Monok István voltak. A munka célja egy olyan adatbázis létrehozása volt, amelynek segítségével dokumentálható, mit olvastak a XVI–XVIII. századi Magyarországon, így az a magángyűjtemények feltárására és a forrásanyagok közreadására irányult.⁷ A szakemberek figyelmét kezdetől fogva olyan dokumentumok kötötték le, amelyek a könyvek birtoklásáról, olvasásáról jegyzékszerűen íródtak.⁸ A kutatás eredményeképpen került kiadásra a két sorozat, melynek közléseiből a dolgozat a vizsgálandó jegyzékeket merítette: a *Könyvtártörténeti Füzetek*, illetve az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*.

1.2. A Kárpát-medencei könyvkultúra a mohácsi vész utáni évszázadokban

Szükségszerű, hogy mielőtt az egyes régiók könyves kultúrájára kitérnék, átfogó képet nyújtsak a Mohács utáni, 1750-ig terjedő periódusról a Kárpát-medence tekintetében. Amit azonnal le kell szögezni Európa e szegletével kap-

⁶ MONOK 1997c, 486–487.

⁷ MONOK 1988, 78–82.

⁸ MONOK 2002, 59.

csolatban: a kutatás problematikájának alapját képező forrásszegénység nyilvánvaló hátrányokkal jár, ugyanakkor előnyt is jelenthet. A fenti dichotómiát feloldva: a fennmaradt és feltárt források vizsgálata nem jelent elégséges támaszt a korszakot érintő könyv- és olvasmánytörténeti kérdések megválaszolására, de éppen ezért a szakember kénytelen más történeti tárgyú diszciplínák megismerésére törekedni, hogy saját területén előreléphessen. További problémát jelent, hogy a könyv, könyvtár és az olvasás történetének kutatását intézményesíteni kellene, sajnos, érdemi lépésekről ezen a téren nem lehet beszélni.⁹

A Kárpát-medence a XVI–XVII. században többszörösen hátrányos helyzetben volt a magánkönyvtárak kialakulásának lehetőségeit illetően. A társadalomban az alfabetizáció lassan növekedett, az írástudó rétegeknek sem állt rendelkezésére könyvkereskedelmi intézményhálózat. A beszerzés forrásait a vándor könyvkereskedők, könyvkötők és nyomdászok, valamint a *peregrinatio academica*¹⁰ intézménye jelentette. Ebből következik: annak ellenére, hogy az egyes személyek hagyatéki jegyzékei alapján formálódó magánkönyvtárakat az olvasó ízlését jól tükröző forrásoknak tartjuk, túlnyomó többségüknél a gazdasági lehetőségek is jelentős hatást gyakoroltak a gyűjtemény összetételére. A kiadó és az olvasó közé tehát egy harmadik (mondhatjuk: közvetítő) réteg került. A magánkönyvtárak jegyzékeit a szakirodalom ugyanakkor az elolvasott könyvek jegyzékeinek is tartja. Ezt a pusztá számszerűség is alátámasztja (az esetek többségében elolvasható könyvmennyiségről van szó), másrészt az ún. presztízs-könyvgyűjtés jelensége Magyarországon csak a 18. század második felétől figyelhető meg. S könyvösszeírások reprezentálhatják egy család vagy a család egyes tagjainak gyűjteményét is.¹¹ Így lehetőség nyílhat a könyvek generációkon átnyúló öröklődésének vizsgálatára is.

Tény, hogy a könyvbeszerzés lehetőségeinek szűkös volta és a polgárság vásárlóerejéhez képest magas könyvárak miatt a korszakban a – viszonylag – nyitott intézményi könyvtárak különös hangsúlyt kaptak.¹² A dolgozat azonban a polgárok magánkönyvtáraival foglalkozik. Ezen az ösvényen továbbhaladva célszerű az eddig feltárt forrásanyag statisztikai vetületeivel is foglalkozni. A legfrissebb becslések szerint most közel 2100 (polgári és intézményi) jegyzék ismeretes, a végső szám valószínűleg 3000 körül alakul majd (összehasonlításképpen egy adat: 1979-ben, az eredményekben gazdag szegedi kutatás kezdete – írd és mondd – a kiadott jegyzékek száma 64 volt; mindez hűen tükrözi a szakmai hozzáállás változását).¹³ Éppen a nemrég lezárt szegedi kutatásnak kö-

⁹ MONOK 1997c, 485.

¹⁰ Kárpát-medencei diákok külföldi intézményekben folytatott felsőfokú tanulmányai, külföldi egyetemek látogatása a vizsgált időszakban.

¹¹ MONOK 1997b, 17.

¹² MONOK 1997c, 488.

¹³ MONOK 2008a, 26.

szönhető, hogy a Kárpát-medencei, és ezen belül természetesen a magyarországi képet sikerült árnyaltabbá tenni. Az eredményekre támaszkodva Monok István összegző cikkeiben és tanulmányaiban a következő megállapításokat teszi:

1. a kora újkori Kárpát-medencét nyelvi sokféleség jellemzi: Magyarországon a latin, az Erdélyi Fejedelemségben a magyar, a szász területeken a német a jellemző.
2. A terület olvasmányműveltsége korántsem mutat olyan szegényes képet, mint ami az alacsony hazai könyvtermelésből következne.
3. Mivel a hatalmas német könyvpiac el tudta látni a térséget, méghozzá igen magas technikai színvonalat képviselve, üzletet a nemzeti nyelvű könyvek kiadása (magyar, román, szláv) jelenthetett.
4. A XVI. század végéig dinamikus fejlődés, a magyar nyelvű kiadványok vonatkozásában világiasodás (*laicizálódás*) figyelhető meg, ugyanakkor a XVII. század második felétől folyamatos a *reteologizálódási* tendencia.
5. A magyarra fordított művek korszerűsége a XVII. század második felétől háttérbe szorul, gyakoriak az újrakiadások; a Nyugat-Európában nemzeti nyelven íródott korszerű eszmék helyett tehát a fordításirodalom elavultabb nézetek közvetítőjévé vált.
6. A XVII. század végén a latin nyelvű művek, és egyes területeken a régi kiadású könyvek arányszáma növekedett.
7. A latin nyelv a Kárpát-medencében az írásbeliség minden területén megőrizte erős pozícióit, sőt: a tudomány koncentrált latin nyelvűsége befolyásolta a korszak európai szellemi áramlatainak recepciótörténetét is. Így hozzájárult ahhoz, hogy a XVII. század végére a magyarországi olvasói réteg erudíciója jelentős részben konzervatívává, elavulttá vált.¹⁴
8. A magyar és más nemzeti nyelvű szépirodalom, illetve a fordításirodalom jelentős része a XVI–XVII. században kéziratban maradt.¹⁵
9. A XVI. század 40-es éveitől Wittenberg volt a legfontosabb úti cél a Kárpát-medence legkülönbözőbb térségeinek fiatalsága számára, majd az ottani egyetemen végbement ortodox lutheránus fordulat után a heidelbergi egyetem vált frekvenciálttá. Az akadémiai értelmiség érintkezett tehát a nyugat-európai változatos eszmeáramlatokkal, és a magukkal hozott könyvek révén azok közvetítőjévé vált.¹⁶

Ha pusztán a dokumentumok számát tekintjük, a tudomány a polgári jegyzékek megismerése terén van a legkedvezőbb helyzetben (az ismert jegyzékek száma az ezret is meghaladja). Az ország valamennyi földrajzi egysége képvisel-

¹⁴ MONOK 1996b, 394.

¹⁵ MONOK 1997c, 491–492.

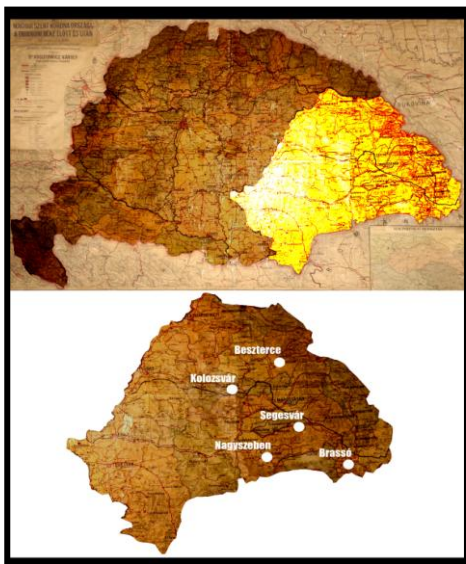
¹⁶ MONOK 1998, 71.

teti magát, ez alól a Török Hódoltság területe nyilvánvalóan kivételt képez, és a Délvidékről sem maradtak fenn könyvjegyzékeink. Vizsgálódásom kiterjed tehát az erdélyi szász lutheránus városokra (Brassó, Nagyszeben, Beszterce, Segesvár), valamint az ilyen értelemben vegyes képet mutató Kolozsvárra; a Felvidéken a vallásilag és etnikailag heterogén Kassára, a német lutheránus Lőcsére; Kőszegre, valamint az osztrák–német Sopronra és Ruzsra. Mivel a felvidéki bányavárosokkal (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya) kapcsolatos feltáró és elemző munka már elkészült, a dolgozat a fenti városokat nem tárgyalja.¹⁷ Fontos kiemelni, hogy a XVIII. század elejéig alig ismerünk olyan könyvhagyatékot, amely nem német polgárhoz köthető, ezek is főleg lutheránus szellemű állományt takarnak, az egyetemet nem végzettek esetében is lutheránus egyhangúságot tükröz a könyvanyag. Az 5–30 kötetes gyűjtemények nagy részét a napi vallásgyakorlattal kapcsolatos munkák, illetve az iskolai tankönyvek alkotják. Ahogyan a következő fejezetekből is ki fog derülni: ezen a téren jelentős különbségek adódhatnak a városok között, jellegzetes karaktert adva az ottani olvasmányanyagának. Ide kívánkozik az a tény is, hogy a németek lakta területek jegyzékei alaposabbak, mint amelyek a magyar polgárokhoz köthetők. Ez visszavezethető a területek adminisztrációs kultúrájára és a hagyatéki összeírásakor alkalmazott gyakorlat lokálisan változó voltára egyaránt.¹⁸

¹⁷ Lásd: ČIČAI, 1993.

¹⁸ MONOK 1997b, 21.

1.2.1. Az erdélyi szász területek olvasmányműveltsége

Az erdélyi szász polgárság olvasmányanyaga a közelmúltig a tudományterület elhanyagolt témái közé tartozott a Kelet-Közép-Európát érintő kutatást tekintve. A feltárás az elmúlt években kezdődött meg – a román fél érdeklődésének hiányában – főként magyar kutatók részvételével, akiknek munkájuk során szembe kellett nézniük azokkal a nehézségekkel, amelyeket a mai Románia területén összegyűjtött anyaghoz való nehézkes hozzáférés jelentett.¹⁹ Az erdélyi hagyatéki összeírásokon alapuló könyv- és olvasmánytörténeti vizsgálatok terén szakirodalmi bőségről nem beszélhetünk. Összegző és átfogó monográfia nem áll rendelkezésünkre,²⁰ pedig a teljes Kárpát-medencei forrásanyag mintegy ötödét adják ezek a források. Így amikor az erdélyi szász polgárok könyvjegyzékeiről szeretnék áttekintést nyújtani, azt Verók Attila publikációi alapján kell megtennem.²¹ (Természetesen az általa idézett szerzőkre is a lábjegyzetben hivatkozom.)

Érdeemes felidézni azt a korábban ismertetett megállapítást, hogy a német ajkú polgárság lakta településeken az összeírások alaposabbak, részletezőbbek; a könyvekről is többet tudhatunk meg belőlük, mint azokból, amelyek a magyar részekén készültek. Az erdélyi szászok jellegzetes inventálási gyakorlatukat külön megnevezéssel illették: ez volt az úgynevezett *Theilungsherr* (az osztozkodási bíra intézménye). Az így keletkezett irattípus pedig a *Theilungsprotokoll* (vagyis az osztozkodási jegyzőkönyv).²²

A szász hagyatéki inventáriumokban az adósságok, az ingó és ingatlan vagyon felsorolását megelőzi az elhunyt nevét, az öröklés körülményeit, az örökösök nevét és azok elhunythoz való viszonyát tartalmazó fejléc. Az inventárium

¹⁹ VERÓK 2005, 341.

²⁰ VERÓK 1999, 217.

²¹ Lásd: *Felhasznált források jegyzéke*.

²² KOVÁCS KISS György: *A kolozsvári osztóbírák intézménye*. In: Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben. Marosvásárhely, 2001, 25–39 (idézi: VERÓK 2006, 29.)

tartalmaz egy második felsorolást is, amelyet már örökösök szerinti bontásban készítenek el.²³ Álljon itt egy példa erre a típusra:

311.
4. November 1661
Verlassenschaft des Tobias Theill

[Die Erbschaft wurde in 10 Teile aufgeteilt.]

Mehr Die Biblia Lutehri in folio	fl. 6 // --
Mehr Das Lutheri Novi Testament	fl. -- // 25
Mehr Ein buch in 4 ^{to} Hiemelstras	fl. -- // 25
Mehr Ein Gesang Buch Beniamins (Schmolcken)	fl. -- // 20

W. H. H. Johannes Vonkertz wird contentiertt

Mehr mitt des Lutheri testamen	fl. -- // 25
Mehr mitt des Beniamin (Schmolcken) gesangbuch	fl. -- // 20

Paulus wird contentiertt

Mehr mitt der Biblia Lutheri	fl. 6 // --
Mehr mitt dem Buch in 4 ^{to} Hiemelstras	fl. -- // 25

Heutiger Standort: NA Hermannstadt Nr. 32, pag. 70, 71, 74, 75.

Der Besitzer war Tobias Theill (?–1661), Bürger in Hermannstadt.

1. ábra: Az erdélyi szászok inventálási gyakorlata

Egy másik jellegzetesség, hogy a jegyzőkönyvből két példány készült. Az ún. „*Maculatoria*” példány a helyszínen készült, míg ennek az otthon gondosabban újraírt, tisztázati példánya a „*Purum*”.²⁴

A Kárpát-medencére jellemző három jegyzéktípus ugyanakkor nem alkot homogén csoportokat, az inventálási gyakorlatban előfordulnak kivételek, és változhat aszerint is, hogy az adott település aktuálisan milyen etnikai összetételű volt, vagy az elhunyt milyen társadalmi rétegbe tartozott (a polgárok könyvtulajdona értéként tűnt fel, így azt részletezik; a nemesek és arisztokraták könyvállományáról azonban csak felületesen értesülhetünk). Így a korábban már több

²³ VERÓK 2006, 28.

²⁴ MONOK 1993, 29.

alkalommal említett szegedi kutatás eredményeire is támaszkodva választhatóak az erdélyi szász polgárság olvasmányait érintő főbb tendenciák.²⁵

Korábban említést tettem arról, hogy amíg a XVI. században laicizálódás, addig a XVII. század második felében reteologizálódás figyelhető meg a Kárpát-medencei polgárság olvasmányanyagának tekintetében. Mindez az erdélyi századokra is igaz. Míg könyvespolcaikon antik szerzők (Arisztotelész, Cicero, Vergilius, Terentius, Quintilianus, Josephus Flavius, etc.) műveit találjuk, addig Erdély magyarok lakta területein inkább az aktuális olvasmányok jellemzőek, így Rabelais és a Faust-történet különböző feldolgozásai. A szász magánkönyvtárakban feltűnő hiány tapasztalható a földrajzi irodalom területén, holott a peregrináció és a kereskedelem fejlődése miatt jelenléte indokolt lenne; ez a jelenség az akkori Magyarország más egységeiben nem tapasztalható. A felmerült kérdésekre a válasz még várat magára – reményeim szerint nem sokáig. Verók Attila további megállapításait a jobb áttekinthetőség érdekében pontokba szedve foglalom össze:

1. a könyvjegyzékekben előforduló könyvanyag legtöbb esetben két tematikus csoportra osztható, azaz klasszikus auctorok munkái és teológiai művek.²⁶
2. Míg a XVI–XVII. század fordulóján a könyvek alapján rekonstruálható vallási és eszméáramlatok heterogén képet mutatnak (filippizmus,²⁷ kálvinizmus,²⁸ evangelizmus,²⁹ irenizmus³⁰ és pietizmus³¹ képviselői),³² addig a XVII. század első harmadától a lutheránus ortodoxia lesz a meghatározó elem.

²⁵ VERÓK 2006, 29–30.

²⁶ VERÓK 2004a, 227.

²⁷ Az irányzat Philipp Melanchthon és híveinek nevéhez kötődik, akik az ortodox lutheri elvekkel szemben nyitottak a többi európai reformirányzat, így a svájci reformátorok (főként Jean Calvin) felé is.

²⁸ A reformáció francia-svájci ága, amely főként Jean Calvin munkásságának köszönhetően szerveződött a 16. században.

²⁹ A kifejezés alapja, hogy a reformátusok a 16. században egyházukat az evangélium értelmében reformáltak tekintették. Míg Németországban az evangélikus jelző az összes hasonló alapon szerveződő egyházat összefogta, Magyarországon főként a lutheránus vagy ágostai hitvallású egyházakat értjük alatta.

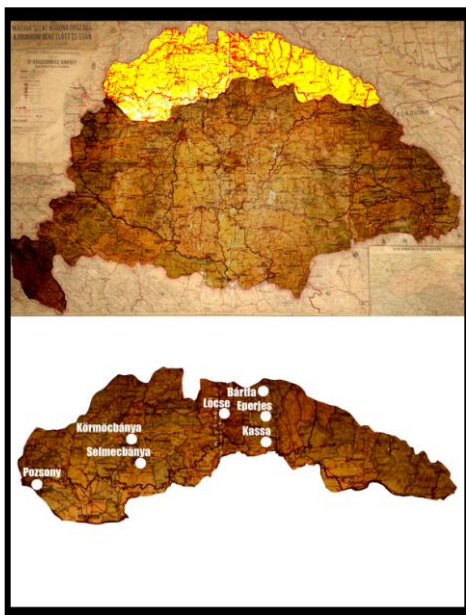
³⁰ Az irányzat elsősorban a XVII. század első felében jellemző; a különböző felekezetek azonosságait kutatja abból a célból, hogy összebékítse a különböző felekezeteket.

³¹ A pietizmus elnevezés a latin *pietas* (jámbor) szóból származik. A reformáció 17. századi, Halléhoz köthető irányzata, melynek fókuszában a bűn és a megbocsátás áll.

³² A helyi szerzőket Johann Bullinger, Théodore de Bèze, Petrus Matyr, Hieronymus Zanchius, Jean Calvin etc.; az evangélikusokat többek közt Johann Spangenberg, Johann Brenz, Georg Major, Johann Bugenhagen, Simon Pauli képviseli az erdélyi századok könyvjegyzékeiben.

3. A XVII. század közepe táján a szász területek olvasói „visszasüllyednek” a XVI. századba, azaz a XVI. század elején alkotó humanistákat, Melanchthon nem teológiai műveit, a teológiai művek közül a XVI. század második felének vitairodalmát forgatják.³³
4. A beszercei könyvek esetében rendkívüli az anyanyelvi irodalom szinte kizárólagossága, amire egyelőre nem született kielégítő magyarázat.
5. A XVIII. század elején megjelenik a friss szakirodalom az orvosok, jogászok stb. polcain, tehát fejlődésnek indulnak azok a speciális könyvtárak, amelyek kialakulását a korábban említett lutheránus ortodoxia gátolta.
6. Az erdélyi szász polgárok olvasmányai alapján a XVI–XVII. században ízlésükre oly’ jellemző pietista és irenikus irodalom túlsúlya magyarázható egyrészt a humanista hagyományok újjáéledésével, másrészt az *unio christiana* eszméjével, amely az európai nemzetek közötti megbékélést és összefogást hirdette a töröknek a keresztény Nyugatról való kiűzése érdekében.³⁴

1.2.2. Felvidéki olvasmányok

Korábban megállapítottuk, hogy míg a felvidéki Lőcse, Beszercebánya és Selmőchánya vallásilag és etnikailag viszonylag homogénnek (lutheránusnak és németajkúnak) mondható, addig Kassa mindkét tekintetben vegyes képet mutat. Mindez megjelenik a hagyatéki inventáriumokban is.

A felvidéki városokban általában a szász területeken tapasztaltakhoz hasonlóan készítették az elhunyt javainak számbavételét, de ennek a gyakorlatnak nem volt külön néven nevezett, intézményesült formája.³⁵ Kassa esetében a XVII. századra pedig jellemző, hogy szinte évente váltakozik a magyar és a német ügyviteli gyakorlat.³⁶

³³ Ez a jelenség a lutheránus ortodoxia szigorával szembeni ellenállással, illetve a 17. század második felében kiszélesedő antikvár könyvpiac szerepével magyarázható.

³⁴ VERÓK 2004b, XIX–XXIII.

³⁵ VERÓK 2006, 28.

³⁶ MADAS–MONOK ²2003, 108.

Attól az általános képtől, amit a világiasodás és reteologizálódás, a keresztény összefogás gondolatát támogató eszmeáramlatok terjedése, a latin nyelv dominanciája és a túlnyomó részt német lakosság anyanyelvi irodalom iránti növekvő igénye vetít elénk, nem térhet el markánsan a felvidékiek XVI–XVII. századi olvasmányanyaga sem. Örvendetes, hogy a városi polgárság különböző képviselőitől (az egyes mesterségek űzői, tanácsi alkalmazottak stb.) ránk maradt jegyzékek alapján az ő olvasmányaikról, ízlésükről is pontosabb képet kaphatunk. Úgy tűnik, a felvidéki olvasóközönség a XVII. században naprakészen követte az európai vallási ízlést, így a teológiai irodalmat (vegyük észre: ez éppen fordított jelenség, mint ami az erdélyi szászoknál tapasztalható volt).³⁷

Összefoglalva a felvidéki magánkönyvtárakat érintő tendenciákat és az eddigi eredményeket, azt mondhatjuk:

1. a napi vallásgyakorlattal foglalkozó, illetve iskolai könyvek mellett találunk utalást a peregrinációban való részvétel előkészítésére is (így például Kaspar Kramer harmincados hagyatékában³⁸ héber tanulmányaira utaló két nyelvkönyv is található).
2. Feltűnnek a jogi könyvek és a házi orvoslással foglalkozó munkák (így a besztercebányai Matthias Moesslehnert³⁹ hagyatékában).
3. A XVII. század 50-es, 60-as éveitől látszik: Besztercebánya és Selmecebánya gazdagabb, főként bányabérlő polgárai nagyobb gyűjteményt tudtak összeállítani, mint a szegényebb kassai, eperjesi vagy lőcsei polgárok.
4. Selmecebányán és Kassán a fenti időszakban feltűnik a szórakoztató és ismeretterjesztő irodalom; a selmecebányai Burckhardt⁴⁰ család hagyatékában olasz kifejezésgyűjtemény és gazdag kézikönyvanyag is található; az eperjesi Tobias Mörsznek⁴¹ számos angol („schottisch”) könyve volt.
5. A XVII. század második felében megjelenik a tipikus gyógyszerész-könyvtár (Andreas Gorsky, 1683).⁴²
6. A XVII. század utolsó harmadának erőszakos, állami szintre emelt katolikus restaurációjára reagálva a lakosság nem minden esetben választja a katolicizmus felé való tájékozódást: a lutheránus hitben elmerülve keresnek vigasztalást (erre utal a pietizmust képviselő szerzők nagyobb száma a jegyzékekben, illetve az „Andachten”, „Sterbkunst” és „Seelenschatz” előfordulásának gyakorisága).

³⁷ MONOK 2008b, 3.

³⁸ *Adattár* 13/2, 228–230.

³⁹ *Adattár* 13/3, 5–55.

⁴⁰ *Adattár* 13/3, 6–61.

⁴¹ *Adattár* 11, 23–233.

⁴² *Adattár* 13/2, 24–253.

7. A szépeességi, illetve a lőcsei könyvtárak nyelvi összetételével kapcsolatban elmondható, hogy a latin és német nyelv mellett szinte alig fordul elő más. A XVII. század második harmadára a német nyelvű könyvek túlsúlya jellemző, a század végén egy latinizálódási folyamat jelentkezik. Angol, olasz és francia könyvek ritkán, magyarok is csak sporadikusan fordulnak elő; alacsony a szláv nyelvű munkák száma is.
8. A vizsgált téma szempontjából nem feltétlenül reprezentatívak, de a terület olvasmányainak jó keresztmetszetét adják a könyvkötők-könyvkereskedők hagyatékainak összeírásai (így például a lőcsei Georg Steinhübel hagyatéka).⁴³
9. A XVIII. században elindul a könyvanyag szakosodása, és megtalálható a legfrissebb szakirodalom is (főleg a nagyobb magánkönyvtárakra igaz, így például Samuel Güntherére).⁴⁴ A szórakoztató olvasmányok ritkán tűnnek fel a jegyzékekben, ugyanakkor a lovagregényeket gyakorlatilag „szétolvasták”.⁴⁵

1.2.3. A nyugat-magyarországi helyzet

A szakirodalomban gyakran feltűnő latin mondás, miszerint *inter arma silent Musae*,⁴⁶ utal arra a képre, amelyet a XVI–XVIII. századi magyar művelődéstörténetről a szűk szakma, illetve a szélesebb körű magyar tudományosság kialakított. Marcus Tullius Cicero ókori bölcsessége néha kétségtelenül igaznak bizonyul, ugyanakkor olyan béklyót jelenthet egy-egy kutatásterületen, amelytől csak a felújított vizsgálat hosszú és lassú folyamata szabadíthatja meg, de mindez – ideális esetben – szemléletváltáshoz is elvezethet.

A vizsgált időszak tekintetében a fenti okfejtést különösen helytállóan kell tekintenünk. Éppen ebben a szel-

⁴³ *Adattár* 13/2, 287-293.

⁴⁴ *Adattár* 13/2, 301-313.

⁴⁵ MONOK 2008b, 4-7.

⁴⁶ Jelentése: „fegyverek között [háborúban] hallgatnak a Múzsák.” A szentencia tehát a háborús időszakokban hanyatló kultúrára és tudományosságra utal.

lemben mondtak le arról, hogy a 70-es, 80-as években feltárt gazdag forrásanyagot kritikailag is feldolgozzák, így az újra kiadott *Magyar Könyvtártörténet* sem tükrözte a szükséges szemléletváltást a Mátyás halála utáni két évszázadról, holott ennek szükségességére egyre több eredmény hívta fel a figyelmet. A királyi könyvtára, a Bibliotheca Corviniana a kortársak és az utódok szemében is nagy tiszteletet vívott ki – nem érdemtelenül. Az utóbbi 15–20 év kutatásai alapján állítható: a Bibliotheca Corviniana, ezzel együtt Mátyás korának kultúrája (beleértve az építészetet, a képzőművészetet, az írott kultúrát és annak élvezetét egyaránt) nem volt előzmény nélküli, és nem is tűnt el azon a módon, amelyet a kor történelme sugallna számunkra. A magyarországi humanizmus semmiképpen sem a XV. század második felében erősödött meg, tekintünk csak I. Lajos (Pécs, 1367) vagy Zsigmond (Óbuda, 1395 és 1410) egyetemalapításaira. A Mátyás utáni két évszázad története kielégítően feldolgozott, az Erdélyi Fejedelemségről összefoglaló monográfia is rendelkezésre áll.⁴⁷ Az európai eszmeáramlatok magyarországi recepciójának történetébe két jellemző forrástípus⁴⁸ segítségével nyerhetünk bepillantást, mégpedig:

- A. a már nem létező könyvek kézirásos jegyzékei, különös tekintettel a possessor-bejegyzésekre és az általuk rekonstruálható magángyűjteményekre;
- B. a kézirásos és archív forrásanyagok, illetve a dokumentumok regiszterei a könyvek és olvasmányok vonatkozásában.⁴⁹

A későbbi magyar és szlovák kutatógeneráció tagjai (Grüll Tibor, Kokas Károly, Farkas Gábor, Viliam Čičaj) a saját eredményeik alapján kialakított tematikus csoportokat hasonlították össze az európai polgári könyvtárak vizsgálatát érintő analógiák mentén. Nem létezik ugyanis nemzetközileg kialakított és elfogadott tárgyszórendszer. Ezek a besorolások többnyire a korabeli katalógusok csoportosítását követik, de a klasszikus auktorokat önálló csoportba sorolták (igaz, ezek a művek is besorolhatók lennének tényleges tematikus csoportjaikba). Egy 1996-os adat szerint Kőszegről 22, Rusztról 21, Sopronból 135 ilyen típusú forrásból származó könyvjegyzéket ismerünk, mára azonban legalább a fenti számok kétszeresével számolhatunk. Ezek a jegyzékek a területre jellemző adminisztrációs gyakorlatnak megfelelően a három közül a legrövidebb mintát követik: az egyes vagyontárgyak felsorolásakor közvetlenül a tárgy megevezése

⁴⁷ MONOK 1996a, 174.

⁴⁸ Részletes forrástipológiáról lásd a jelen dolgozat *A könyvtörténet kutatási területei, történeti és olvasó- és olvasmánykutatás* című fejezetét vagy MONOK 1993.

⁴⁹ MONOK 1996a, 177.

mellé odairják az új tulajdonos nevét a margóra, vagy eleve örökösök szerinti bontásban állítják össze a jegyzéket,⁵⁰ így:

1686
Verlassenschaft des Adam Pauer

Bücher

Eusebii Pamphili Cronica teutsch in fol.
Aurea Praxis Dr. Roberti Marantae in fol.
Ehespiegl in fol.
Historische Beschreibung der Haubstatt Wien in fol.
(5) Allerley Christliche Predigen in 4to
Historien der Heilligen in 4to
Christl(iche) Kürchenagenda in fol.
(*Randvermerk:*) 1 fl 4 ß
14 andere unterschiedliche Bücher.

2. ábra: Nyugat-magyarországi inventálási gyakorlat

A magyarországi városok olvasmányanyaga a hagyatéki inventáriumokban is fellelt könyvek két tipikus csoportja alapján differenciálható, illetve tipizálható: nyugaton szinte mindenkinek más-más énekes és imádságos könyve volt, mint Erdélyben.⁵¹ A nyugat-magyarországi könyvjegyzékek elegendő támpontot jelentenek a három város összehasonlításához:

1. Sopronban és Rusztban az olvasói ízlés közel áll egymáshoz, de utóbbi gazdasági lehetőségei lényegesen szerényebbek voltak. Ruszt és Kőszeg lakosainak ízlése azonban markánsan különbözik egymástól.
2. Kőszegen a könyvtárlajdonosok között gyakran találkozhatunk ismeretlenekkel, nevüket legtöbb esetben még az egyház- vagy helytörténeti irodalom sem említi. Sokszor csak annyi tudható meg róluk, amennyit a könyvjegyzékeket tartalmazó összeírás elárul.⁵²
3. A hadtudományok mindhárom városban alulreprezentáltak, de ez a polgári és nemesi könyvtárak közötti különbségekkel magyarázható.
4. A jogtudományi munkák és törvénykönyvek a többi tematikus csoporthoz viszonyítva nagy arányban fordulnak elő, természetesen leginkább olyan

⁵⁰ VERÓK 2006, 28.

⁵¹ MONOK 1994, 30.

⁵² KOKAS 1991, 28.

polgárok könyvespolcain, akik ügyvédként tevékenykedtek, vagy (pl. a városi tanács tagjaként) jogban jártasak voltak. Az ilyen jellegű könyvek tekintetében nincs nagy különbség a városok között: Justinianus és Andreas Berneder munkái mellett a diákok által kedvelt egyetemek professzorainak munkái jelennek meg (a wittenbergi Matthias Wesenbeck, a heidelbergi Julius Pacius de Beriga, a jenai Malthaeus Coler könyvei).

5. A történeti munkák Rusztban csak szórványosan tűnnek fel, ellentétben Sopronnal és Kőszeggel. A városokban általában a protestáns történetírás közkedvelt. Johann Carion és Johannes Sleidanus munkái, valamint az egyes országok történetét feldolgozó könyvek (Sebastian Franck krónikája vagy Carolus Caraffa írása) mindenképpen megemlítendők. Mindhárom városra igaz, hogy az Oszmán Birodalomról szóló mű alig fordul elő, illetve a Magyarországáról szóló történeti könyvek száma a legalacsonyabb.
6. A XVI–XVII. század fordulója Magyarországon a késői humanizmus időszaka. Az értelmiség könyvtárai ekkor olyan eszmeáramlatokat reprezentálnak, mint a keresztény neosztoicizmus,⁵³ irenizmus és az unio christiana. A neosztoicizmus recepciója a magyar értelmiség körében folyamatos volt, főleg Kőszegen, ahol közben növekedett a magyar lakosság száma: a XIX. század elején újra lefordították Justus Lipsius művét.
7. A szekunder irodalom arra enged következtetni, hogy a lutheránus tanok elsősorban Nyugat-Magyarországon és Sopronban találtak visszhangra, ugyanakkor ezen a területen (s ez főleg Kőszegre igaz) a reformáció történetére jellemző, hogy azt viszonylag lassú intézményesülés kísérte. Így a helvét hitvallás csak 1612-ben vált el a többitől önálló irányzatként.
8. Az ortodox lutheranizmus dominanciája feltűnő Sopronban. Előfordulásuk szerinti gyakoriságuk sorrendjében a következő szerzők jellemzőek: Martin Luther, Philipp Kegelius, Johann Habermann, Conrad Dietericus és meglepetésre Johann Arndt, akit Johann Spangenberg követ. Melancthon nehezen került az első tízbe. Rusztban ugyanez a dominancia szintén karakteres, és arányaiban nagyon közel áll a sopronihoz. Feltűnnek ugyanakkor a korai pietizmus szerzői is: Johann Arndt mellett Kőszegre jellemzőek Johann Gerhard munkái.
9. Az ortodox lutheranizmust mutató Rusztól és Soprontól Kőszeg különbözik: több erős protestáns irányzat, így a szász filippizmus és a heidelbergi irenizmus is jellemző. A 17. századra Kőszeg olvasmányai elvesztik aktualitásukat. A heves teológiai viták miatt a könyvanyag konzervatívvá válik, katolikus művek csak sporadikusan fellelhetők.⁵⁴

⁵³ Az európai humanizmusnak a kereszténységet megérintő kései áramlata, melynek központi kategóriája az állhatatosság volt.

⁵⁴ MONOK 1996a, 177-184.

10. Sopronban egyértelműen kitűnik, hogy szinte szakmától függetlenül földrajzi munkák is kerültek a magánkönyvtárakba. A matematikai, fizikai, kémiai szakmunka még kevés volt, csak a XVIII. század elején van jelen olyan arányban, hogy az már kimutatható.⁵⁵

2. Könyvjegyzékek a statisztikák tükrében

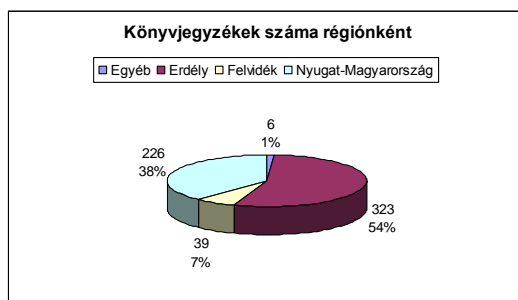
Vázolva tehát azt a történelmi környezetet, amelyben a könyvjegyzékek adatait értelmezni kell, érdemes statisztikai módszerek segítségével is elemezni azokat. Az eredmények nemcsak tendenciákat és esetleges további kutatási irányokat világítanak meg ugyanis, hanem (a tartalmi kritériumok szerinti elemzés mellett) hiteles adatokat szolgáltatnak a Kárpát-medencei régiók és városok, valamint az egyes szakmai csoportok olvasmányműveltségével kapcsolatban.

Az általam végzett kutatás közel 600 könyvjegyzék adatait dolgozza fel. A könyvek tulajdonosai mintegy 80 különböző foglalkozást üznek, hagyatéki leltáraikban több mint 7000 könyvre történik utalás. A számos szakmát átfogó kutatás statisztikai vizsgálatának eredményeképpen létrejött kimutatások és grafikonok kisebb része a szemléletesség követelménye miatt a dolgozat szövegében, nagyobb része a megfelelő mellékletben kapott helyet. A függelékben szereplő táblázatok és ábrák szintén számozottak, a szövegben tehát számuk alapján hivatkozom rájuk.

2.1. Az olvasmányok földrajzi eloszlása

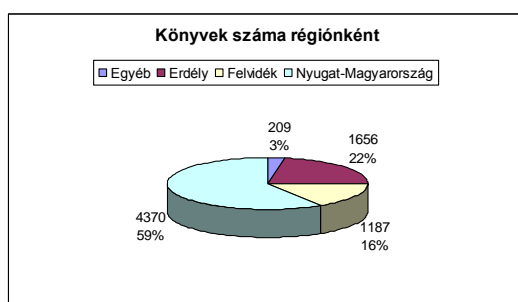
A statisztika földrajzi vetületei rávilágítanak, hogyan alakul a feltárt könyvjegyzékek eloszlása a Kárpát-medence egyes területein. A könyves kultúra állapotáról tájékozódhatunk akkor, amikor számba vesszük a könyvekre tett utalásokat és a könyvek számának egy főre jutó átlagát a vizsgált régiók és városok tekintetében. Ez utóbbi átlag országosan 12,49 (*lásd: 15. ábra*); hogy ez sok vagy kevés, az egyfelől nézőpont kérdése, másrészt a kérdés felvetése lehet az egyik kiindulópontja a hasonló németországi és itáliai adatokkal való összehasonlításnak, amely ígéretes perspektívát jelent a további kutatási irányok szempontjából.

⁵⁵ MONOK 1994, 37.

3. ábra: A feldolgozott könyvjegyzékek száma régióként

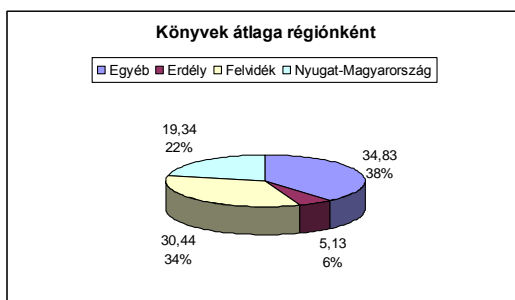
A fenti ábra arról tanúskodik, hogy a legtöbb releváns könyvjegyzék Erdélyben maradt fenn: a jegyzékek javarészt az erdélyi szász polgárság olvasmányanyagát reprezentálják, és a vizsgált források több mint felét teszik ki. A kutatás a következő városokra és körzetekre terjedt ki: Beszterce, Brassó, Kolozsvár, Nagyszeben és Segesvár. Nagyszámú adat áll rendelkezésre Beszterce és Nagyszeben vonatkozásában: előbbi 73 (23%), utóbbi 226 (69%) jegyzékkel szerepel; a másik három település viszonylatában csak szórványos forrás-előfordulásról beszélhetünk (lásd: 34. ábra). Míg Erdélyben 323, addig Nyugat-Magyarországon 226 (38%) foglalkozást üző polgár jegyzéke került feldolgozásra. A régióban mennyiségükénél fogva a soproni források a dominánsak (205 darab, 91%), Ruszt és Kőszeg olvasmányaira vonatkozóan kevés adat áll rendelkezésre a téma fókuszának szempontjából (lásd: 37. ábra). A felvidéki jegyzékek ugyan a vizsgált hagyatéki inventáriumoknak mindössze 7%-át képezik,⁵⁶ mégis jelentősek lesznek a későbbiekben, az egy főre jutó könyvek számának tekintetében. A jegyzékek nagy része két településről származik: Lőcséről 21, illetve Kassáról 12 (lásd: 40. ábra).

4. ábra: A könyvek száma régióként

⁵⁶ Verók Attila tájékoztatása alapján a 2009-ben kezdődő eperjesi levéltári kutatás kapcsán még előkerülhet jelentősebb számú könyvjegyzék.

Más megvilágításba helyezi azonban a polgárság olvasmányműveltségét az a megközelítés, hogy a vonatkozó jegyzékekben hány könyvre történik utalás. Ebben az értelemben a nyugat-magyarországi régió kiemelhető: a könyvek száma a vizsgált jegyzékek alapján 4370 (59%), köszönhetően elsősorban a soproni forrásokban feltűnő könyveknek (lásd: 38. ábra). A fenti grafikon előrevetíti, hogy bár Erdélyben nagyszámú hagyatéki inventárium került elő, ezek általában kisszámú könyvtárra utalnak, vagy töredékesek. Beszterce esetében ez 651 (39%), Nagyszébenben 889 (54%); a három fennmaradó város közül érdemes megemlíteni Segesvárt 96 könyvvel, ami 6%-ot jelent (lásd: 35. ábra). Egy másik érdekes jelenség, hogy a kevés számú felvidéki forrásanyag ebben az összevetésben nem marad el markánsan az erdélyitől; mindez egy, a polgári magán-könyvtárak szempontjából művelt Felvidék képét vetíti elének.

5. ábra: A könyvek átlaga régióinként

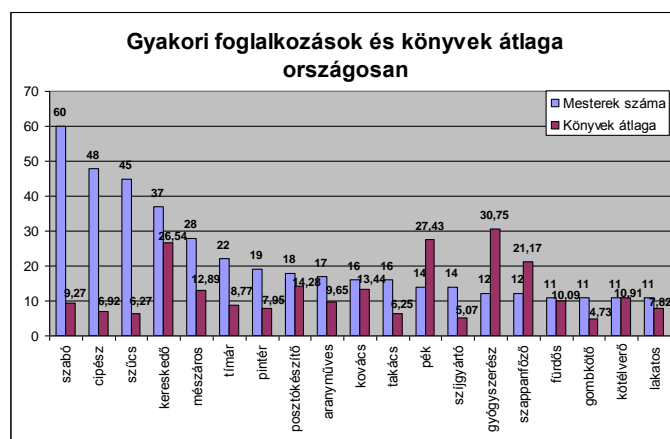
A felvetést megerősíti az egy főre jutó könyvek átlagának vizsgálata. Ha az „egyéb” kategóriától elvonatkoztatunk, a Felvidék produkálja a legmagasabb átlagot 30 fölötti átlagos könyvszámmal. A lőcsei polgárok könyvtárai ugyanakkor jelentősen nagyobbak (32,05), mint a kassai könyvtárak 19-es átlagukkal (lásd: 42. ábra). Nyugat-Magyarország esetében a soproni és kőszegi adatok alapján hasonló érték állapítható meg, de figyelembe kell venni, hogy Kőszegen kevés a kutatás szempontjából releváns jegyzék. Ruszt viszont Sopronnal összevetve gyenge eredményt produkál (Ruszt 8,83-as átlaga áll szemben Sopron 20,18-as eredményével), és az országos átlag alatt teljesít (lásd: 39. ábra). Ez a jelenség természetesen visszavezethető arra a korábbi megállapításra, hogy bár olvasmányanyaguk tartalmilag hasonló, gazdasági lehetőségeik nem azonosak.⁵⁷ Így megállapítható, hogy a pénzügyi lehetőségek nagy súllyal esnek latba a polgári gyűjtemények kialakításakor. Erdélyben a kisszámú könyvtárakra tett korábbi utalás egyértelmű megerősítést nyer. Az 5,13% kirívóan kevés a vizsgált területek vonatkozásában, a két nagyszámú forrást adó település azonban itt

⁵⁷ Lásd a jelen dolgozatnak *A nyugat-magyarországi helyzet* című fejezetét.

jelentős különbséget mutat: Nagyszében esetében ez a szám mindössze 3,92; Beszterce azonban 8,92-vel jobban teljesít – igaz, így is az országos átlag alatt (lásd: 36. ábra).

2.2. Az olvasmányok eloszlása az egyes foglalkozások tekintetében

A kutatás alapját jelentő könyvjegyzékek tulajdonosai összesen 84 különböző foglalkozást üznek. Természetesen ezek között előfordulnak gyakori foglalkozások (így a szabó, cipész, szűcs stb.), ugyanakkor a foglalkozások egy része kevés vagy csak egy előfordulással szerepel. A foglalkozások teljes listája és a hozzájuk kapcsolható kimutatások rendelkezésre állnak (lásd: 10. ábra), de ebben az esetben a gyakori foglalkozások kiemelése tűnik ígéretesebbnek, hiszen azok statisztikailag jobban értelmezhetőek.

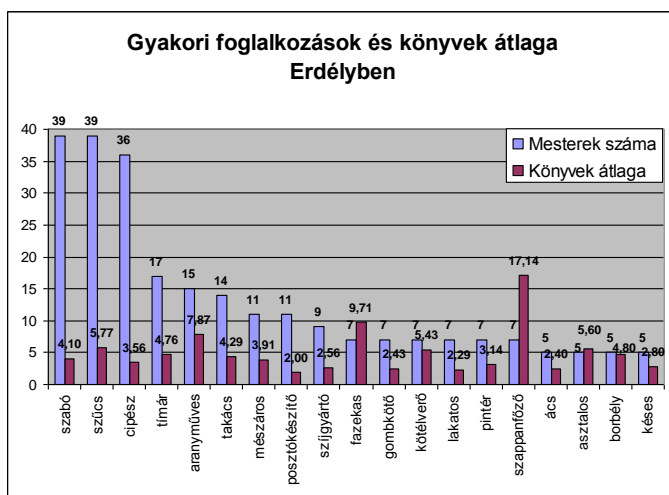

6. ábra: A vizsgált gyakori foglalkozások és a könyvek átlaga szakmai csoportonként, országosan

A kiemelés után a mesterek számának és könyveik átlagának országos összevetésében sokat tudhatunk meg a foglalkozást űző polgárok könyves műveltségéről és könyvtáraik nagyságáról. A fenti ábrába foglalt adatok alapján a következő megállapítások tehetők az országos viszonyokról:

1. A három legnagyobb számban előforduló mesterség képviselői (átlagosan) kevés könyvvel rendelkeznek: a szabók 9,27-tel, a cipészek 6,92-vel, a szűcsök 6,27-tel. Az országos átlagot egyik szakmai csoport sem éri el, gyakran csak egy-két teológiai művel vagy tankönyvvel találkozhatunk hagyatékukban.

2. A legtöbb könyvet általában a gyógyszerészek magánkönyvtáraiban találjuk, őket a kereskedők követik. Tevékenységi körükből következik egyrészt a könyvek nagy száma, másrészt gyűjteményük sokszínű, heterogén összetétele. Az első polgári, privát szakkönyvtárak kialakítása is részben a korabeli gyógyszerészekhez köthető.⁵⁸
3. A legjobb eredménnyel rendelkezők között találjuk ugyanakkor a Kárpát-medencei pékeket, illetve szappanfőzőket. Hogy az országos összevetésben miért emelkedik ki a kétkezi munkát végzők köréből ez a két mesterség, az további vizsgálódást igényel.
4. A Kárpát-medencére vonatkozó megállapított átlagot a kiemelt, gyakori foglalkozások gyakorlói közül még a mészárosok, posztókészítők és kovácsok érik el.

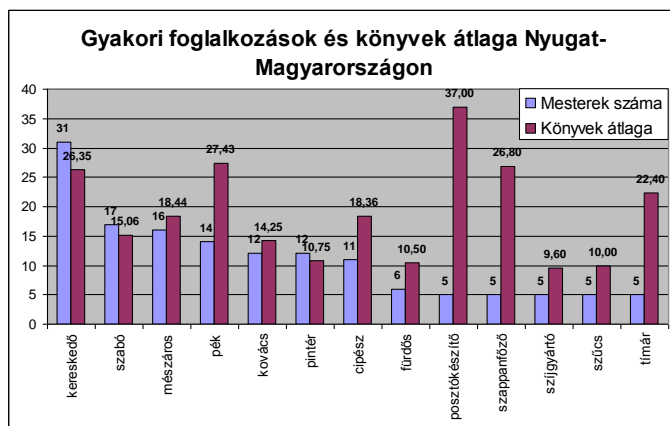
7. ábra: Az Erdélyben vizsgált gyakori foglalkozások és a könyvek átlaga szakmai csoportonként

Mint látni fogjuk, a fenti arányok régióként másképpen alakulhatnak, így más és más foglalkozások kiemelésére van szükség. Erdély esetében is érdemes rámutatni néhány fontos összefüggésre:

1. Az országos átlagot a kiemelt foglalkozások közül csak a szappanfőzők érik el ebben a régióban. Ez egyértelműen mutatja a csupán néhány könyves könyvtárak magas számát Erdélyben.

⁵⁸ Bővebben lásd a jelen dolgozat *Szakkönyvhasználat a XVII. századi Kárpát-medencében* című fejezetét.

2. Míg országos összevetésben a posztókészítők és mészárosok elérik az Kárpát-medencei átlagot, addig Erdélyben könyveik száma attól messze elmarad.
3. A szabók, szűcsök és cipészek eredményei is rosszabbak ebben a régióban, mint az országos kimutatásban. Megfigyelhető ugyanakkor rendkívül magas számuk a hagyatéki összeírásokban (Erdélyben a negyedik leggyakoribb foglalkozás, a tímár nagyjából fele annyiszor tűnik föl, mint a harmadik leggyakoribb cipész).

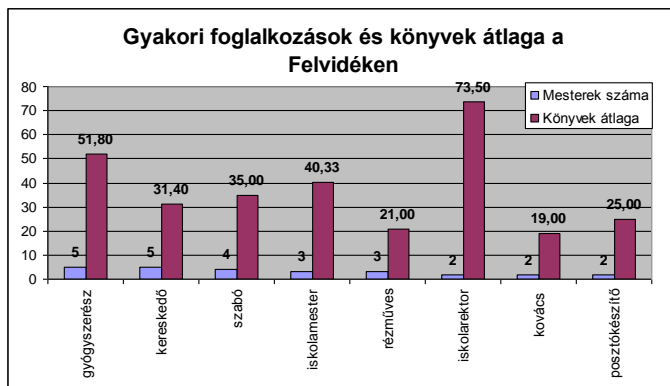

8. ábra: A Nyugat-Magyarországon vizsgált gyakori foglalkozások és a könyvek átlaga szakmai csoportonként

A gyakori foglalkozások nyugat-magyarországi szerkezete markánsan eltér az erdélyitől, amelynek gyökereit a régió viszonyainak korábbi ismertetésében már tárgyaltuk. Megállapíthatjuk:

1. A tény, hogy a leggyakoribb foglalkozásnak a kereskedő bizonyult, a tevékenységi körök területspecifikus szerkezetére enged következtetni Nyugat-Magyarország viszonylatában.
2. A pékek és szappanfőzők országos eredményei nagyban függenek a nyugat-magyarországi mesterek könyvvállományától.
3. A régióban nem csak a fenti két szakma képviselői mutatnak kiemelkedő könyvszámot: a mészárosok, kovácsok, posztókészítők, szappanfőzők és tímárok könyvei átlagosan meghaladják a 12,49-et. Igaz ez a szabókra és cipészekre is, akik a korábbiakban tapasztaltakhoz képest lényegesen magasabb könyvszámmal rendelkeznek. Ennek a különös kettősségnek a további kutatása feltétlenül szükséges és indokolt.

4. Míg a pintérek, szijgyártók és szücsök jobban teljesítenek, mint az országos összevetésben, a fürdősök hasonló eredményt mutatnak fel Nyugat-Magyarországon is.

9. ábra: A Felvidéken vizsgált gyakori foglalkozások és a könyvek átlaga szakmai csoportonként

A felvidéki adatokkal kapcsolatban korábban azt állapítottuk meg, hogy kevés a forrás, ugyanakkor ezek alapján egy olvasmányait tekintve művelt Felvidék képe körvonalazódik. A fenti ábra alapján állíthatjuk:

1. A jegyzékek számának viszonylatában gyakran jelennek meg az értelmiségi pályát választók a tulajdonosok között.
2. A legtöbb gyógyszerésszel a Felvidéken találkozhatunk; ennek a szakmai csoportnak a képviselői több mint 50 könyvvel rendelkeznek átlagosan.
3. Minden kiemelt mesterség átlagos könyvszáma meghaladja az országos átlagot. A felvidéki mesterek gazdag könyvállományának további kutatása szükséges.

3. A Kárpát-medence városainak olvasmányai a XVII. században

A számszerű adatokon alapuló elemzés mellett vizsgálni kell a foglalkozást űző polgárok olvasmányainak tartalmi összetételét. Minderre a hagyatéki inventáriumok könyvekre tett utalásainak értelmezése, és a könyvek azonosításának folyamata kínál lehetőséget.⁵⁹ Tekintettel a könyvek nagy számára és a kutatás átfogó jellegére a régiók, városok és szakmai csoportok tekintetében, a dolgozat

⁵⁹ Az azonosításhoz felhasznált adatbázisokról lásd a jelen dolgozat *A kutatás szakaszai és módszerei* című fejezetét.

keretein belül a vizsgált régiókból három város olvasmányanyagának összetételét mutatom be, így Erdélyből Nagyszeben, Nyugat-Magyarországról Sopron és a Felvidékről Kassa város mestereinek könyvvállományát. A könyvek azonosítása időigényes és lassú folyamat, így a kutatás eddigi kapcsolódó eredményeinek, tehát a XVII. századi városi olvasmányok azonosításának tükrében kerül sor a Kárpát-medencei könyves kultúra elemzésére a fenti aspektusból. A vizsgálat a klasszikus felosztást veszi alapul, amely teológiai művekre és antik auktorokra osztja fel a polgárság olvasmányanyagát; kiegészülve a magyar szerzők kutatásával a feltüntetett időszakban.

3.1. A nagyszebeni mesterek olvasmányai a XVII. században

Amikor Nagyszeben XVII. századi könyves műveltségéről kísérlünk meg képet kialakítani, témánk szempontjából érdemes felidézni, hogy a várost ekkor javarészt a német ajkú szászok lakják. Megállapítottuk azt is, hogy a legtöbb releváns jegyzék ebből a városból került elő, amelyek azonban legtöbb esetben csak néhány könyves könyvtárról árulkodnak. Érintettük, hogy mely vallási irányzatok, eszmerendszerek jelentek meg a XVI–XVII. századi Erdélyben, hatásuk hogyan érvényesült a szerzők és művek recepciójának szempontjából, és milyen adminisztratív sajátosságok jellemzik a területet a címben jelölt időszakban.⁶⁰ A város olvasmányanyagát mindezek figyelembevételével kell megvizsgálunk.

Ha az alapján tekintünk a hangsúlyos teológiai szerzőkre, hogy hányszor fordul elő nevük szerzőségi adatként, körvonalazódni látszik egyfajta sorrendiség, amely megvilágítja az egyes vallási eszmék recepcióját Nagyszebenben. Ilyen értelemben megállapítható, hogy a leggyakrabban előforduló szerző Martin Luther; igaz, mivel a Kárpát-medencei polgárság olvasmányanyaga ebben az időszakban egyértelműen protestáns szemléletű, ez szinte törvényszerű is. Második helyen a XVI. század egy másik nagy reformátorának, Luther munkatársának, Philipp Melanchthonnak műveit találjuk. A XVII. században az evangélikus eszmeáramlat térnyerését támasztják alá a mesterek jegyzékeiben gyakran feltűnő Johann Spangenberg, illetve Paul Eber teológiai munkái. A tekintélyes német reformátor és protestáns teológus, Johannes Brenz könyveinek jelenléte is általánosnak tekinthető Nagyszebenben.

Klasszikus auktorok tekintetében összesen 11 szerző nevét említik a vizsgált jegyzékek, melyekben a római szerzők gyakoribbak a görögöknél, így: Cicero, Marcus Terentius Varro, Ovidius, Gaius Plinius, Josephus Flavius, Horatius, Cato, Seneca; illetve Euripides, Aristoteles, Isocrates.

⁶⁰ Bővebben lásd a jelen dolgozatnak *Az erdélyi szász területek olvasmányműveltsége* című fejezetét.

A magyar szerzők előfordulása minden városban sporadikusnak mondható, igaz, különbségek azért megfigyelhetők. Nagyszebenben mindössze két magyar szerző jelenléte állapítható meg egyértelműen: Molnár Gergelyé és Senczi Molnár Alberté.

3.2. A XVII. századi Sopron mestereinek olvasmányai

Sopron esetében a statisztikai adatok alapján számos könyvre történik utalás, azonban azok leírásai kevésbé részletesek, mint Erdély esetében. Az osztrák–német város olvasói ízlése hasonló Rusztéhoz, ám gazdasági okokból a polgári magánkönyvtárak száma és könyvvállománya is nagyobb. A relatív forrásbőség hiteles képet szolgáltat az egyes szerzők előfordulásának arányairól. Ilyen értelemben a jellemző teológiai szerzőkről pontos kép kialakítására nyílik lehetőség; ugyanez nem igaz viszont az klasszikus és magyar szerzők esetében.

Ami a teológiai művek vizsgálatakor egyértelműen kitűnik, az a lutheránus szemlélet túlsúlya a XVII. századi Sopron olvasmányáiban. Martin Luther szerzői teljesítményének minden más szerző csak töredékét produkálja. A „*mestert*” a Nagyszebennel kapcsolatban már említett Johann Spangenberg és Philipp Melanchthon követi a leggyakoribb szerzők között, és a már említett Johannes Brenz művei is nagy számban képviseltetik magukat. Számos szerző jelenléte is általánosnak mondható a városban, így az evangélikus-lutheránus Martin Molleré, a német teológus és történész Cyriacus Spangenbergé (ő Johann Spangenberg fia), Simon Pauli és Jakob Heilbrunner lutheránus teológusé, valamint Veit Dietrich íróé és reformátoré. Feltétlenül meg kell említeni Johann Arndt német protestáns teológust, az evangélikus áramlatot képviselő Nikolaus Selneckert, a soproni gyülekezetet a XVI. században megreformáló protestáns lelkészt, Simon Gerengelt; valamint a német lutheránus reformátort, Johannes Mathesiust. Megállapítható tehát, hogy csakúgy, mint Nagyszeben esetében a lutheránus mellett az evangélikus tanok terjedéséről árulkodnak a soproni mesterek magánkönyvtárai – ami a teológiai műveket illeti.

Nem vázolható azonban részletes vagy árnyalt kép az antik auktorok esetében. Mindenképpen érdekes jelenség, hogy a jelentős számú feldolgozott soproni forrásanyagban mindössze három szerzőre történik utalás: Cassiodorusra, Sallustiusra, illetve Gaius Pliniusra. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a XVII. századi Sopron foglalkozást űző polgársága érdektelenséget tanúsított volna a klasszikus auktorok iránt, hiszen nem ritkán nagyon keveset tudunk meg egy-egy tulajdonos könyveiről, gyakoriak a „*20 kis könyv*” vagy „*egy ládában 70 könyv*” jellegű utalások. A jelenség mindenesetre további kutatást tesz szükségessé.

A magyar szerzők esetében sem jobb a helyzet, egyetlen utalásként Istvánfi Pál neve említhető meg a város XVI–XVII. századi jegyzékeinek feldolgozása után.

3.3. Kassa mestereinek olvasmányanyaga a XVII. században

A kérdés, hogy vajon az a kép, amit a számszerű adatok értékelése után a – könyves kultúráját tekintve – művelt Felvidékről vizionáltunk, megerősítést nyer-e például Kassa olvasmányainak vizsgálatakor, mindenképpen választ igényel. Különösen, ha felidézzük: Kassa mind etnikailag, mind vallásilag heterogénnek bizonyul a kitüntetett időszakban. Hogy ez a sokféleség hogyan jelenik meg a város olvasmányaiban, olyan értékes információkkal gazdagíthatja a kutatást, amellyel tovább árnyalható a kép a Mohács utáni évszázadok Kárpát-medencéjének olvasmányműveltségéről.

A már megszokott felosztást követve a gyakori teológiai művek szerzői között természetesen ott találjuk Martin Luthert és Philipp Melanchthont, érdekesség azonban, hogy a kettejük előfordulási aránya közötti különbség Kassán nem olyan markáns, mint az előző két városban. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy Kassán jóval kevesebb forrás áll rendelkezésre, mint Nagyszében vagy Sopron esetében. Hangsúlyos Johann Spangenberg műveinek jelenléte; a már-már ismerős szerzők mellett megjelennek azonban új nevek is: az irenizmus terjedését mutatja Philipp Kegel *Zwölf Geistliche Andachten* („Tizenkét üdvösséges elmélkedések”) című munkájának gyakori feltűnése a könyvek között; a polgárok szívesen olvassák a nagy németalföldi humanista, Rotterdami Erasmus írásait. Meg kell említeni Luther követőjének és barátjának, Johannes Agricolának, valamint az evangélikus teológus és énekeskönyvszerzőnek, Josua Stegmannak a hatását. A vallási sokszínűség tükröződik tehát a kassai mesterek teológiai tartalmú könyveinek összetételében.

Míg Sopronban mindössze három klasszikus szerzőre történt utalás, addig a jóval kevesebb kassai könyvjegyzékben ez a szám 26. A jelenség megdöbbentő, mindenképpen érdemes a kutatás egy későbbi szakaszában vizsgálat tárgyává tenni. A szerzők vegyes képet mutatnak, római és görög egyaránt nagy számban fordul elő (lásd: 43. ábra).

A három város összevetésében a legtöbb magyar szerző is Kassán fordult elő: Alvinczi Péter, Félegyházi Tamás, Bornemisza Péter, Telegdi Miklós, Bakócz Tamás és Werbőczy István neve tűnik fel szerzőként. Kassa a teológiai művekben megjelenő eszmeáramlatok, a klasszikus auktorok és a magyar szerzők esetében is sokszínűséget és igényességet mutatott, így tovább erősítette a felvidéki könyves műveltséggel kapcsolatban mutatkozó kedvező képet.

3.4. Szakkönyvhasználat a XVII. századi Kárpát-medencében

Bár a speciális könyvtárak fejlődése csak a XVIII. század elején kap lendületet, az egyes szakmai csoportok, mesterségek szakkönyvhasználatának nyomai, a szakirodalmi igény már a XVII. században megjelent; a gyógyszerészek pedig már a század közepén szakkönyvtárral rendelkeztek. A korabeli szakmunkák

azonban nem csak az ő polcaikon tűnnek fel. Az orvoslással, gyógyszerekkel foglalkozó szakirodalom jelenléte a kimutatható mindazon szakmák esetében, amelyekhez orvosi feladatok kapcsolódtak, így a borbélyok vagy fürdősök esetében. A másik felhasználási területnek az építészet mutatkozott, a kőművesek és kőfaragók olvasmányai között találkozhatunk ilyen jellegű szakmunkákkal. Érdeemes azonban mindezt a feldolgozott jegyzékek és könyvek tükrében is illusztrálni. Az egyes mesterekhez kapcsolódó könyvjegyzékekre a dolgozat elektronikus változatában közölt listában szereplő egyedi azonosító alapján hivatkozom majd.

Jeremias Oesterreicher soproni gyógyszerész könyvtára (? – 1657; lásd: *Könyvjegyzékek. NY 84.*) két szempontból is érdekes a kutatás szempontjából: egyrészt az egyik legkorábbi olyan tipikus gyógyszerészkönyvtár, amelynek könyvei a bejegyzések alapján nagy számban azonosíthatóak; másrészt az azonosított művek tematikai összetétele egy sokoldalúan művelt emberről árulkodik. A számos átfogó orvosi szakmunka között megtalálhatóak Johannes Jakob Wecker, Gregor Horst, Johannes Agricola, Angelus Sala, Theophrastus Paracelsus, Conrad Khunrath, Tobias Knobloch vagy éppen Pietro Andrea Mattioli írásai. Az átfogó művek mellett a specializálódás jelei is megfigyelhetők, így a csak sebészettel (Benedetto Vettori, Wilhelm Fabricius Hildanus), illetve anatómiával (Andreas Vesalius, Leonhardt Thurneysser) foglalkozó könyvek. Gyógyszerészként Jeremias Oesterreicher Bartholomaeus Carrichter, illetve Valerius Cordus orvosságokkal kapcsolatos munkáit is forgatta.

Szelmájának ismeretében nem meglepetés, hogy kémiával, alkímiával is foglalkozott; könyvtárában feltűnnek a már említett Leonhardt Thurneysser, valamint Oswald Croll és Philipp Ulsted idevágó írásai. Ide kapcsolódik a gyógyszerész érdeklődése a bányászat és az ásványok iránt: Lazarus Ecker és Georg Agricola bányászattal kapcsolatos könyveit olvasta. Könyvtárában a történeti munkák is jelen voltak, így Johannes Carion, Sebastian Franck és Salomon Trismosin krónikái. Teológiai olvasmányainak szerzői, mint az korábban a soproni olvasmányok elemzése kapcsán kiderült, a városra nézve tipikusnak tekinthetők: Veit Dietrich, Jakob Heilbrunner, illetve Nikolaus Selnecker is feltűnik.

A fürdősök és borbélyok könyvtáraiban a szakmunkák persze nem jelennek meg ekkora számban, és gyakran nem tudunk meg róluk elegendő információt, de kétségtelenül jelen vannak e két szakmai csoport vonatkozásában is. Blasius Kaum nagyszebeni fürdősnek (? – 1624; lásd: *Könyvjegyzékek. E 9.*) például 8 különböző orvosi könyve van; Hans Georg Akatsch (? – 1680; lásd: *Könyvjegyzékek. NY 168.*) soproni borbély könyvtárában az *Unterschiedliche arznei und ander Bücher* („különböző gyógyszerés és egyéb könyvek”) utalás szerepel.

Az építészettel kapcsolatos konkrét szakmunkákra a soproni mesterek hagyatékaiban bukkanhatunk. Paul Kugler (? – 1688; lásd: *Könyvjegyzékek. NY 194.*) kőfaragó Vincenzo Scamozzi munkáját forgatta az építőművészet alapszabályai-

ról,⁶¹ Christoph Martini (? – 1684; lásd: *Könyvjegyzékek. NY 187.*) kőműves könyvei között találjuk Joseph Furttentbach *Architectura Univesalis*-át.⁶²

4. A kutatás eredményei és perspektívái

A kitüntetett téma földrajzi egységeken és szakmai csoportokon átívelő jellegeből fakadóan a dolgozat keretein belül az eredmények és lehetőségek, megválaszolt és felvetett kérdések töredékének tárgyalására kerülhetett sor. A részletes statisztikai analízis és tartalmi elemzés révén körvonalazódn látszik ugyanakkor egy átfogó kép a Kárpát-medence foglalkozást űző polgárainak olvasmányműveltségéről a vizsgált időszakban.

A fentiek tükrében a dolgozat megkísérelt szakirodalmi áttekintést nyújtani a ritkán kutatott témával kapcsolatban, s összefoglalni az eddig ismert eredményeket. Az összegyűjtött releváns jegyzékek alapján vizsgálta azok számszerűsíthető adatait és statisztikai vetületeit a XVI–XVIII. században. A jegyzékek könyvekre tett utalásainak azonosításával vizsgálta a Kárpát-medencei szakmai csoportok olvasmányanyagát, bemutatva az erdélyi Nagyszeben, a nyugat-magyarországi Sopron, valamint a felvidéki Kassa polgári könyves kultúráját a XVII. században. A gyógyszerészek, borbélyok, fürdősök, illetve kőfaragók és kőművesek könyvein keresztül ismertette a XVII. századi szakkönyvhasználatot, illetve a szakkönyvtárak kialakulását.

A mélyre ható statisztikai elemzés felhívta a figyelmet a polgári könyvtárak nagyságának aspektusából vizsgált könyves műveltség lokálisan és szakmák szerint változó jellegére. Felvázolta a téma szempontjából műveltség mutatózó Felvidék képét, és meghatározta az ehhez a felismeréshez vezető okok további kutatásának szükségességét, valamint az egyes régiók és városok közti különbségekkel kapcsolatban felmerülő kérdések körét. A szakmák szerinti adatelemzés megállapította, hogy az egyes szakmai csoportok a könyves művelődés mely szintjén állnak ebben az összevetésben. Rámutatott a pékek és szappanfőzők, valamint a felvidéki mesteremberek könyveinek kiemelkedően magas számára. Jeremias Oesterreicher gyógyszerész hagyatékán keresztül bemutatta a Kárpát-medence egyik legelső olyan gyógyszerész-szakkönyvtárát, amelynek tételei nagy számban azonosíthatóak. Kimutatta a korabeli orvostudományi szakirodalom megjelenését a borbélyok és fürdősök, valamint az építéssel foglalkozó könyveket a soproni kőfaragók és kőművesek polcain.

A kutatás közelít tehát megfogalmazott céljaihoz, amit a nyitott kérdések megválaszolása, illetve a Mohács utáni két évszázad könyves kultúrájáról kiala-

⁶¹ SCAMOZZI, Vincenzo: *Die Grund-regeln Der Bau-Kunst Das ist Erklärung der fünf Ordnungen im Bau-wesen ...* Amsterdam, 1664.

⁶² FURTTENTBACH, Joseph: *Architectura Universalis. Das ist: Von Kriegs: Statt-und Wasser Gebäwen ...* Ulm, 1635.

kult kép árnyalása jelent. Rövid távú célként a XVIII. századi, kiadott jegyzékek tartalmi elemzése fogalmazható meg. Hosszú távú feladatként kitűzhető az eredmények kontextusba helyezése a hasonló itáliai és németországi eredmények figyelembevételével.

A bevezetésemben használt képre visszautalva talán állíthatom: a kutatás és eredményei segítenek a „*láng őrzésében*”, amit az elődök műveltsége gyűjtött, s remélhetőleg a jövő generációira is ráragyog majd.

Felhasznált források jegyzéke

- ADAM, Wolfgang: *Privatbibliotheken im 17. und 18. Jahrhundert. Fortschrittsbericht (1975 – 1988)*. In: Internationales Archiv für Sozialgeschichte der Literatur. 15(1990). pp. 121–173. vagy Uő.: *Magánkönyvtárak a 17. és a 18. században. Kutatási jelentés (1975 – 1988)*. In: Válogatás a német szakirodalomból. (A könyves kultúra. XIV–XVII. század, 2.). Szeged, 1997. pp. 161–187.
- BERGER, Günter: *Inventare als Quelle der Sozialgeschichte des Lesens*. In: Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte. 5(1981). pp. 368–380.
- ČIČAJ, Viliam: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya*. Szerk. Monok István. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 4.) Szeged, 1993. p. 142.
- ELLWEIN, Thomas: *Die private Bibliothek als Informationsbasis*. In: Gutenberg-Jahrbuch. 56(1981). pp. 46–51.
- Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Szerk. Monok István. Szeged, 1991, Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2.) 235 p.
- Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források*. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged, 1994 [1995], Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3.) XVI, 375 p.
- Erdélyi könyvesházak IV/1-2. = Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1-2. Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen, 1575–1750*. Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók. Budapest, 2004, OSZK. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4/1-2.) LII, 1088 p.
- JÄGER, Georg: *Historische Lese(r)forschung*. In: Die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte in Deutschland. Wiesenbaden, 1987. p. 485–507. vagy Uő.: *Történeti olvasmány- és olvasó kutatás*. In: Válogatás a német szakirodalomból. (A könyves kultúra. XIV–XVII. század, 2.). Szeged, 1997. pp. 57–73.
- Kassa város olvasmányai, 1562–1731*. Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Szerk. Monok István. Szeged, 1990, JATE. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15.) XII, 226 p.
- KOKAS Károly: *Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen*. Szerk. Monok István. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 3.) Szeged, 1991. 50 p.

- Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg), 1535–1721.* Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, József László Kovács, István Monok, Péter Ötvös, Katalin G. Szende. Red. von István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Szeged, 1994, Scriptum, Burgenländisches Landesarchiv. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/1. – Burgenländische Forschungen. Sonderband XIV.) XI, 578 p.
- Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó), 1535–1740.* Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Red. von István Monok, Péter Ötvös. Szeged, 1996, Scriptum, Burgenländisches Landesarchiv. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2. – Burgenländische Forschungen. Sonderband XV.) 312 p.
- MADAS Edit – MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig.* Budapest, 2003. 237 p.
- A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* Sajtó alá rend. és a függelék összeáll. Herner János, Monok István. Szeged, 1983, JATE Központi Könyvtár. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.) 648 p
- Magyarországi magánkönyvtárak. 1533–1657.* Sajtó alá rend. Varga András. Budapest, 1986, MTA Kvt. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13.) 259 p.
- Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721.* Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós. Szerk. Monok István. Szeged, 1992, Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.) XIII, 374 p.
- Magyarországi magánkönyvtárak III. Bányavárosok olvasmányai, 1533–1750.* Sajtó alá rend. Viliam Čičaj, Keveházi Katalin, Monok István, Viskolcz Noémi. Szerk. Monok István. Budapest–Szeged, 2003, OSZK, Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/3.) XXII, 570 p.
- MILDE, Wolfgang: *De captu lectoris – Von der Wirkung des Buches.* In: *De captu lectoris. Wirkungen des Buches im 25. und 16. Jahrhundert.* Berlin – New York, 1988. pp. 1–28. vagy Uő.: *De captu lectoris – a könyv hatástörténete.* In: *Válogatás a német szakirodalomból. (A könyves kultúra. XIV–XVII. század, 2.).* Szeged, 1997. pp. 207–229.
- MONOK István: *XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk.* In: *Magyar Könyvszemle.* 1988. pp. 78–82.
- MONOK István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon. 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás.* (Olvasmánytörténeti dolgozatok, V.) Szeged, 1993.
- MONOK István: *Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században.* In: *De la umanism – La luminism.* Sub redactia Ion Chiorean. Târgu Mureș, 1994. [1995] pp. 29–42.
- MONOK István: *Ähnlichkeiten und Unterschiede im Buchbesitz der Stadtbürger von Rust, Güns und Ödenburg im 17. Jahrhundert.* In: *Burgenländische Heimatblätter,* 57(1995) [1996]. pp. 174–185. [idézve: MONOK 1996a]

- MONOK István: *Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon*. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Kolozsvár, 1996. pp. 393–401. [idézte: MONOK 1996b]
- MONOK István: [Bevezetés] *“A Kárpát-medence könyves műveltsége. Az írásbeliség, a könyv, a könyvtár és az olvasás a Kárpát-medencében 1750-ig” [című Iskolakultúra számhoz]*. Iskolakultúra. 1997/5. pp. 3–4. [idézte: MONOK 1997a]
- MONOK István: *Könyvtárak és könyvolvasás, 1526–1750*. Iskolakultúra. 1997/5. pp. 17–22. [idézte: MONOK 1997b]
- MONOK István: *A Mohács utáni két évszázad olvasmányműveltsége a Kárpát-medencében*. Könyvtári Figyelő. 7(43) 1997/3. pp. 485–498. [idézte: MONOK 1997c]
- MONOK István: *Lutherische Orthodoxie, sächsischer Philippismus und Irenismus im Lesestoffe des lutherischen Bürgertums in Ungarn*. In: Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert. (Olvasmánytörténeti dolgozatok. Különszám II.) Szeged, 1998. pp. 71–79.
- MONOK István: *Nyugat-Magyarországi olvasmányok a XVI–XVII. században*. In: Mura-táj 1–2. (2002). pp. 51–66.
- MONOK István: *A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részmerleg egy hosszú alapkutatás eredményeiről*. In: „Apró cseppekből lesz a zápor”. Bakonyi Géza emlékkönyv. Szeged, 2008. pp. 23–44. [idézte: MONOK 2008a]
- MONOK István: *Lesestoffe in Leutschau im Vergleich XVI–XVII. Jahrhundert*. kézirat. 2008. pp. 1–7. [idézte: MONOK 2008b]
- RAABE, Paul: *Bibliotheksgeschichte und historische Leserforschung. Anmerkungen zu einem Forschungsthema*. In: Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte. 7(1982). pp. 433–441.
- RAABE, Paul: *Was ist Geschichte des Buchwesens? Überlegungen zu einem Forschungsbereich und einer Bildungsaufgabe*. In: Börsenblatt für den deutschen Buchhandel. 38 (1976). pp. 319–330. vagy Uő.: *Mit jelent a könyves művelődés története? Ötletek egy kutatási és képzési területhez*. In: Válogatás a német szakirodalomból. (A könyves kultúra. XIV–XVII. század, 2.). Szeged, 1997. pp. 11–30.
- SZABÓ Béla: *Juristen und Bücher im frühneuzeitlichen Ungarn*. In: Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert. (Olvasmánytörténeti dolgozatok. Különszám II.) Szeged, 1998. pp. 45–69. vagy Uő.: *Jogászaink olvasmányai a korai újkorban*. In: Iskolakultúra 7(1997), 5. szám, pp. 23–34.
- VARGA András: *Erudition der Ärzte in Ungarn im 17. Jahrhundert*. In: Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert. (Olvasmánytörténeti dolgozatok. Különszám II.) Szeged, 1998. pp. 81–89. vagy Uő.: *Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században*. In: Iskolakultúra 7(1997), 5. szám, pp. 35–39.
- VERÓK Attila: *ZUR LESEKULTUR DER SIEBENBÜRGER Sachsen im 16. und 17. Jahrhundert*. In: ZfSL 22 (1999) pp. 217–222.
- VERÓK Attila: *Über die Bücherverzeichnisse der Siebenbürger Sachsen im 16. Jahrhundert*. In: Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert. Hrsg. von Ulrich A. Wien, Kurt Zach. Berlin–Köln–

- Wien, 2004, Böhlau (Siebenbürgisches Archiv, Bd. 37) pp. 219–232. [idézve: VERÓK 2004a]
- VERÓK Attila: *Zur Lesekultur der Siebenbürger Sachsen im 16–18. Jahrhundert anhand der Bücherverzeichnisse*. In: Erdélyi könyvesházak = Bibliotheken in Siebenbürgen. IV/1. (2004). (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn. 16/4. 1.) VII–XXIII. [idézve: VERÓK 2004b]
- VERÓK Attila: *Fränkische Lesestoffe bei den Siebenbürger Sachsen vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. In: Ungarn – Jahrbuch . Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie. 27 (2005). pp. 341–348.
- VERÓK Attila: *Az erdélyi szász polgárság 16–18. századi könyvjegyzékeinek olvasmánytörténeti tanulságai*. In: Könyves műveltség Erdélyben. Marosvásárhely, 2006. pp. 22–43.

Függelék

Foglalkozás	Mesterek száma
ács	7
aranyműves	17
asztalos	9
bádogos	1
bognár	7
borbély	9
börtönőr	3
bronzöntő	1
céhmester	1
cipész	48
dékán	1
ernyőkészítő	2
erszényes	2
esztergályos	2
fazekas	8
festékes	1
festő	3
fogadós	2
fürdős	11
gazda	1
Geribber	1
gombkötő	11
gyógyszerész	12
harisnyakötő	4
harmincados	2
Halßbacher	1
inspektor	1
írnok	5
iskolai gondnok	1
iskolamester	6
iskolarektor	3
jegyző	5
kádár	1
kalapos	7
kamarai adminisztrátor	2
kannakészítő	2
kardkészítő	1
kékfestő	2
kereskedő	37
késes	7
kesztyűs	1
kocsis	1
kovács	16
kőfaragó	1
kőműves	5

Foglalkozás	Mesterek száma
könyvnyomtató	1
kötélverő	11
lakatos	11
mészáros	28
mézeskalács-készítő	1
molnár	6
órás	4
orgonakészítő	2
orgonista	3
papucskészítő	1
paraszt	2
pék	14
pincér	2
pintér	19
posztóképző	18
puskakészítő	3
réz műves	6
sajtkészítő	1
sarkantyús	1
sörfőző	2
sörszállító	1
szabó	60
szakács	3
szappanfőző	12
szíjgyártó	14
szítás	1
szücs	45
takács	16
tanár	3
tímár	22
tisztartó	1
titkár	2
tölcsérekészítő	1
tűkészítő	1
üveges	1
vadász	1
vincellér	1
zenész	1
zsinórkészítő	1
Végösszeg	594

10. ábra: A vizsgált foglalkozások és a mesterek száma szakmai csoportonként

Foglalkozás	Könyvek száma
ács	34
aranyműves	164
asztalos	129
bádogos	23
bognár	72
borbély	118
börtönőr	35
bronzöntő	6
céhmester	1
cipész	332
dékán	5
ernyőkészítő	30
erszényes	53
esztorgályos	8
fazekas	81
festékes	7
festő	37
fogadós	42
fűrdős	111
gazda	12
Geriflber	1
gombkötő	52
gyógyszerész	369
harisnyakötő	15
harmincados	48
Haßbacher	14
inspektor	35
írnok	55
iskolai gondnok	36
iskolamester	159
iskolarektor	149
jegyző	59
kádár	1
kalapos	38
kamarai adminisztrátor	67
kannakészítő	12
kardkészítő	1
kékfestő	21
kereskedő	982
késes	64
kesztyűs	24
kocsis	18
kovács	215
kőfaragó	5

Foglalkozás	Könyvek száma
kőműves	111
könyvnyomtató	9
kötélverő	120
lakatos	86
mészáros	361
mézeskalács-készítő	47
molnár	109
órás	92
orgonakészítő	4
orgonista	24
papucskészítő	1
paraszt	39
pék	384
pincér	14
pintér	151
posztókészítő	257
puskakészítő	65
réműves	102
sajtkészítő	14
sarkantyús	24
sörfőző	24
sörszállító	3
szabó	556
szakács	38
szappanfőző	254
szíjgyártó	71
szítás	2
szücs	282
takács	100
tanár	21
tímár	193
tisztartó	65
titkár	27
tölcsérekészítő	1
tűkészítő	5
üveges	5
vadász	1
vincellér	18
zenész	1
zsinórkészítő	1
Végösszeg	7422

11. ábra: A vizsgált foglalkozások és a könyvek száma szakmai csoportonként

Foglalkozás	Könyvek átlaga
ács	4,86
aranyműves	9,65
asztalos	14,33
bádogos	23,00
bognár	10,29
borbély	13,11
börtönőr	11,67
bronzöntő	6,00
céhmester	1,00
cipész	6,92
dékán	5,00
ernyőkészítő	15,00
ersényes	26,50
esztergályos	4,00
fazekas	10,13
festékes	7,00
festő	12,33
fogadós	21,00
fürdő	10,09
gazda	12,00
Geribber	1,00
gombkötő	4,73
gyógyyszerész	30,75
harisnyakötő	3,75
harmincados	24,00
Haßbacher	14,00
inspektor	35,00
írnok	11,00
iskolai gondnok	36,00
iskolamester	26,50
iskolarektor	49,67
jegyző	11,80
kádár	1,00
kalapos	5,43
kamarai adminisztrátor	33,50
kannakészítő	6,00
kardkészítő	1,00
kékfestő	10,50
kereskedő	26,54
késes	9,14
kesztyűs	24,00
kocsis	18,00
kovács	13,44
kőfaragó	5,00
kőműves	22,20

Foglalkozás	Könyvek átlaga
könyvnyomtató	9,00
kötélverő	10,91
lakatos	7,82
mészáros	12,89
mézeskalács-készítő	47,00
molnár	18,17
órás	23,00
orgonakészítő	2,00
orgonista	8,00
papucskészítő	1,00
paraszt	19,50
pék	27,43
pincér	7,00
pintér	7,95
posztó	14,28
puskakészítő	21,67
réműves	17,00
sajtkészítő	14,00
sarkantyús	24,00
sörfőző	12,00
sörszállító	3,00
szabó	9,27
szakács	12,67
szappanfőző	21,17
szíjgyártó	5,07
szítás	2,00
szücs	6,27
takács	6,25
tanár	7,00
tímár	8,77
tisztartó	65,00
titkár	13,50
tölcsérekészítő	1,00
tűkészítő	5,00
üveges	5,00
vadász	1,00
vincellér	18,00
zenész	1,00
zsinórkészítő	1,00
Végösszeg	12,49

12. ábra: A vizsgált foglalkozások és a könyvek átlaga szakmai csoportonként

Régió	Könyvjegyzékek száma
Egyéb	6
Erdély	323
Felvidék	39
Nyugat-Magyarország	226
Végösszeg	594

13. ábra: A feldolgozott könyvjegyzékek száma régióként és országosan

Régiók	Könyvek száma
Egyéb	209
Erdély	1656
Felvidék	1187
Nyugat-Magyarország	4370
Végösszeg	7422

14. ábra: A könyvek száma régióként és országosan

Régiók	Könyvek átlaga
Egyéb	34,83
Erdély	5,13
Felvidék	30,44
Nyugat-Magyarország	19,34
Végösszeg	12,49

15. ábra: A könyvek átlaga régióként és országosan

Foglalkozás	Mesterek száma
ács	5
aranyműves	15
asztalos	5
bognár	3
borbély	5
börtönőr	3
bronzöntő	1
céhmester	1
cipész	36
ernyőkészítő	2
esztergályos	2
fazekas	7
festékes	1
festő	1
fürdős	4
gombkötő	7
gyógyszerész	4
harisnyakötő	3
írnok	2
iskolamester	2
jegyző	4
kádár	1
kalapos	4
kannakészítő	2
kardkészítő	1
kereskedő	1
késes	5
kovács	2
kőműves	4
kötélverő	7

Foglalkozás	Mesterek száma
lakatos	7
mészáros	11
molnár	2
órás	3
orgonakészítő	2
orgonista	3
papucskészítő	1
pincér	1
pintér	7
posztókészítő	11
réz műves	1
sörszállító	1
szabó	39
szakács	2
szappanfőző	7
szíjgyártó	9
szücs	39
takács	14
tanár	1
tímár	17
titkár	1
tölcsérekészítő	1
üveges	1
vadász	1
zenész	1
Végösszeg	323

16. ábra: Az Erdélyben vizsgált foglalkozások és a mesterek száma szakmai csoportonként

Foglalkozás	Könyvek száma
ács	12
aranyműves	118
asztalos	28
bognár	7
borbély	24
börtönőr	35
bronzöntő	6
céhmester	1
cipész	128
ernyőkészítő	30
esztergályos	8
fazekas	68
festékes	7
festő	4
fürdős	21
gombkötő	17
gyógyszerész	15
harisnyakötő	6
írnok	11
iskolamester	38
jegyző	59
kádár	1
kalapos	15
kannakészítő	12
kardkészítő	1
kereskedő	8
késes	14
kovács	6
kőműves	6
kötélverő	38

Foglalkozás	Könyvek száma
lakatos	16
mészáros	43
molnár	5
órás	58
orgonakészítő	4
orgonista	24
papucskészítő	1
pincér	7
pintér	22
posztó készítő	22
réz műves	1
sörszállító	3
szabó	160
szakács	2
szappanfőző	120
szijgyártó	23
szücs	225
takács	60
tanár	5
tímár	81
titkár	22
tölcsérekészítő	1
üveges	5
vadász	1
zenész	1
Végösszeg	1656

17. ábra: Az Erdélyben vizsgált foglalkozások és a könyvek száma szakmai csoportonként

Foglalkozás	Könyvek átlaga
ács	2,40
aranyműves	7,87
asztalos	5,60
bognár	2,33
borbély	4,80
börtönőr	11,67
bronzöntő	6,00
céhmester	1,00
cipész	3,56
ernyőkészítő	15,00
esztergályos	4,00
fazekas	9,71
festékes	7,00
festő	4,00
fürdős	5,25
gombkötő	2,43
gyógyszerész	3,75
harisnyakötő	2,00
írnok	5,50
iskolamester	19,00
jegyző	14,75
kádár	1,00
kalapos	3,75
kannakészítő	6,00
kardkészítő	1,00
kereskedő	8,00
késes	2,80
kovács	3,00
kőműves	1,50
kötélverő	5,43

Foglalkozás	Könyvek átlaga
lakatos	2,29
mészáros	3,91
molnár	2,50
órás	19,33
orgonakészítő	2,00
orgonista	8,00
papucskészítő	1,00
pincér	7,00
pintér	3,14
posztóképző	2,00
réműves	1,00
sörszállító	3,00
szabó	4,10
szakács	1,00
szappanfőző	17,14
szíjgyártó	2,56
szűcs	5,77
takács	4,29
tanár	5,00
tímár	4,76
titkár	22,00
tölcsérekészítő	1,00
üveges	5,00
vadász	1,00
zenész	1,00
Végösszeg	5,13

18. ábra: Az Erdélyben vizsgált foglalkozások és a könyvek átlaga szakmai csoportonként

Városok	Könyvjegyzékek száma
Beszterce	73
Brassó	1
Kolozsvár	2
Nagyszeben	226
Segesvár	21
Végösszeg	323

19. ábra: A feldolgozott könyvjegyzékek száma az erdélyi városokban

Városok	Könyvek száma
Beszterce	651
Brassó	6
Kolozsvár	14
Nagyszeben	889
Segesvár	96
Végösszeg	1656

20. ábra: Könyvek száma az erdélyi városokban

Városok	Könyvek átlaga
Beszterce	8,92
Brassó	6,00
Kolozsvár	7,00
Nagyszeben	3,93
Segesvár	4,57
Végösszeg	5,13

21. ábra: Könyvek átlaga az erdélyi városokban

Foglalkozás	Mesterek száma
ács	2
aranyműves	2
asztalos	4
bádogos	1
bognár	4
borbély	3
cipész	11
erszéynes	2
festő	2
fogadós	1
füredős	6
gazda	1
Geribber	1
gombkötő	4
gyógyszerész	3
harisnyakötő	1
harmincados	1
Haßbacher	1
írnok	3
kalapos	3
kékfestő	2
kereskedő	31
késes	2
kesztyűs	1
kocsis	1
kovács	12
kőfaragó	1
kőműves	1
kötélverő	4
lakatos	4
mészáros	16
mézeskalács- készítő	1

Foglalkozás	Mesterek száma
molnár	4
órás	1
paraszt	2
pék	14
pincér	1
pintér	12
posztókészítő	5
puskakészítő	2
iskolarektor	1
réműves	2
sajtkészítő	1
sarkantyús	1
sörfőző	1
szabó	17
szakács	1
szappanfőző	5
szíjgyártó	5
szítás	1
szücs	5
takács	2
tanár	1
tímár	5
titkár	1
vincellér	1
zsinórkészítő	1
iskolamester	1
jegyző	1
Végösszeg	226

22. ábra: A vizsgált foglalkozások és a mesterek száma szakmai csoportonként Nyugat-Magyarországon

Foglalkozás	Könyvek száma
ács	22
aranyműves	46
asztalos	101
bádogos	23
bognár	65
borbély	58
cipész	202
erszényes	53
festő	33
fogadós	37
füredős	63
gazda	12
Geribber	1
gombkötő	35
gyógyszerész	95
harisnyakötő	9
harmincados	14
Haßbacher	14
írnok	44
kalapos	23
képfestő	21
kereskedő	817
késes	50
kesztyűs	24
kocsis	18
kovács	171
kőfaragó	5
kőműves	105
kötélverő	82
lakatos	70
mészáros	295

Foglalkozás	Könyvek száma
mézeskalács- készítő	47
molnár	104
órás	34
paraszt	39
pék	384
pincér	7
pintér	129
posztókészítő	185
puskakészítő	33
rektor	2
rézműves	38
sajtkészítő	14
sarkantyús	24
sörfőző	8
szabó	256
szakács	36
szappanfőző	134
szíjgyártó	48
szítás	2
szűcs	50
takács	40
tanár	12
tímár	112
titkár	5
vincellér	18
zsinórkészítő	1
Végösszeg	4370

23. ábra: A vizsgált foglalkozások és a könyvek száma szakmai csoportonként Nyugat-Magyarországon

Foglalkozás	Könyvek átlaga
ács	11,00
aranyműves	23,00
asztalos	25,25
bádogos	23,00
bognár	16,25
borbély	19,33
cipész	18,36
erszényes	26,50
festő	16,50
fogadós	37,00
füрдős	10,50
gazda	12,00
Gerißber	1,00
gombkötő	8,75
gyógyszerész	31,67
harisnyakötő	9,00
harmincados	14,00
Haßbacher	14,00
írnok	14,67
kalapos	7,67
kékfestő	10,50
kereskedő	26,35
késes	25,00
kesztyűs	24,00
kocsis	18,00
kovács	14,25
kőfaragó	5,00
kőműves	105,00
kötélverő	20,50
lakatos	17,50
mészáros	18,44

Foglalkozás	Könyvek átlaga
mézeskalács-készítő	47,00
molnár	26,00
óráс	34,00
paraszt	19,50
pék	27,43
pincér	7,00
pintér	10,75
posztókészítő	37,00
puskakészítő	16,50
rektor	2,00
réz műves	19,00
sajtkészítő	14,00
sarkantyús	24,00
sőrfőző	8,00
szabó	15,06
szakács	36,00
szappanfőző	26,80
szíjgyártó	9,60
szítás	2,00
szűс	10,00
takács	20,00
tanár	12,00
tímár	22,40
titkár	5,00
vincellér	18,00
zsinórkészítő	1,00
Végösszeg	19,34

24. ábra: A vizsgált foglalkozások és a könyvek átlaga szakmai csoportonként Nyugat-Magyarországon

Városok	Könyvjegyzékek száma
Kőszeg	3
Ruszt	18
Sopron	205
Végösszeg	226

25. ábra: A feldolgozott könyvjegyzékek száma városonként Nyugat-Magyarországon

Városok	Könyvek száma
Kőszeg	74
Ruszt	159
Sopron	4137
Végösszeg	4370

26. ábra: Könyvek száma városonként Nyugat-Magyarországon

Városok	Könyvek átlaga
Kőszeg	24,67
Ruszt	8,83
Sopron	20,18
Végösszeg	19,34

27. ábra: Könyvek átlaga városonként Nyugat-Magyarországon

Foglalkozás	Mesterek száma
cipész	1
dékán	1
fazekas	1
fogadós	1
gyógyszerész	5
harmincados	1
inspektor	1
iskolamester	3
iskolarektor	2
kamarai adminisztrátor	1
kereskedő	5
kovács	2
könyvnyomtató	1
mészáros	1
posztókészítő	2
puskakészítő	1
rézműves	3
szabó	4
szűcs	1
tanár	1
tűkészítő	1
Végösszeg	39

28. ábra: A vizsgált foglalkozások és a mesterek száma szakmai csoportonként Felvidéken

Foglalkozás	Könyvek száma
cipész	2
dékán	5
fazekas	13
fogadós	5
gyógyszerész	259
harmincados	34
inspektor	35
iskolamester	121
iskolarektor	147
kamarai adminisztrátor	38
kereskedő	157
kovács	38
könyvnyomtató	9
mészáros	23
posztókészítő	50
puskakészítő	32
rézműves	63
szabó	140
szűcs	7
tanár	4
tűkészítő	5
Végösszeg	1187

29. ábra: A vizsgált foglalkozások és a könyvek száma szakmai csoportonként Felvidéken

Foglalkozás	Könyvek átlaga
cipész	2,00
dékán	5,00
fazekas	13,00
fogadós	5,00
gyógyszerész	51,80
harmincados	34,00
inspektor	35,00
iskolamester	40,33
iskolarektor	73,50
kamarai adminisztrátor	38,00
kereskedő	31,40
kovács	19,00
könyvnyomtató	9,00
mészáros	23,00
posztókészítő	25,00
puskakészítő	32,00
rézműves	21,00
szabó	35,00
szűcs	7,00
tanár	4,00
tűkészítő	5,00
Végösszeg	30,44

30. ábra: A vizsgált foglalkozások és a könyvek átlaga szakmai csoportonként Felvidéken

Régiók	Könyvjegyzékek száma
Bártfa	2
Eperjes	1
Kassa	12
Losonc	1
Lőcse	21
Pozsony	1
Szepes	1
Végösszeg	39

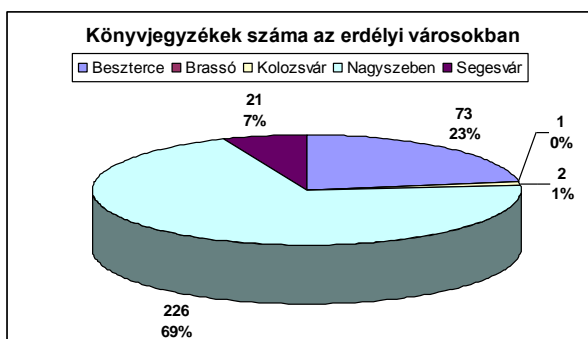
31. ábra: A feldolgozott könyvjegyzékek száma a felvidéki városokban

Régiók	Könyvek száma
Bártfa	147
Eperjes	35
Kassa	228
Losonc	61
Lőcse	673
Pozsony	5
Szepes	38
Végösszeg	1187

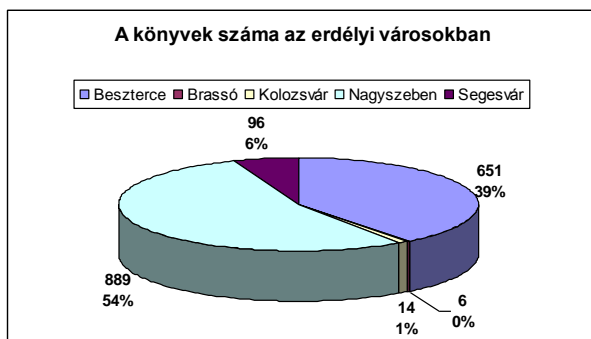
32. ábra: Könyvek száma a felvidéki városokban

Régiók	Könyvek átlaga
Bártfa	73,50
Eperjes	35,00
Kassa	19,00
Losonc	61,00
Lőcse	32,05
Pozsony	5,00
Szepes	38,00
Végösszeg	30,44

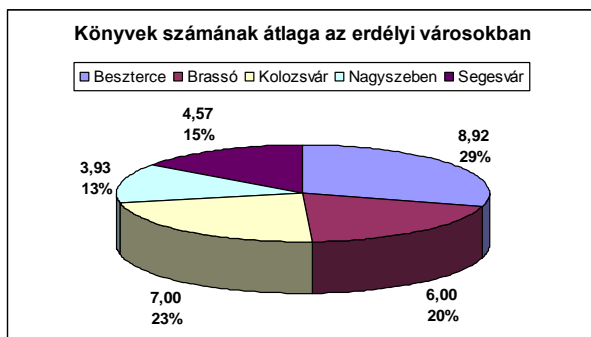
33. ábra: Könyvek átlaga a felvidéki városokban

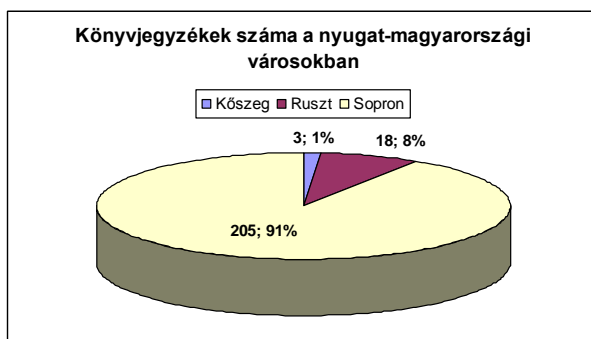
34. ábra: A feldolgozott könyvjegyzékek száma az erdélyi városokban

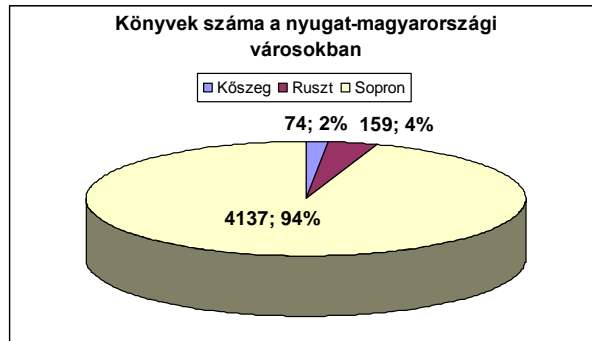
35. ábra: Könyvek száma az erdélyi városokban

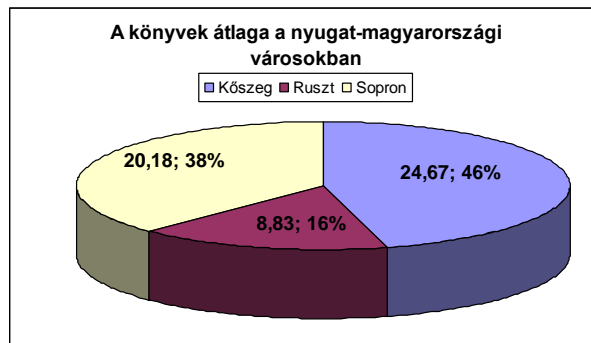
36. ábra: Könyvek számának átlaga az erdélyi városokban

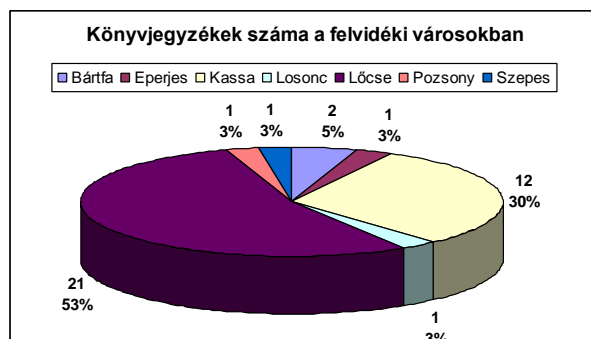
37. ábra: A feldolgozott könyvjegyzékek száma a nyugat-magyarországi városokban

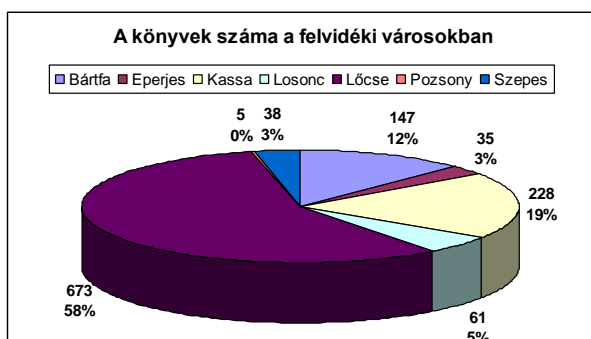
38. ábra: Könyvek száma a nyugat-magyarországi városokban

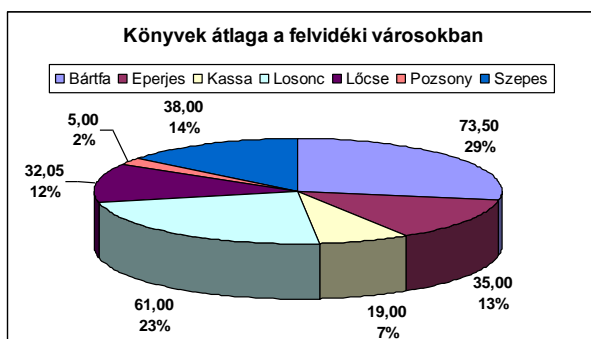
39. ábra: Könyvek átlaga a nyugat-magyarországi városokban

40. ábra: A feldolgozott könyvjegyzékek száma a felvidéki városokban

41. ábra: Könyvek száma a felvidéki városokban

42. ábra: Könyvek átlaga a felvidéki városokban

Görög szerzők	Római szerzők
Aristoteles	Seneca
Homeros	Cicero
Sophocles	Marcus Aurelius
Ptolemaios	Marcus Terentius Varro
Plutarchos	Titus Livius
Theocritos	Cornelius Nepos
Hesiodos	Martialis
Pindaros	Ovidius
Demosthenes	Cato
Euclides	Iustinus
	Suetonius
	Gaius Plinius
	Sallustius
	Pomponius
	Vergilius

43. ábra: Az előforduló klasszikus auctorok a XVII. századi Kassán

II. Rövidítések jegyzéke

II/1. Források rövidítései:

- Adattár 13* *Magyarországi magánkönyvtárak. 1533-1657.* Sajtó alá rend. Varga András. Budapest, 1986, MTA Kvt. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13.)
- Adattár 13/2* *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588-1721.* Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós. Szerk. Monok István. Szeged, 1992, Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.) XIII, 374 p. [idézve: *Adattár 13/2*]
- Adattár 15* *Kassa város olvasmányai, 1562–1731.* Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Szerk. Monok István. Szeged, 1990, JATE. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15.)
- Adattár 16/2* *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely.* Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Szerk. Monok István. Szeged, 1991, Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2.)
- Adattár 16/3* *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források.* Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged, 1994 [1995], Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3.)
- Adattár 16/4.1*
B (Bistritz zu Nösen, Beszterce, Bistrița)
H (Hermannstadt, Nagyszeben, Sibiu)
K (Kronstadt, Brassó, Braşov)
- Adattár 16/4.2*
S (Schäßburg, Segesvár, Sighişoara)
- Erdélyi könyvesházak IV/1. = Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1.. Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen, 1575–1750.* Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók. Budapest, 2004, OSZK. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4/1.) LII, 1088 p.
- Erdélyi könyvesházak IV/2. = Bibliotheken in Siebenbürgen IV/2.. Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen, 1575–1750.* Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók. Budapest, 2004, OSZK. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4/2.)

Adattár 18/1
S (Sopron, Ódenburg)

Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg), 1535–1721.
Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, József László Kovács,
István Monok, Péter Ötvös, Katalin G. Szende. Red. von István
Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Szeged, 1994, Scriptorum,
Burgenländisches Landesarchiv. (Adattár XVI–XVIII. századi
szellemi mozgalmaink történetéhez 18/1. – Burgenländische
Forschungen. Sonderband XIV.)

Adattár 18/2
K (Kőszeg, Güns)
R (Ruszt, Rust)

*Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisens-
tadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó), 1535–1740.* Hrsg. von
Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok,
Péter Ötvös, Harald Prickler. Red. von István Monok, Péter
Ötvös. Szeged, 1996, Scriptorum, Burgenländisches Landesarchiv.
(Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez
18/2. – Burgenländische Forschungen. Sonderband XV.)

II/2. Régiók rövidítései:

E	Erdély
F	Felvidék
NY	Nyugat-Magyarország
V	Vegyes források

Hegedűs István

A csíkszentkirályi és krasznahorkai gróf Andrassy család idősebb ágának betléri kastélykönyvtára

Betlér (Betliar). A község rövid története

Betlér község Andrassyak előtti történelmével csak érintőlegesen kívánok foglalkozni, mivel az egy másik dolgozat témája lehetne. Röviden annyit, hogy maga a község valamikor a 13–14. század fordulóján keletkezhetett. A 14. századi királyi vadászterület, források szerint, Betlérig nyúlt le¹. Előbb a Bebek, majd a Csetneki család tulajdonában volt a falu. A környéken gazdag érclelőhelyeket fedeztek fel (vas-, réz- és antimonbányáiról nevezetes), mely elősegíthette Betlér benépesülését és felvirágzását. Mint bányahely, lakosságát többségében németek alkották, ám jelentősnek mondható a magyar ajkú lakosság is. A község etnikai határ is egyben, mivel ettől északra kezdődik a „Tóthvölgy”, a Csetnekjolsvai járás. A középkor vége felé egyre több vlach telepes költözött át a faluba, akik főként juh-pásztorokká váltak. A középkorban egyébként városi jogokkal rendelkezhetett². Az újkorban már egyre több szláv ajkúval lehet találkozni a község életében. 1557-től a falu a töröknek, a füleki szandzsáknak adózott. Ahogyan sok más hódoltságbeli településen, Betlérben is megcsappant az ott lakók száma, mely csak 18. század közepétől indul újra növekedésnek. A bányászat és vasércfeldolgozás, a kohászat ismét fellendül a környéken, a hódoltság megszűntével. Ez azonban már Andrassy Miklós nevéhez köthető, 1669-ben ugyanis vashámorok létesítéséhez kiváltságlevelet kap I. Lipóttól³. Hozzá fűződik, hogy az alapvetően evangélikus lakosság az ellenreformáció után katolizált, elsősorban az olyan helyi intézkedéseinek „köszönhetően”, mint például az 1661-es, amikor is Miklós kiúzi az evangélikus lelkészeket a községből.

A korábbi kutatások eredményeinek összefoglalásával bizonyítható, hogy az első kúria a faluban a XV. század közepén, a Bebek idejében keletkezhetett. Ezt a korai erődített kastélyt előbb vizesárok, később kőpalánk vette körül. Maga az épület kétszintes, négyzet alaprajzú, belsőudvaros volt, a külső falakban lőréssek voltak kialakítva. A XVI. század elején az északi oldalon, a kezdeti épülettel párhuzamosan egy különálló, kétszintes épületet emeltek. Ezt a két részt csak

¹ *Ila Bálint*: Gömör megye. I-IV. Bp. 1944–1976. I. 48.

² *Ila*: Gömör..., i. m. (1. jegyzet) I. 232.

³ *Ila*: Gömör... i. m. (1. jegyzet) I. 400.

1530-as, 40-es években kötik össze, a falakba szintén lőréseket telepítve. Ezután az északi részben lakosztályokat alakítottak ki, bizonyosan 1550 után, a helyiségek pedig lunettás⁴ boltozatot kaptak, később a belső udvar is boltozatossá vált. 1566 az utolsó Bebek is elhagyta a Magyar Királyság területét, Erdélybe távozott, mely után az udvar által kinevezett várkapitányok igazgatták az uradalmat⁵.

Az Andrássyak és Betlér

Ez követően az Andrássy család került a birtokok élére, az épületekkel együtt. A következőkben azt kívánom taglalni, hogy honnan és hogyan érkezett a család a Felvidék ezen részére, illetve hogy hogyan töltötték be majd négy évszázadnyi vezető szerepüket a vidéken. Azután ki kívánok emelni olyan kiemelkedő egyéniségeket is a családból, akik nélkül, csak hogy a dolgozat témájánál maradjunk, nem jöhetett volna létre ily maradandó művelődésbeli, tudományosságbeli érték.

Az Andrássy nemzetség Erdélyből származik. A család történetét két részre oszthatjuk, mely felosztást a 20. század elején Maurer Antal dr. (alias Dr. Csucsomi) is használta kötete megírásakor⁶. A család múltja a hagyományok szerint Szent István uralkodásáig vezethető vissza, amikor is a koronázáson egyik elődjük, András Levente (vagy Andorás) tüntette ki magát bátorságával, amiért kiérdemelte az „erős” nevet, „*s címerül egy kardos férfiút és koronát tartó kettős oroszlánt*” kapott⁷. Származásuk egészen Andrássy Mártonig, a 16. század elejéig nem bizonyítható hiteles adatokkal. Márton székely primor (főember) lehetett. 1569-ben II. János király (János Zsigmond), november 2-án a csíkszentsimoni, 3-án a csíkszentimrei és csíkszentkirályi részjószságot adományozza Andrássy Mártonnak és fiának Péternek, a király hűséges szolgálatáért⁸. Pétert 1575. június 8-án már az elhalt király utódlásáért folyó harc középpontjában találjuk, Kerelöszentpálnál, ahol az utódnak tekintett Bekessy (Békési) Gáspár seregét erősítette az ellenfél Báthory István ellenében. A számára vesztes csata után, vagyont és méltóságot veszelve kényszerült elhagyni Erdélyországot, így a Habsburg-udvarhoz fordult kérvénnyel. Ezen kérvény csak 1578-ban tudott célt érni a császárnál, amikor is augusztus 18-án⁹ döntöttek a krasznahorkai várkapitányság

⁴ Ajtó vagy ablak szemöldök falától és a felette levő félkör vagy körszelet alakú, boltívtől határolt, gyakran festett vagy relieffel díszített fálmező. (Forrás www.kislexikon.hu) 2010. március 16.

⁵ György Tibor: *Krasznahorka és Betlér*. Somorja, 2003. 36.

⁶ Csucsomi [Maurer Antal]: *A csíkszentkirályi és krasznahorkai gróf Andrássy nemzetség története*. [hasonmás kiadás] Somorja, 2005.

⁷ Uo. 7.

⁸ Gál Mária – Russu Tibor: *A csíkszentkirályi és krasznahorkai Andrássy család nyomában*. Csíkszentkirály, 2002. 17.

⁹ Štátny archív Levoča. Andrássy - Krásna Hôrka. I. oddel., fasc. 1, č. 9.

donációja mellett, más források szerint csak 1585-ben¹⁰. Az örökös tulajdonjogot azonban csak Péter unokájának, II. Mátyásnak sikerült elérnie 1642-ben III. Ferdinánd császár és királynál, melyhez több község és birtok, többek között Betlér is tartozott¹¹. Ezek után II. Mátyás a betléri kúria újabb átépítésébe fogott. Mátyás után fia, I. Miklós vette át a család vezetését, melyet katonai sikerei és hű szolgálata miatt a császár 1676-ban bárói címmel honorált.

1696-ben, a családi vagyon szétosztásakor a hat fiútestvér közül csak I. István és II. György utódaiban folytatódott a nemzetség, így István az idősebb, betléri ág, György a fiatalabb, hosszúrési-monoki ág megalapítója lett. István unokája, I. Károly lett a név folytatója a 18. században. Katonai pályára lépett, több ízben is jeleskedett, melynek eredményeként 1779. december 17-én grófi rangban részesült¹² (az ifjabb ág valamivel korábban). (A grófi címerben a következők állnak: „*Fidelitate et Fortitudine*”).

Andrássy I. Károly fia volt Lipót, aki a betléri birtokon több épületet is emelt, amelyekből ki kell emelnünk a számunkra legértékesebbet, a patak bal partján emelt rotundát¹³, ahová könyvtárát helyeztette. Lipótról azonban később bővebben kívánok írni. Testvérenek fiai rosszul gazdálkodtak a rájuk hagyott vagyonnal, ami miatt csődbe mentek, és kénytelenek voltak eladni birtokukat 1824-ben gr. Nádasdy Tamásnak (Nádasdyak birtokolták 1824–1869? között), aki a Pálffy és Grovestins családra hagyta. Az uradalmat csak később, Andrássy Emmanuelnek (Manó gr.) sikerült visszavásárolnia, 1870 körül.

Az érdeklődő és magányos műértő, gr. Andrássy Lipót

1767. június 3-án született. Testvéréhez, Józsefhez (III.) hasonlóan ő is a Gömör megyei nemesi felkelő seregnél szolgált ezredesi rangban. A katonáskodás után betléri birtokára vonult vissza igazgatni azt, szabadidejében a művészeteknek és a tudományoknak élt¹⁴. Élete végéig nem házasodott meg („*Leopoldus caelebs*”¹⁵), házasságon kívül azonban született 5 leánya. Európa több országát testvérével járta be, Bécsben gyakrabban is megfordult. Bibliofil érdeklődése is ekkortól alakulhatott ki, verhetett mélyebb gyökeret életében. Őt nevezhetjük meg, mint a könyvtár megalapítóját. A 18–19. század fordulóján díszkertet kez-

¹⁰ Mihályfalusi Forgon Mihály: *Gömör-Kishont vármegye nemes családai*. Kolozsvár, 1909. I. 45.

¹¹ György: *Krasznahorka..., i. m.* (5. jegyzet) 16.

¹² *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. Összeáll. Gudenus János József. [Bp.], [1990.] 46–51.

¹³ Rotunda (v. rotonda): kerek építmény, centrális alaprajzú épület, a legtöbb esetben körtemplom. Esetünkben világi épület. (Forrás: www.mimi.hu) 2010. március 16.

¹⁴ Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Pest, 1857. [hasonmás kiadás. Bp. 1987] I. 39.

¹⁵ Bartholomaeides Ladislaus [László]: *Inclyti superioris Ungariae comitatus Gömöriensis historico-geographico statistica*. Lentschoviae [Lőcse], 1806–1808. 156.

dett építeni. A kert tervezője Nebbien Henrik¹⁶ volt. 1823 után Bergmann József fejlesztette tovább a parkot, több romantikus épülettel is. Az Andrásyak bányái már ebben a korban az ország legjelentősebbjei közé tartoztak. Lipót fejlesztette a kohászatot is, a selmeci bányakamarához tanácsosnak nevezték ki. Mesterembereket telepített a községbe. Rendkívül értékes és országos hírű éremgyűjteménye volt („*Idem Numismaticam patriae*”¹⁷), műgyűjtő tevékenységét folytatták utódai is. Nem volt vallásos ember, azt írják róla, hogy soha nem lépte át a templom küszöbét, tagja volt viszont egy akkor tiltott szabadkőműves társaságnak is. Korát meghaladó műveltségű emberbarát volt, aki nyájas, gondoskodó viselkedésével kivívta alattvalói jóindulatát és szeretetét. Több feljegyzés szerint is ünnepnapokon nagy népünnepélyeket rendeztetett a kastély parkjában, ahol szívesen kísérté figyelemmel a falubeliek mulatozását, egy maga számára emeltetett pódium karosszékéből¹⁸. 1824 október 24-én halt meg Betlérben. Sírja egy vörösmárvány koporsó volt, melynek fedlapján a család címere, lábánál a bányászjelvény domborműve látható. A kastély parkjában, egy fenyőligetben helyezték nyugalomra, a család azonban később Krasznahorkára szállíttatta, és a családi kriptába helyezték a koporsót.

A „vasgróf”, gr. Andrásy III. Károly

1792-ben született. Felesége Szapáry Etelka volt. Maga vállalkozó szellemű, kiváló politikai és üzleti érzékkel megáldott, írásban is remeklő férfi volt. Az 1839–40-es és 1843–44-es pozsonyi országgyűlésen Gömör vármegye képviselőjeként reformeszméket vallott. Ezen gondolatait legtöbbször a Pesti Hírlap hasábjain tette közzé. Ezekon kívül több önálló, külföldön megjelent tanulmányt is írt. Hozzá kapcsolhatjuk a kohászat és bányászat fellendítését. Az ózdi vasipari társaság alapítói közé tartozott. Alapítója volt ezen kívül a Tisza szabályozására létrehozott egyesületnek. Angliában és Németországban személyesen tanulmányozta a modern kohászatot, Hollandiában az ottani vízműveket. Sokat tett a gömöri közutak állapotának javítása érdekében is. (Ebben a témában önálló műve is megjelent Rozsnyón 1837-ben.) Egy utazása alkalmával, Brüsszelben hunyt el váratlanul, 1845. augusztus 11-én.

¹⁶ Nebbien Henrik (19. sz.): francia származású kertész, kertépítő. 1817-ben elnyerte a Szépitő Bizottságnak a Városliget rendezésére kiírt, 200 arannyal jutalmazott pályadíját. Nagyszabású tervéből anyagiak híján csak a ligeti nagy rondó és néhány sétaút valósult meg. – M. Ungarns Folks-Garten der Koeniglichen Frey Stadt Pesth (Pest, 1816). – Irod. Rexa Dezső: A Városliget, mint Magyarország Népkertje (Városi Szle, 1946. 6–7. sz.); Rexa Dezső: Képeskönyv képek nélkül, a régi Pesttől (Bp., é. n.); Thaly Tibor: A 200 éves Városliget (Bp., 1958). In: Magyar életrajzi lexikon 1000–1990.

¹⁷ Bartholomaeides: *Inclyti...*, i. m. (15. jegyzet) 156.

¹⁸ Csucsomi: *A csíkszentkirályi...*, i. m. (6. jegyzet) 56.

A műgyűjtő és üzletember, gr. Andrassy Emmanuel

Manó gróf (ahogyan mindenki szólította) Oláhpatakon született 1821. március 3-án. Egyetemi tanulmányait Pesten végezte. Ezek után beutazta Nyugat-Európát, többnyire apja társaságában, sőt még a marokkói nagymogult is meglátogatta. Ezek az utazások bizonyára nagy hatással lehettek gondolkodásmódjának, tudomány szeretetének későbbi alakulására. Az 1847–48-as utolsó rendi országgyűlésen Torna vármegye követeként jelent meg (később a megye főispánja lett). Nevét azonban „nem politikai szónoklatokkal tette ismertté” – írja róla Lyka Károly –, hanem szellemes karikatúráival, melyeket az ülések alatt készített képviselőtársairól¹⁹. (Gyermekkori rajztanára valószínűleg Schwindt Károly volt.) Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc aktív résztvevője, azonban a keserű véget látva, és amikor a dolgok letértek az általa elképzelt útról, Távol-Keletre utazott. (Lásd 'Utazás a Kelet-Indiákon'. Pest 1853.) Hazaérkezése után hosszú évekig visszavonultan él oláhpataki birtokán (Betlért csak 1860 körül vásárolta vissza a Pálffyaktól), a gazdaságnak és a művészeteknek él. 1853-ban átveszi a Pesti Műegylet elnöki tisztét, 1860-tól alelnöke az egyesületnek²⁰. 1857-ben megjelenteti több főúrral közös szerkesztésben a 'Hazai vadászatok és sport' c. kötetet, amely többek között a leghíresebb Széchenyi-portréről vált híressé, melyet maga Manó gróf nyomán festette meg Sterio Károly²¹. Képtára, műkincs- és éremgyűjteménye ritkaságszámba ment. Több pesti kiállításon, mű-, illetve régiségtárlaton is részt vett gyűjteményeivel vagy saját képeivel. A Budapesti Visszhang így írt róla: „*Andrassy Manó gróf egyike azon keveseknek, kik a főrangú arisztokratia körében figyelemmel kísérnek minden irodalmi s művészeti mozgalmat, hathatósan gyámolítják a közintézeteket s buzgó előmozdítói minden hazafias irányú hazai vállalatnak*”²². Akadémiai székfoglalójában (1860. június 11-én) indítványt tett a Magyar Tudományos Akadémia régiség-tani osztályának újjászervezésére. Ekkor írta le az Archeológiai Közleményekbe saját régiséggyűjteményét, bemutatta éremgyűjteménye addig nem ismert részét. Beszédével és tetteivel felkarolta a hazai műkincsgyűjtést, szorgalmazta, hogy a ma-

¹⁹ Nagy Ervinné: *Madách Imre rajzmestere*. Madách Könyvtár (Új folyam 2.) II. Madách Szimpózium. Salgótarján–Budapest, 1996. (<http://www.madach.hu/MadachIThonlap/tanulmanyok/SzimposiumII/index.html>) 2010. március 16.

²⁰ Szvoboda Dománszky Gabriella: *A Pesti Műegylet története*. = Budapesti Negyed (2-3.) 2001. 32-33. (<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00025/szvoboda.html>) 2010. március 16.

²¹ 1821, Stájerlak – 1862, Pest. Festő, a romantika korának egyik jelentős mestere. 1840-től a bécsi akadémián tanult. Pozsonyban festette a Művészek lakomája a Vaskutacskánál és Pozsony mellett 1848-ban c. képét. Pesten keresett arckép- (Széchenyi István, Andrassy Manó) s életképfestő (Papagájos hölgy) lett. Számos sport- és vadászképet is festett. 1857-ben a pesti szerb templom számára 48 képet készített. Műveit gondos kivitel, biztos rajztudás, anyagszerű festésmód jellemzi. Több képe az MNG-ben van. (Forrás: www.hung-art.hu) 2010. március 16.

²² Csucsomi: *A csikszentkirályi..., i. m.* (6. jegyzet) 65.

gyar értékek ne kerüljenek ki az országból, valamint meg akarta akadályozni, hogy avatatlan, netán idegen (külföldi) kezekbe juthassanak a „magyar történelem kézzel fogható momentumai”²³. Akkori bevallása szerint 1846 óta foglalkozik régiséggyűjtéssel²⁴. Pénzgyűjteményének alapját nagybátyja, Lipót kezdte meg.

Gömöri bányáit jövedelmezővé tette. Vasgyárainak számát megkétszerezte, több kohót vásárolt. 1872 és 1874 között a híres kohómérnök, Volny József is segítette munkáját, aki korábban már dolgozott Betlérben (1852–1856 között) gr. Nádasdy Tamás vasgyárában²⁵. 1844-ben az ő egyik kohójából került ki a Lánchíd talapzatának három darabja²⁶, valamint a budai Várkert-bazár és a pesti Dunakorzó vasöntvényoszlopai is²⁷. Közvetlenül halála előtt pedig létrehozta a szerencsi cukorgyárat. A politikai életbe csak 1881-ben tért vissza, rozsnyói országgyűlési képviselőként, mely tisztelet 1892-ig viselte. 1867 és 1872 között Gömör vármegye főispánja. 1881 áprilisában, Rudolf trónörökös házasságára mint küldöttségi tagot választja meg a vármegyei közgyűlés²⁸. Ferenc József császár és király 1887. május 26-án valóságos belső titkos tanácsosi méltóságra emelte²⁹.

A betléri kastélyon, miután visszavásárolta, ő végeztette el az utolsó nagy átalakításokat 1882 és 1886 között. Ekkorra a fő építészeti stílussá a historizmus vált. A nyugati oldalon felépítette a négy emelet magas tornyot a lépcsőház számára. Az első emeleten kialakították az új, nagy fogadócsarnokot, a második emeleten a galériát (későbbi könyvtárszoba). A falakat belülről textil- és papírkárpittal borították. A Lipót által kialakított 16 holdas parkot 85 holdasra bővítette. Parnón egy igen szép és fényes kastélyt építtetett³⁰.

1891. április 23-án hunyt el Görz városában, miközben családját igyekezett ott meglátogatni.

²³ Andrassy Manó gr.: *Kiadatlan magyar érmek és pecsétgyűrűk saját gyűjteményéből.* = Archeológiai közlemények (3.) 1861. II. 47–64.

²⁴ Gr. Andrassy Manó régiséggyűjteménye osztályokba sorolva: I. osztály: Pénzgyűjtemény; II. osztály: Gyűrűk; III. osztály: Fegyverek; IV. osztály: Serlegek, tálak kanalak, edények; V. osztály: 41 db vert ezüst; VI. osztály: Római régiségek; VII. osztály: hiányzik; VIII. osztály: Indiából hozott állatok gyűjteménye

²⁵ Hadobás Sándor: *130 éve hunyt el Volny József.* = Bányászattörténeti közlemények (1.) 2008. 96–97.

²⁶ Katus László: *Az Andrassyak, mint ipari vállalkozók.* Rubicon (12.) 2004. 24.

²⁷ Tököly Gábor: *Kastélyok, kúriák, udvarházak Gömörben.* Somorja, 2003. 62.

²⁸ *Magyarország vármegyéi és városai: Gömör és Kis-Hont.* Szerk. Borovszky Samu. Bp. 1909. 578.

²⁹ Csucsomi: *A csíkszentkirályi..., i. m.* (6. jegyzet) 67.

³⁰ Mihályfalusi: *Gömör-Kishont vármegye..., i. m.* (10. jegyzet) I. 47.

A kastély mai állapota

A kastély a várak, várkastélyok, kastélyok I. kategóriájába tartozik, műemlékvédelmi szempontból a legvédelettebbek közé sorolható. Az épület legnagyobb és legvonzóbb kincse az, hogy szerencsésen megmaradt, teljes korábbi berendezésével áll a látogatók rendelkezésére. Ez tény egy grófi alkalmazott érdeme, borzovai Kiss (Farkas) Károlyé, aki inasi, szolgai minőségében több évtizedig szolgálta a betléri Andrásyakat, és megőrizte kincseiket. A II. világháború után a Beneš-dekrétumok alapján konfiskálták a kastélyt, 1948 után pedig kultúr- vagyonná nyilvánították, államosították azt. 1985-ben a Szlovák Műemlékvédelmi Hivatal javaslata alapján a szlovák szocialista kormány nemzeti műemlékké nyilvánította, 1989-ben pedig a Szlovák Nemzeti Múzeumhoz csatolták.

Az addig hiányzó, szakértelmet igénylő munka ekkor vette kezdetét a kastély életében, melyre a látogatottsági mutatók növekedésével szükség is volt. Elkezdődött az épületek és gyűjtemények pontos és teljes felmérése. Ez a munka már 1973-74-től elkezdődött, célja az objektumok építéstörténeti háttérének feltárása volt. Ekkortól folytak az Andrassy család levéltárában végzett genealógiai kutatások is. A 90-es évek elejére elkészült az új tárlat összeállításának és bemutathatóságának megvalósulása, melynek eredményeként, mintegy megkoronázva az eddig végzett munkát, 1994-ben Europa Nostra-díjat adományoztak a kastélynak. A kastély körüli, eredetileg 84 ha-os, ma 57 ha-os angolkert 1978-tól a világörökség része³¹, 1985-től nemzeti műemlék³².

Csak röviden a kiállító helyiségekről. A tárlat a következő egységeket tartalmazza: a betléri Andrásyak történetét és vagyoni fejlődését, a gyűjtemény európai és világszínvonalú ritkaságait, a család kitüntetéseit, érdemrendjeit és ékszerreit, személyzeti lakosztályait és a nemesi lakáskultúrát. Jelenleg a múzeum nyilvántartásában 23 585 darab műtárgy szerepel, amelyből 20 219 db a nagyközönség számára is látható.³³

A betléri kastély könyvtárának története

Ahogy az korábban írtam, a könyvtár alapítása gr. Andrassy Lipót nevéhez köthető. Valószínűleg 1790-ben vagy 1793-ban tett kezdeményezéseket tékája „alapköveinek” letétele érdekében. Könyvtára országszerte híres volt. Kezdetben a főkaputól kicsivel jobbra található rotundában helyezte el az állományt, amely Gömör egyetlen kör alaprajzú klasszicista épülete. Építésének pontos dátuma nem állapítható meg, de szinte biztos, hogy a 18. század végén

³¹ György: *Krasznahorka...*, i. m. (5. jegyzet) 35.

³² Basics Beatrix: *A betléri Andrassy-kastély*. Rubicon 15. (2004:12. sz.) 5.

³³ Lőrinciková, Silvia: *Zberateľstvo Andrassyovcov*. Diplomová práca. Banská Bystrica, 2004. 40–45.

készült leendő könyvtára számára. Nyugatra nyíló, íves záródású a bejárata, melyet ún. volutás³⁴ oszlopok határolnak.³⁵

A könyvtár első évei a csetneki Gömöri Ágostai Hitvallású Evangélikus Hivatal könyvtárával (4 ezer kötettel a jólészi Cházár András, a váci vakok és süketnémák intézetének megalapítója is gyarapított³⁶) fonódtak össze. Mivel a hivatal a lakosság számára hozzáférhetővé akarta tenni a könyvtár dokumentumait, új, tágasabb helyet kellett keresniük az állomány számára. Így kerülhetett a képbe Andrassy Lipót, aki valószínűleg hallott a tervekről. Ő volt az, aki felkínálta azt a lehetőséget, hogy saját, már meglévő könyvtára mellé helyezteti az evangélikus hivatal köteteit és fizetett könyvtáros megbízásával gondozásába veszi azokat.

Könyvtárosa, vagy legalábbis a könyvtár rendezője minden valószínűség szerint Szathmáry Antal lehetett, aki egyúttal birtokának direktora is volt. Könyvtárra kulcsát is ráhagyta, ha nem tartózkodott otthonában, s megbízta, hogy távollétében „bármilyen munka jelennék is meg, azt azonnal megvegye és a polcra állítsa”³⁷.

Az evangélikus hivatal beleegyezett Lipót terveibe, majd 1811. július 8-án Betlérben írták alá a megállapodást könyvek átvételéről és elhelyezéséről. A könyvek egy részét Betlérbe szállították, ahol ünnepélyesen megnyitották a könyvtárat 1816. június 26-án. A megnyitó alkalmából Wallaszky Pál³⁸ mondta a köszöntőt, amely nyomtatásban is megjelent³⁹. A nyomtatott változata egyébként megtalálható a könyvtárban.

1817-ben jelentős változás állt be a téka életében. Az 1661-es protestánsüldözésben való részvételük miatt a könyvtár nagy részét ekkor visszavették Li-

³⁴ Csigavonal-alakban meghajlított görbe vonal, mellyel az építészetben azokat a tagokat alakítják, melyeket teherhordásra alkalmaznak és melyeknek külső formáiban a nyomást és az elasztikus ellentállást akarják kifejezni. (Forrás: www.kislexikon.hu)

³⁵ Erdélyi Géza: *Gömör vármegye klasszicista építésze*. Pozsony, 2005. (<http://mek.niif.hu/01100/01195/html/index.htm>) 2010. március 16.

³⁶ Lőrinciková: *Zberatelstvo Andrassyovcov...*, i. m. (33. jegyzet) 40–45.

³⁷ *Magyarország vármegyéi...*, i. m. (28. jegyzet) 607–608.

³⁸ (Bagyán, 1742. jan. 29. – Jolsva, 1824. szept. 29.): irodalomtörténeti és egyháztörténeti író. Tanulmányait 1753-tól Selmecebányán, 1756-tól Rimaszombatban, 1757–67-ben Pozsonyban végezte. Közben 1761–63-ban – nevelő volt. 1767–69-ben németo.-i egy.-eken tanult (Lipcse, Halle, Wittenberg, Berlin). Tanulmányútja során Rotarides Mihály m. irodalomtörténeti anyagának kiegészítésén dolgozott. Hazatérése után 1769-től tótkomlói, 1780-tól cinkotai, 1783-tól jolsvai ev. lelkész és gömöri esperes. Az első rendszeres m. irodalomtörténet írója. Latin nyelvű egyházi műveket és szlovák prédikációkat is közreadott. (Forrás: Magyar Életrajzi Lexikon. <http://mek.niif.hu/00300/00355/>) 2010. március 16.

³⁹ Wallaszky, Paulo: *De bibliothecis quibusdam veterum memorabilibus, oratio Inauguralis Bibliothecae Senioratus Ev. Gömöriensis, dicata honori Illustr. Domini Leopoldi a Comitibus Andrassy de Szent-Király et Krasznahorka etc. dicta die 26. Junii 1816. in splendissima Panegyri Betlerini*. Cassovia [Kassa], 1816.

póttól. Arra, hogy a hivatalnak miért ekkor jutott tudomására ez az információ, nem sikerült rávilágítást nyernem. Az azonban biztos, hogy jelentős mennyiségű dokumentumról lehetett szó ebben az esetben. Az evangélikus hivatal nyilván tartása szerint ugyanis ekkor 3836 darab könyv volt a hivatal birtokában. A betléri könyvtár állománya ellenben 556 kötetre csökkent. Ezt a következtetést azon katalógus alapján vonhatjuk le, melyet jelenleg a lőcsei levéltárban őriznek. Azokat a kifotózott oldalakat, amelyeket munkám során fel tudtam használni, Lőrinczik Szilvia bocsátotta rendelkezésemre saját gyűjtése nyomán. A fényképek és a rendelkezésemre álló információk alapján biztosan állíthatjuk, hogy a könyvtár állománya igen jelentős mértékben csökkent 1817-ben.

A katalógus a 19. század elejéről való. Címe: „*Catalogus Hoch Gräfllich Leopold Andrässycher Bibliothek zu Betlér*”. Terjedelme 45 oldalt tesz ki. Ebben a könyveket és egyéb dokumentumokat 15 csoportba rendezték. A katalógusban a német nyelvű könyvek voltak túlsúlyban, emellett a latin nyelvű kötetek száma jelentős még az állományjegyzék szerint.

***A csoportok a következők*⁴⁰:**

- 1) Latin költészet (6 db): a könyvek az 1746–1754 közötti évekből származnak
- 2) A bécsi országos könyvtár kiadványai (98 db)
- 3) Jog (45 db): a legrégebbi 1601-es kiadású
- 4) Történelem–földrajz (110 db): közöttük Bél Mátyás híres *Notitia Hungariae novae historico-geographica* 1735-ből
- 5) Filozófia (32 db): legrégebbi egy 1607-es bázeli kiadású
- 6) Orvostudomány–fizika (44 db): ebben a csoportban egy 1533-as kiadvány is található
- 7) Kohászat (7 db)
- 8) Közgazdaság (6 db)
- 9) Politika (13 db)
- 10) Matematika (5 db)
- 11) Romantikus irodalom (15 db)
- 12) Mágia (9 db)
- 13) Grammatika (4 db)
- 14) Szótárak és lexikonok (16 db)
- 15) Naptárak és évkönyvek (47 db)

A katalógus tartalmazza a kötet számát („*Nro. Des Bandels*”), a kiadás évét („*Jahrgang*”), a mű címét („*Theatral Sammlung*”). Többkötetes mű esetén a kötetszámot („*Zahl der Bände*”), a szerző adatait („*Autores oder Herausgeber*”).

⁴⁰ Lőrinciková: *Zberatelstvo Andrässyovcov...*, i. m. (33. jegyzet) 40–45.

Ezekon kívül a beszerzés és kölcsönzés időpontjait, ezen belül a polcon való helyét is.

Az állományon belül különösen érdekes a három ősnymtatvány, amelyek 1486 és 1499 közötti időszakból valók, 17–19. századi 26 kéziratos emlék, közöttük egy eredeti Dürer-metszetekkel díszített könyv, saját aláírásával. Jelentős még a numizmatikai katalógusok is, mivel a család több tagja kiváló éremgyűjtő is volt. Az ősnymtatványokról és az értékebb, érdekesebb kiadványokról azonban később szeretnék részletesen írni.

Érdekességként említést teszek egy 15. századi kódexről, mely előbb 1879-ben vétel útján az Országos Széchényi Könyvtárba került, majd még ugyanabban az évben a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába. Ezen kódex, több más könyvvel egyetemben került eladásra Betlérben, még amikor a Pálffyak birtokolták a kastélyt, de bizonyosan 1869 után. Innen egy bécsi antikváriushoz került, akitől a nemzeti könyvtár vásárolta meg⁴¹. A kastély birtokjogára vonatkozó pontosabb információkat nem sikerült találnom, ezért annak időpontjai bizonytalanok. Egyedül egy 1869-ben, a 'Magyar Sion'-ban megjelent cikk alapján tájékozódhatok, ami a betléri kastély egyházi imakönyveiről számol be⁴². A kötet pontosabb leírását Bartoniek Emma, a Magyar Könyvszemlében megjelent tanulmányában közli⁴³. Ezen kívül a könyvtárban való kutatás során találtunk Lőrinczik Szilvia muzeológus asszonnyal Strobl Alajos szignójával ellátott vázlatot, amelyen egy szoborral kapcsolatos ábrázolás volt. Lehet hogy ez a később elkészült dombormű, amely Andrássy Manó grófot ábrázolja⁴⁴?

A következő néhány sorban a könyvtárral kapcsolatos ismertetéseket mutatom be. A Magyarország vármegyéi és városai c. sorozat Gömör és Kis-Hont vármegyékről szóló kötete a következőket írja róla: „*A magánkönyvtárak közül különös értékkel bír gr. Andrássy Géza betléri könyvesháza, melyben a bibliografusok még sok érdekes feljegyezni valót találhatnak*”⁴⁵. Fényes Elek így ír a betléri Andrássy-kastélyról: „*Van egy senioralis (régembi) közönséges könyvtára is.*”⁴⁶

A németországi könyvtártani irodalom legkitűnőbb tekintélye Julius Petzholdt, a dresdai kir. könyvtár igazgatója, 1875-ben „*Adressbuch der Bibliotheken Deutschlands mit Einschluss von Oesterreich-Ungarn und der*

⁴¹ Fraknói Vilmos: *Két magyar pontificale*. = Magyar könyvszemle (4.) 1879. 84.

⁴² Telgárti Lipót: *Régi könyvek*. = Magyar Sion (7.) 1869. 815–823.

⁴³ Bartoniek Emma: *Az Országos Széchényi Könyvtár 317. sz. középkori kódexéről*. = Magyar könyvszemle (48.) 1923. 200–204.

⁴⁴ *Az Andrássyak: második közlemény*. Ország-Világ (16.) 1887. 253.

⁴⁵ *Magyarország vármegyéi...*, i. m. (28. jegyzet) 408.

⁴⁶ Fényes Elek: *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. I–III. Pest, 1837. III. 139.

Schweiz” cím alatt a nevezett országokban létező könyvtárak ismertetését adta ki. Ő írja művében a betléri könyvtárról: „Az *evangelikus senioratus könyvtára; alapját gr. Andrászi Leopold könyvgyűjteménye vetette meg 1811-ben.*”⁴⁷

Déryné Széppataki Róza, a híres magyar színésznő emlékirataiban ezt írja a betléri kastély könyvtáráról: „*Volt ott (Betlérben) egy gróf Andrásznak gyönyörű kastélya... Nagyszerű bibliotheka is volt a kastélyban, tele olvasnivaló magyar és német könyvekkel. Oda másnak nem volt szabad bemenni, de engemet bevezetett Szathmáry úr. Én ezt a gyönyört le nem írhatom, mi annak látásánál engem elfogott. Én még az előtt soha se láttam könyvtárt s most ott álltak előttem a nagyszerű festmények, roppant aranyozott rámaikban az életnagyságú arcképek korukbeli díszöltözetekben, a borzasztó nagy fokozatos könyvtár ügyezett állványai, melyekből csak úgy ragyogtak az ember elibe a pompás aranyos bekötések. Az óriási ablakokon nagy damasz-küggönyök nehezkednek, – ah de mindezt leírni nem az én gyenge eszemhez való. Elég az hozzá, én egészen oda voltam s csak annyit szoltam: Szeretnék soha nem menni el innen.*”⁴⁸ A könyvtár tehát igen impozáns látványt nyújthatott.

Az Andrassy Manó által 1882 és 1886 között elvégzett átalakítási munkálatok eredményeként a második emeleti központi terem helyén egy képgaléria került kialakításra, amelynek helyére majd csak a 20. század elején helyeztetik a könyvtár állományát. Az áthelyezés időpontját az 1909-es évre, vagy nem sokkal az utánra tehetjük. A dátum pontosabb megállapításához több forrás is rendelkezésünkre áll. Egyrészt hasznos információ lehet, hogy Andrassy Manó gróf 1885-ben vásárolta meg Paczka Ferenc Attila halála című, óriási festményét⁴⁹, amely a Borovszky Samu-féle vármegyeleírásban egy fotón szerepel, tehát még az után kellett történnie (értelemszerűen a kötet kiadása után, tehát 1909-ben vagy azután). További adalékkal szolgálhat, hogy az Ország-Világ c. népszerű lap 1887. évi 15. számának 236. oldalán található fotó a kastély egy második emeleti, számunkra fontos szalonját, még mint képgalériát mutatja⁵⁰.

Az állomány állapotával kapcsolatosan érdekes adalékokkal szolgálhat számunkra a gr. Andrassy Manó hagyatékának rendezése ügyében 1892. január 26-án lebonyolított leltár, amiben a 362. leltári szám alatt a következő olvasható: „*Itt találtatott 6380 drb. különféle nyelvű és tartalmú könyv. 20 krval*” 1276 *frt. értékben!*”. A 363. leltári szám alatt: „*2 könyvtár álvány*”. A 414. leltári szám alatt: „*Könyvtár épület köralakú 9m. átmérővel kő és téglapülete pléh lemezzel*

⁴⁷ Magyarország könyvtárainak ismertetése egy német munkában. Magyar könyvszemle (6.) 1876. 283.

⁴⁸ Csucsomi: *A csikszentkirályi...*, i. m. (6. jegyzet) 52.

⁴⁹ Kovács Ágnes: *185 éve született gróf Andrassy Manó*. Szülőföldünk (16.) 2006. 1.

⁵⁰ A cikk többi részét lásd: Ország-Világ (15.) 1887. 235–238., Ország-Világ (16.) 1887. 253–254., Ország-Világ (27.) 1887. 429–430.

*fedett tetőzet alatt.*⁵¹ 1892-ben az állomány 6380 kötete még az eredeti könyvtárépületben található. Ebben a viszonylatban azonban egy igen érdekes ellentmondásba ütközünk. György Aladár alapvető fontosságú felmérése alapján, 1885-ben, Andrássy Manó gróf betléri tékájának állománya még 11251 darab⁵² (kötet?) művet tartalmaz. Számolási hiba történhetett az ekkoriban teljes tatarozáson áteső kastély könyvtárában, vagy tényleges állományapadásról van szó? Erre a kérdésre sajnos nem adhatunk kielégítő választ.

A Vasárnapi Újság 1895 (42. évf.) 45. számában ez olvasható: „...*Innen egy rendkívül nagy, magas, felülről világított képcsarnokba jutunk, melynek nagyszerűsége meglepő.... Úgy a képtár, mint valamint a második emelet többi termeinek ajtai felett az 1848-49-diki szabadságharcból vett jelenetek olajfestésű képei helyezvék el...*”. Tehát még 1895-ben, Manó halála után 4 évvel is megvolt a képgaléria. Mivel azonban 1895 és 1909 között nincs tudomásom sem fotókról, sem leírásokról, amelyek közelebb vihetnének a megoldáshoz, bele kell nyugodnom ebbe az eredménybe. Teljes bizonyossággal tehát nem állapíthatjuk meg a pontos időpontot, legfeljebb becslésekbe bocsátkozhatunk. Véleményem szerint a helyes dátum 1909 vagy 1910 lehet.

Bár az 1930-as évekig még valószínűleg bővült az állomány, részben Andrássy Géza munkálkodása nyomán, jelentősen már nem változott. Az ezt követően években azonban a kastély és vele együtt a könyvtár története is különvált a majd másfélszáz éve az alapítást végrehajtó Andrássyak történetétől, és egybefonódott Magyarország és a későbbi Csehszlovákia, majd Szlovákia sorsával. Közös örökségünk azonban, hála a gondos felügyeletnek, ma is látogatható, kutatható.

A könyvtár állományának részleges statisztikai vizsgálata

A nagyaponyi Bibliotheca Apponyiana és a zay-ugróci Bibliotheca Ugrociensis inclytæ familie baronom Zay de Csömör 25 ezer darabos könyvgyűjteményei mellett a betléri a harmadik a sorban a szlovákiai történeti múltú főúri könyvtárak között. A betléri történelmi könyvtár jelenlegi állománya 14179 kötetből áll. A könyvek a könyvtárteremben 26 szekrényben helyezkednek körben. Szekrényenként átlagosan 11 polcon, kivéve az ajtók és a teaszalon felőli bejárat helyeit. A könyvtárba minden szalonból szabad volt a bejárás, a lépcsőházból két ajtón is, illetve egy ajtón keresztül volt megközelíthető a családi levéltár is, amely azonban már nem található az épületben (ma a Lócsei Állami Levéltár állományát képezi és nem kutatható). A korábbi képtár szerepének megfelelően a terem felülről természetesen megvilágított. A terem négy bejárata

⁵¹ *Gr. Andrássy Manó hagyatékának rendezése ügyében, gr. Andrássy Géza előterjesztése.* Štatny archív Levoča. Fond Andrássy-Betliar. krab. 102.

⁵² *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben.* Szerk.: György Aladár. Bp. 1886. 462.

fölött az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hadieseményeit megjelenítő festmények láthatóak, melyeket Szerény Alajos készített.

Szarvasi Margit szerint az előkelő első helyet a 18. századi könyvtárak állományában a teológiai témájú könyvek adják. Második helyet a történeti munkák foglalják el⁵³. Ezek után következnek a jogi témájú művek, köztük főleg Werbőczy Tripartituma, illetve a Corpus Iuris. A felvilágosodással kerülnek be a könyvtárakba a filozófiai, államberendezkedésről, társadalmi rendről vagy például mint esetünkben is, a szabadkőművességről szóló kötetek. Jelentősnek mondhatóak, főleg a 19. századtól kezdődően, a természettudományos műveltséget tartalmazók. Továbbá csillagászati, földrajzi, fizikai témájú, illetve egyre gyakoribbá válnak az útleírásokkal foglalkozó dokumentumok (Andrássy Manó maga is készített útleírást távol-keleti útjáról), az 1820-as évektől a gazdaság, lósport, vadászati munkák. A történelmi témájú művek pedig a lehető legnagyobb teljességben.

A legmostohább szerep ilyen tekintetben a szépirodalomnak jutott. Gazdagon szerepelnek azonban idegen nyelvű könyvek a polcokon (főleg német, angol, olasz és francia nyelveken). A szépirodalommal szembeni érdektelenség jelentősen megváltozik az 1800-as évekre, amikor is elkezd teret hódítani a romantikus, felvilágosult műveltség hazánkban. Ezt tükrözi a betléri könyvtár állománya is, hiszen a polcokon ott sorakoznak a legnagyobb francia próza- és regényírók többkötetes, válogatott és teljes munkái.

A 18. századi könyvtárak állományairól elmondható még, hogy azok szinte kizárólag latin és német nyelvű munkákat tartalmaznak, a magyar nyelvű könyvek csak később kerülnek előtérbe, főleg a 19. századra. Ekkorra azonban már szinte minden valamirevaló gyűjteményben ott található az akkori magyar irodalom főbb alkotásait.

A könyvállomány összetételében sokoldalú érdeklődés tükröződik. A magánkönyvtárak egy része számos értékes művet tartalmazott, de azokhoz szinte kizárólag a tulajdonos és ismerősei férhettek hozzá. Sok ősnymtatványt (Betlérben összesen 3 darabot), kéziratot is megmentettek a főurak a jövő számára.

A 18. századi könyvtermés és a beszerzéssel járó gondok, körülmények ellenére az állományok igenis nagynak mondhatóak a korban, mintegy 10 ezer kötet körüliek. Fennmaradt katalógusok alapján a következő kategóriák állapíthatóak meg bizonyosan: libri classici, theologici, historici, juridici, philosophici, historia naturalis, geographici, poetici, belletristici. Ezek a kategóriák jellemzőek a már korábban ismertetett betléri katalógusra is.

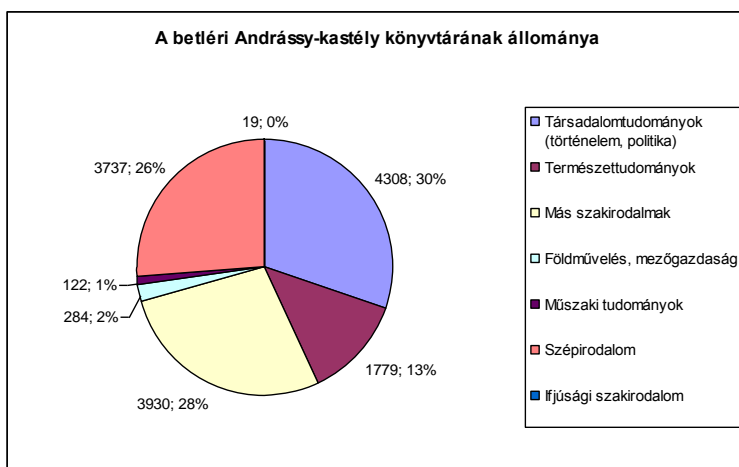
A következőkben a betléri könyvtár állományának adatait ismertetem részben korábbi, részben az Erdélyi Géza által készített leltárkönyvek összegzett adatai

⁵³ Szarvasi Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században*. Bp. 1939. 16.

alajján. E módon rálátást nyerhetünk az állomány összetételére. Az adatokat a leltárkönyvek csoportosítása szerint kívánom ismertetni.

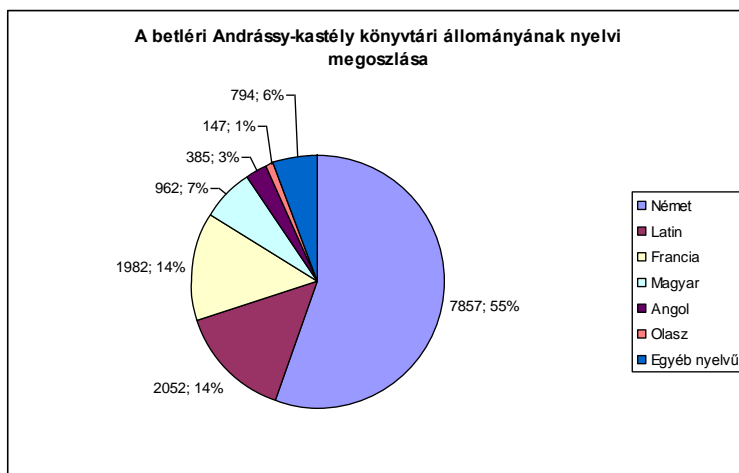
Eszerint a könyveket 7 főbb csoportba sorolhatjuk:

1. Társadalomtudományok (történelem, politika): 4308 db.
2. Természettudományok: 1779 db.
3. Más szakirodalmak: 3930 db.
4. Földművelés, mezőgazdaság: 284 db.
5. Műszaki tudományok: 122 db.
6. Szépirodalom: 3737 db.
7. Ifjúsági szakirodalom: 19 db.

Nyelvek szerinti megoszlás alapján is 7 csoportba sorolhatóak a dokumentumok:

1. Német nyelvű: 7857 db.
2. Latin nyelvű: 2052 db.
3. Francia nyelvű: 1982 db.
4. Magyar nyelvű: 962 db.
5. Angol nyelvű: 385 db.
6. Olasz nyelvű: 147 db.
7. Más nyelvek (például: spanyol, dán, svéd stb.): 794 db.

A betléri kastély állományának adatait ezek után a György Aladár által készített és közzétett, a magánkönyvtárakra vonatkozó eredményekkel vettem össze. Így össze tudjuk hasonlítani azokat az általam vizsgált könyvtár állományának statisztikai vonásaival. A György Aladár által készített felmérés adatai az 1885-ös esztendőre vonatkoznak, szemben a betléri kastély könyvtárának általam vizsgált adataival. Bár a leltárkönyvek jórészt az 1970-es években készültek, véleményem szerint azok az 1944-es állapotot tükrözik, amikor is a család elhagyni kényszerült a kastélyt. A két időpont közötti intervallum, a közel 60 év, bár gyűjteménygyarapodási szempontból igen hosszú időnek tekinthető, ebben az esetben nem befolyásolja az összehasonlítást. Véleményem szerint ugyanis a könyvtár jelenlegi helyén való elhelyezése (feltételezhetően 1909–1910-ben) és 1944 között már nem gyarapodott jelentős mértékben. Azonban ki kell jelentenem, hogy a könyvtár erre az időszakra eső pontos és kimerítő vizsgálata még várat magára. Ilyen tekintetben tehát a leltárkönyvek és az 1885-ös felmérés adatai összevethetők. A különböző csoportok meghatározásakor alapvető kritérium volt számomra a György Aladár-féle felmérés csoportosításának és betléri kastély könyvtári leltárának egymáshoz igazítása. Ebből fakad az utolsó csoportként kezelt „egyéb” kategóriák értékei közötti különbség. Ennek a csoportnak a részletesebb vizsgálata a későbbi kutatások feladata.

Leltárkönyvek állomány-csoportosítása	A György Aladár-féle felmérés magánkönyvtárakra vonatkozó átlagadatai	A betléri könyvtár állományának adatai
Társadalomtud. és más szakirodalom	57,40%	58,10%
Természettudomány	9,90%	12,55%
Szépirodalom	19,10%	26,36%
Tankönyv és ifjúsági irodalom	3,00%	0,13%
Egyéb	10,60%	2,86%
Összesen	100,00%	100,00%

A betléri kastély könyvtárának állományadatait vizsgálva elsőként megállapítható, hogy a társadalomtudományok és más szakirodalmak tekintetében nem tér el jelentős mértékben a vizsgált könyvtár állománya az országos átlagadatoktól. Ugyanakkor kijelenthető, hogy ez az állományrész jelenti a könyvtár állagának több mint felét. Míg a György-féle felmérés 57,4%-ot társít ehhez a csoporthoz, ez a betléri kastély könyvtárában 58,1%. A természettudományi témájú művek tekintetében már látható némi eltérés (nem egész 3%) vizsgált könyvtárunk javára. Ennek oka az lehet, hogy a család ezen ágának szoros érdekeltségei voltak különböző bányatársaságokban, mely feltételezte az ahhoz tartozó szakirodalmak meglétét könyvtárunkban. A György-féle felmérés 9,9%-os értékével ellentétben vizsgált könyvtárunk állományának 12,55%-a ilyen jellegű. Különösen érdekes eltérést mutat a következő vizsgált csoport. Szépirodalmak tekintetében ugyanis már egész jelentős különbségek mutatkoznak az országos átlagtól. A betléri kastély könyvtárában az országos átlagtól több mint 7%-al több ilyen jellegű kötet található, összességében 26,36%-os arányban, ellenben az országos átlag 19,1%-al. Ennek az eltérésnek az okait egyelőre nem tudom megnevezni. Annyit azonban mindenképp megkockáztathatok, hogy mindez valószínűleg a család egyik tagjának különös érdeklődésében keresendő. Tankönyvek és ifjúsági irodalmak tekintetében az eltérés majd 3%-os. A György-féle felmérés adataival szemben (3%) a betléri kastély könyvtára ilyen jellegű műveket szinte alig tartalmaz (0,13%). Az „Egyéb” kategóriák részletes vizsgálata, annak további kategóriákra bontása a későbbi kutatások feladata. E tekintetben a György-féle felmérés 10,6%-a áll szemben a kastély könyvtárának 2,86%-val.

Nyelvek	A György Aladár-féle felmérés magán-könyvtárakra vonatkozó átlagadatai	A betléri könyvtár nyelvi megoszlása
Magyar	37,60%	6,78%
Német	31,80%	55,41%
Francia	11,10%	13,98%
Angol	3,80%	2,72%
Latin	11,10%	14,47%
Más vagy kettős nyelvű	4,60%	6,64%
Összesen	100,00%	100,00%

A kastély könyvtári állományának nyelvi összetétele a következő képet mutatja a leltárkönyvek tükrében. Az állomány legnagyobb egységének ebben az aspektusban a német nyelvű műveket tekinthetjük, melyek 55,41%-kal képviselik magukat a könyvtárban, ezzel magasan az átlag felett állva, amely 31,8% a felmérés szerint. Így kijelenthetjük, hogy ezzel az állomány gerincét adják ezen kötetek, utalva a család németes műveltségére is. Ezeket a latin nyelvű művek követik 14,47%-kal, mely szintén az országos átlagtól valamivel nagyobb számban található a könyvtárban (az országos átlag 11,1%). Hasonló arányban mint az előbbi csoport, a francia nyelvű munkák tekintetében is valamivel az átlag felett áll vizsgált könyvtárunk (13,98% szemben az átlag 11,1%-kal). Az angol nyelvű munkák tekintetében az arány közel azonos, míg a betléri kastély állományában 2,72%-kal képviselik magukat, a György-féle felmérés szerint az átlag 3,8%. A legérdekesebb és egyben legkirívóbb különbségeket meglepetésre éppen a magyar nyelvű munkák vizsgálata közben tapasztalhatjuk. Míg az 1885-ös felmérés adatai szerint a magánkönyvtárak állományában 37,6%-os „képvisellett” rendelkeznek, Betlérben ez az arány alig 7%-os (pontosan 6,78%). Mi lehet ennek az oka? Miért lehet egy országos elismertséggel rendelkező és országos pozíciókat betöltő arisztokrata család könyvtárában ilyen alacsony a magyar nyelvű munkák száma? Kutatásom ezen fázisában erre a kérdésre sajnos még nem adhatok tudományos megalapozottságú választ, a későbbiekben talán erre is fény derülhet majd. Valószínűleg az is közrejátszhat ebben, hogy a család, általuk gyakrabban használt magyar nyelvű könyvanyagát más kastélyuk, egyéb lakhelyük könyvtárában helyezték el, netán az első világháború következményeként kialakult viharos körülmények közepette szállították azokat más helyekre.

Az előbb ismertetett adatok tükrében az Andrássyak betléri tékájáról elmondható, hogy gyűjteménye már csak a szigorúan vett statisztikai tekintetben is mindenképpen kiemelkedő helyen szerepel a Kárpát-medencei könyvtár- és művelődéstörténetben. A György Aladár-féle 1885-ös felmérés adatait a leltárkönyvek statisztikai adataival összevetve megállapíthatjuk, hogy mind az állomány csoportjai, mind az állomány nyelvi megoszlása egyes pontokon eltérése-

ket, néhol igen jelentőseket mutat. Ezen különbségek részletesebb feltárása, az okok vizsgálata azonban már egy későbbi kutatás feladatai közé tartozik. A továbbiak szempontjából mindenképpen érdekes alapnak mutatkozna egy vagy több, a korban hasonló tekintéllyel rendelkező, érdekeltségű, rangú család magánkönyvtárával összehasonlítani az Andrásyok betléri kastélykönyvtárát. A részletesebb és átfogóbb bemutatást célzó további kutatások további érdekes adalékkal szolgálhatnak a könyvtár állományát illetően.

A könyvtár gyűjteményében található értékesebb kötetek

A leírások, melyek nem szabványos bibliográfiai leírások, időrendben követik egymást, azon belül a szerző szerinti betűrendben. A leírások minden esetben autopszián alapulnak. Egyes munkáknál a kolofonban található adatokat is feltüntettem, ahol azt szükségesnek ítélem, illetve, ha onnan a leíráshoz fontos adatokhoz jutok. A mű címe és a kolofon leírása az eredeti betűhív átirata, mely tartalmazza a sortöréseket is ('//' jelöli). Szögletes zárójelbe tettem minden külső forrásból származó adatot, kiegészítést. Ezután a terjedelem csoport alatt adom meg a kötet terjedelmi adatait, illetve a formátumra utaló ívméretet is. Értelemszerűen a szerző csoportjába a szerző(k) kerülnek. Megjelenés csoport alatt adom meg a megjelenés helyét, illetve a nyomdász helyét és a nyomtatás idejét is. Ezután adom meg a dokumentum nyelvét, illetve ha van ilyen, a kéziratos bejegyzések helyét és betűhív leírását, mely(ek)et dőlt betűvel jelölök. Leírásomban ezt követik a jelzetek, melyek leírásának feloldásai a következők. CAT: a könyvtár eredeti, 19. század eleji katalógusának számai; HKB (Historická kniznica Betliar): a betléri történeti könyvtár mai jelzetei; LKB (Betléri Múzeum Leltárkönyve): a múzeum leltárkönyveinek bejegyzési számai.

Utoljára a hivatkozásokat hagytam, melyek jelzik azokat a munkákat, ahol megtalálhatóak az adott dokumentumok leírásai, ismertetései (feloldásuk az irodalomjegyzékben található). A leírások után csatoltam néhány sor történeti részt is, mely az adott munkáról, esetleg a szerzőről közöl hasznos adatokat.

Célom ezzel a résszel bemutatni a betléri könyvtár állományában levő értékesebb, érdekesebb dokumentumokat, nyomtatványokat, hogy ezzel is felhívjam a figyelmet a tékában levő felbecsülhetetlen értékű állományra, amelynek részletesebb kutatása még várat magára.

Ősnyomtatványok

1. SAVONAROLLA PATAVINUS, Michael (1486)

Ordine equestri Hierosolimitanarum // Phisicus et Medicus Clarissimus // Hoc Divinum Medicinae qsus // edidit:.

Terjedelem: [266] fol. ; 2°

Szerző: Michael Savonarolla Patavinus (1384-1464)

Megjelenés: [Velençe] Venezias : Andreas de Bonetis de Papia, 1486.

Nyelv: Latin

Kéziratos bejegyzés, megjegyzések: Ex libris a kötés versoján: *EX BIBLIOTHECA // FVKERIANA // CASSOVIAE.*

Hivatkozás: Sajó-Soltész 3036.

Michael Savonarolla (1384–1464) itáliai orvos volt. Padua és Ferrara egyetemén tanított, főleg gyógyszerészetet. Orvosi munkáin kívül a 'De balneis et thermis' c. ásvány- és gyógyvizekről írott munkája is ismert. Tudása igen haladó szelleműnek számított a korban. Többek között arról is híres, hogy ő volt a reneszánsz prédikátor, Girolamo Savonarolla nagyapja.⁵⁴

2. BIBLIA, Latina (1491)

Biblia integra:summata:di- // stincta:supe[re]me[n]data:vtriusq[ue] // testame[n]ti [con]corda[n]t[i]s illustrata.

Kolofon: *Explicita est biblia p[re]sens Basilee sum- // ma lucubratione: per Johannem froben // de Hammelburck. Anno nonagesimo- // primo supra Millesimum quaterque cente- // simum dei vero vicesima septima Junij. Incipiunt inter- // pretationes hebraicorum nomi- // num sdum ordinem alphabeti.*

Terjedelem: [496] fol. ; 8°

Megjelenés: [Bázel] Basilea : Johann Froben (1460 k.-1527), 1491.

Nyelv: Latin

Kéziratos bejegyzés, megjegyzések: A címlap felső harmadában kéziratos bejegyzés: *Impréssa Basilea // Anno 1491.* A cím felett kikapart, olvashatatlan bejegyzés, illetve a cím alatt olvashatatlan bejegyzés talán a 16. századból. A kötet végén alfabetikus névmutató kézírással.

Jelzet: N. ro 474. – **HKB:** Pr. ê 14160.

Hivatkozás: Sajó-Soltész 651. – Récsey 59. – Horváth 370.

⁵⁴ D. Thorburn Burns – Giovanni Piccardi – Luigia Sabbatini: Some people and places important in the history of analytical chemistry in Italy. *Microchimica Acta.* 160. (2008: no. 1–2.) 57–87.

A biblia ötvenhat soros, gótika betűtípussal, oktávóban nyomtatott. Sok oldalon, különösen az elején a héber neveket rubrikálva találjuk. 1491. június 27-én nyomtatta Johann Froben Bázelen, így az első kötetek közül való, melyet a nyomdász készített. A korban igen nagyra becsült szakembernek számított Froben a pontossága miatt. Egyes források szerint Erazmusszal is kapcsolatban állt. Ezt a bibliát nevezik az első „szegény ember bibliájának”, mivel már a va-
gyontalanabb rétegek számára is elérhetővé vált.

3. LASKO, Osualdus de (1499)

Sermones de sanctis per // utiles a quoda[m] fratre hu[n]ga // ro ordi[ni]s mi[n]oru[m] de obserua[n] // tia co[m]portati Biga salutis // intitulasi feliciter incipiu[n]t.

Kolofon: *Sermones perutiles de sanctis // Biga salutatis intitulasi, a quoda[m] // fratre hu[n]garo In [con]ue[n]tu Pesthi[ensi] // en. Fratrum minor de obserua[n] // tia compositi. Impensis quo[que] [et] // sumptibus p[ro]uidi viri Johannis // ryman [per] industrium Henricum // Gran in imp[er]iali oppido Hage // naw inibi incolam diligentissi // me impressi ac emendati Finiu[n]t // feliciter Anno ab incarnatio[n]e do // mini Millesimo quater[que] cente // simo nonagesimonono. xiiij. Die // mensis Julij.*

Terjedelem: [374] fol. ; 4°

Szerző: Laskai, Osvát (1450 k. - 1511)

Megjelenés: [Hága] Hagenaw : Henricus Gran, 1499 ; [Augsburg] : pro Johannis Ryman, 1497.

Nyelv: Latin

Kézírtos bejegyzés, megjegyzések: az első kötéstábla belső oldalán *Incunabulum // Nyomatott Hagenau-ban // 1499 évben* ; a hátsó kötéstábla belső oldalán számomra kiolvashatatlan, talán possessori bejegyzés található.

Jelzet: CAT: N. ro 301. – HKB: Pr. ê 14159.

Hivatkozás: RMK III 47. – Sajtó-Soltész 2485. – Magyar Könyvszemle 1877. 309.

A magyar középkor legtermékenyebb, külföldön is ismert írója. Ferences szerzetes. 1495–97-ben, majd 1501-től pesti gvárdián, 1497-től a magyar rendtartomány vikáriusa. Laskai prédikációsköteteit oktatási célokra is szánhatta. Erre mutat a csak egyháziak számára tanulságos kérdésfelvetések nagy száma, és hogy a hagyományos szerkezet mögött szerteágazó ismeretanyagot felölelő enciklopédia körvonalai értékelhetők. Műveinek olvasottságát a sok kiadáson kívül a rájuk való hivatkozások is tükrözik.

A Biga salutis című gyűjtemény az egyházi ünnepköröknek megfelelően három kötet. A Sermones de Sanctis 112 beszéde az ünnepekre készült. A Quadragesimale Bigae salutis nagyböjti prédikációi a tízparancsolatról, a pokol-

ról és a menyországról szólnak. Függeleke (Exempla sive Miracula) betűrendes válogatás a Speculum exemplorum-ból, a középkor legnagyobb példatárából.

David Zvittinger (1675–1743) 1711-ben közreadta összefoglaló munkáját az általa ismert magyarországi szerzők életrajzi bibliográfiájával. Ő azonban a Biga salutis (Az üdvösség szekere) című, több kiadást megért, a szerző neve nélkül közreadott munka szerzőjének Michael de Hungaria-t tartotta. J.G.T. Graesse, a neves bibliográfus pedig ugyanezt a munkát hol Michael de Hungaria-nak, hol Pelbartus de Temesvár-nak tulajdonította. Így tehát összekeveredett a három magyar nyelvű szerző neve, illetve írása. A prédikációs irodalomhoz tartozó munkáik a reformáció megindulása előtt számos kiadásban láttak napvilágot. Miután ezeket az adatokat a későbbiekben több neves szakíró, így az ősnymtatványok ma is használt világbibliográfiájának összeállítója, Ludwig Hain is átvette, a Biga salutis című munkát nem annak valódi szerzője, Oswaldus de Lasko, hanem jelentős részben Michael de Hungaria neve alatt tartják nyilván.⁵⁵

További dokumentumok válogatásszerűen, időrendi sorrendben

4. DÜRER, Albrecht (1564)

Etliche underricht zu befestigung // der Stett, Schloß und // flecken.

Kolofon: *Betrucht zu Frankfurt am // Mayn / durch Merten Lech- // ler / In verlegung Sig- // mund Fejerabend // und Simon Hu^eter. 1564.*

Terjedelem: [35] t. ; 2°

Szerző: Albrecht Dürer (1471-1528)

Megjelenés: [Frankfurt am Main] Frankfurt am Mayn : Sigmund Feyerabend (1528-1590), Simon Hüter

Nyelv: Német

Jelzet: HKB: Pr. ê 2200.

Hivatkozás: BMC German p. 256.

A kötet véleményem szerint egyike az igen ritka kiadásoknak ebből a munkából, hiszen Sigmund Feyerabend (1527?,1528?–1590)⁵⁶ frankfurti nyomdájából került ki 1564-ben. Feyerabend a 16. század egyik legismertebb német nyomdásza volt. Az interneten nem sikerült ráakadnom semmilyen forrás alapján erre a kiadásra, ebből vontam le az előbbi következtetésemet. A kötésen szereplő évszám ellenben: 1570.

A magyar gyökerekkel is rendelkező Albrecht Dürer (Nürnberg, 1471. május 21. – Nürnberg, 1528. április 6.) volt a reformáció Németországának egyik leg-

⁵⁵ <http://lexikon.katolikus.hu/L/Laskai.html>

⁵⁶ Neue Deutsche Biographie. Berlin, 1961. (<http://www.ndb.badw-muenchen.de/>) V. 119.

nagyszerűbb művésze, festő, grafikus, könyvkiadó és művészetelméleti író egy személyben, a német reneszánsz legismertebb képviselője hazájában és külföldön egyaránt. Műveinek legjelentősebb részét oltárképei és más vallásos témájú festményei adják, s emellett számos rézkarcot, könyvillusztrációt, portrét és önarcképet készített. Élete vége felé szenvedélyesen foglalkozott művészetelméleti kérdésekkel, arányelméleti és geometriai kutatásokkal. 1525-ben megjelent *A mérés tankönyve*, két évvel később az *Erődítéstan*, 1528-ban pedig közreadta az *Arányelmélet* című értekezését. A tudományos megalapozottságú műben elméleti fejtegetések során eljutott az egyetlen szépségideál keresésétől „a tökéletességben megnyilvánuló változatosság” elméletéhez.⁵⁷

5. SCHRÖDER, Wilhelmh (1671)

Aussführliche und wahrharfftige // Beschreibung // wie es mit denen // Criminal-Processen, // und darauff erfolgten // Executionen // wider die drey Graffen // Frantzen Nadassdy // Peter von Zrin // und // Frantz Christophen Fran- // gepan, eigentlich hergangen.

Gedruckt zu Wienn in Oesterreich, bey Matthaео Cosmerovio, // Ro^m. Kayserl. Mayesta^tt Hoff-Buchdruckern, // im Jahr, 1671.

Terjedelem: [80] p. [későbbi számozás], [12] t. : ill.: metszetek ; 4°

Szerző: Wilhelmh Schröder

Megjelenés: [Bécs] Wienn : Matthäus Cosmerovius, 1671.

Nyelv: Német

Kézírtos bejegyzés, megjegyzések: az első kötéstábla belső oldalán ex libris *A l'usage du comte Pierre Szápáry* ; a kötet elejére kötve egy 142 oldalas kézzel írott szöveg a Wesselényi-összeesküvésről latin nyelven, mely címlapján a következő szöveg olvasható *Perfidia Detecta // jdest // Conspiratio totius Hungariae Pri- // morum in naturalem tuum // Principem, ac Dominum // Sac : Caes: Maiestatem // Leopoldum // Eiusq[ue] Regna, ac Provincias, deprehensa, // Judicata, Castigata. Bonis ad Solatium, // Reprobis ad terrorem, omnib[us] in // Exemplum. // Jussu eiusdem Maiestatis syncero // calamo descriptas. ; a nyomtatott szöveg elején I. Lipót kiváltságlevele a nyomdász részére 2 oldalon ; a szöveghez mellékelve van Cornelius Meyssens 12 db kihajtható rézmetszetű képe, magyarázatokkal együtt, melyek az ítélőhatal és végrehajtás folyamatait ábrázolják.*

Jelzet: HKB: Pr. ê. 14151.

Hivatkozás: RMK III 2549.

⁵⁷ A Pallas Nagy Lexikona. I-XVIII. köt. Pallas, Bp. 1893-1900. V. köt. (<http://mek.niif.hu/00000/00060/>)

A kötet a nagyon ritka első kiadások egyike, melyek gazdagon illusztráltak. Az ex libris szerint Szapáry Péter gyűjteményéből való a nyomtatvány. A betléri könyvtárba a dokumentum hozományként kerülhetett, amikor is Szapáry Etelka (1798–1876), a letenyei kastély akkori tulajdonosának, Szapáry Péternek (1766–1827) leánya nőül ment 1819-ben Andrássy Károly grófhhoz (1792–1845). Igazi érdekessége, hogy egy kéziratos munkával van egybekötve, amely szintén a Wesselényi-összeesküvés történetét dolgozza fel.

A munka a Wesselényi-összeesküvésről szól. Az arisztokrácia elégedetlenségének közvetlen indítóoka az 1664. augusztus 10-én kötött vasvári béke volt, a szentgotthárdi győzelem nyomán feléledt reményeket derékba törve, az Oszmán Birodalom birtokában hagyta minden addigi hódítását, beleértve Érsekújvár előző évben elfoglalt vidékét. A felháborodott főurak eltökélték, hogy az ország politikai függetlenségét és vallásszabadságát csorbító, és a törökkel lepaktáló kormányzat ellen összefognak – akár magával a törökkel is. Az összeesküvés központi alakja Zrínyi Miklós halála után fia, Wesselényi Ferenc lett, akit Zrínyi Péter is támogatott. Közben bővülő konspirálókhoz később csatlakozott Nádasdy Ferenc országbíró, Frangepán Ferenc Kristóf és Rákóczi Ferenc is. Wesselényi elhunytával Nádasdy került a felkelők élére. Az összeesküvést végül éppen maguk a konspirálók göngyölítették fel. A perek folyamán Zrínyi végig tagadt, hasonlóan Frangepánhoz. Nádasdy volt az egyetlen, aki képes volt logikusan érvelve védekezni, azonban ez sem menthette meg őt, mivel április 30-án Bécsújhelyen kivégezték őket, vagyonukat pedig konfiskálták.

6. COMENIUS, Johann Amos (1685)

Orbis Sensua- // lium Pictus // Quadrilinguis. // Hoc est: // Omnium fundamentalium, in mundo rerum, [et] in vita // actionum, // Pictura [et] Nomenclatura // Latina, Germanica, Hungarica, [et] Bohemica. // Cum titulorum iuxta atque Vocabulorum indice. // Die sichtbare Welt // in vier Sprachen. // Das ist: // Aller vornehmsten Welt-Dinge, und Lebens- // verrichtungen, // Vorbildung, und, Lateinische, Deutsche, Ungrische und Böhmische Benamung. // Sampt einem Titel- und Wörter-Register. // A' Láthato Világ // négyféle nyelven. // az az: // Minden derekassab ez világon lévo dolgoknak és ez életben való cse- // lekedeteknek // le-ábrázolása // és Deák, Német, Magyar és Tót, meg-nevezése, a' fellyul való írásoknak // és szóknak laystromával. // Swét wyditedlny. // Odmalowaný, a w čtwerakem gazýku předstaweny. // t. g. Wssech negobzwasstnegssich Sweta-wecy, a skutk^ouw-žiwota // odmalowanj, a gazykem Latynskym, Německym, Uherskym // y slowenskym, gmenowanj, s pridany m slow y Titul^ouw // Registrem.

Leutschoviae, Typis Samuelis Brewer. Anno 1685.

Terjedelem: 4 t., 313 p., [68] t. ; 4°

Szerző: Comenii, Joh. Amos (1592-1670)

Megjelenés: [Lőcse] Leutschoviae : Samuelis Brewer, 1685.

Nyelv: Latin, német, magyar, szlovák

Kéziratos bejegyzés, megjegyzések: előljáró beszéd harmadik táblájának rectójának felső részén a következő bejegyzés olvasható: *Hic liber dona[t]us a // Balthazari Urbáni Szendrőczy // 1762. 26 Aprilis. ...*

Jelzet: HKB: Pr. ê. 14165.

Hivatkozás: RMK I 1338. – SNRB I a 1. 1441.

Comenius (Jan Amos Komenský, Nivnice, 1592. március 28. – Amszterdam, 1670. november 16.). Cseh pedagógus és író, „a nemzetek tanítója”. Ő tekinthető az első modern pedagógusnak. Johannes Amos Comenius és Comenius Ámos János néven is ismert. Comenius gondolkodásában felfedezhetők a huszitizmus radikális irányzatának (táboriták) antifeudális, utópisztikus nézetei, ám a társadalmi problémákat lényegesen békésebb úton, a nevelés és oktatás eszközeivel kívánta orvosolni.

Comenius meggyőződéssel hitte, hogy a társadalom megjobbítható, ha megfelelő erkölcsi elvek mentén nevelik az ifjúságot. Kiemelten fontosnak tartotta, hogy a nevelést hamar el kell kezdeni. Vélekedése szerint a gyerekeknek nemcsak verbális módon, hanem mindenféle szemléltető eszközzel kell tanítani a különféle tantárgyakat. „Adatassék a Gyermek kezeikbe, hadd gyönyörködtessek magokat a Képek meg nézésével kedvek szerint, hogy azokat voltaképpen megismerhessék, még otthon is, minekelőtte az Oskolában elküldtetnének.” – írja Comenius az „Orbis pictus” előszavában. Magyar területen írt művei közül neveléstörténeti szempontból mindenképpen kiemelendő az *Orbis pictus* (1653), amelynek egy 1685-ben Lőcsén nyomtatott példánya található meg a betléri kastély könyvtárában.⁵⁸

Numizmatikai témájú könyvek a betléri kastély könyvtárában

Mivel az Andrásyok, egészen Lipóttól kezdve országszerte híresek voltak numizmatikai gyűjteményükről, úgy gondolom, érdemes bemutatnom, ha csak felületesen is, a betléri tékájukban meglévő, ilyen témájú köteteket.

7. LUCKIUS, JOHANNES JACOBUS (1620)

Sylloge numismatum elegantiorum quae diversi imper., reges, principes etc. diversas ob causas ab anno 1500 ad annum usque 1600 cudi fecerunt concinnata historica narratione sed brevi illustrata Joannes Iacobus Luckius.

⁵⁸ Új magyar életrajzi lexikon. I–VI. Főszerk. Markó László. Magyar Könyvklub. Bp. 2000–2003. II. 1010–1011.

Terjedelem: 8, 384 p. ; 2°

Szerző: Luckius, Joannes Jacobus

Megjelenés: [Strasbourg] Argentinae : Typ. Reppianis, 1620.

Nyelv: Latin

Jelzet: LKB: 8735.

8. FRÖHLICH, Erasmus (1755)

Numismata cimelii caesarei regii Austriaci Vindobonensis quorum rariora iconismis cetera catalogis exhibita. I-II.

Terjedelem: 2°

Szerző: Valentin Jameray-Duval (1695-1775), Erasmus Fröhlich (1700-1758), Josephus Khell (1714-1772)

Megjelenés: [Bécs] Vindobonae : J. T. Trattner, 1755.

Nyelv: Latin

Jelzet: LKB: 8714.

9. KHELL, Joseph (1767)

Ad numismata imperatorum Romanorum aurea et argentea a Vaillantio edita, a Cl. Baldinio aucta ex solius Austriae utriusque, iisque aliquibus museis supplementum a Julio Caesare, ad Commenos se porrigens.

Terjedelem: XV, [1], 314 p. ; 4°

Szerző: Josephus Khell (1714-1772)

Megjelenés: [Bécs] Vindobonae : J. T. Trattner, 1767.

Nyelv: Latin

Jelzet: LKB: 1973.

10. JAMERAY-DUVAL, Valentin (1769)

Catalogue des monnoies en argent, qui composent une des differentes parties du Cabinet Imperial depuis les plus grandes pieces jusqu'au Florin inclusivement. Nouvelle ed. corrigée.

Terjedelem: 1 t., 561, 27 p. ; 2°

Szerző: Valentin Jameray-Duval (1695-1775)

Megjelenés: [Bécs] Vienne : J. Thomas de Trathenr, 1769.

Nyelv: Francia

Jelzet: LKB: 8711.

11. ECKHEL, Josephus (1779)

Catalogus Musei Caesarei Vindobonensis Numorum veterum distributus in partes II. quarum prior monetam urbium, populorum, regum, altera romanorum complectitur. Disposuit et descripsit Josephus Eckhel. I-II.

Terjedelem: [36 p.], 292 p., [14 p.], [6 rézmetszet] ; 2°

Szerző: Josephus Hilarius Eckhel (1737-1798)

Megjelenés: [Bécs] Vindobonae : J.P. Kraus, 1779.

Nyelv: Latin

Jelzet: LKB: 8724-8725.

12. ECKHEL, Josephus (1799)

Elementa numismatae veteris. Ex Germanico in Latinum transtulit Math[ias] Petrus Katancsich.

Terjedelem: [8], 104 p., 6 t.

Szerző: Josephus Hilarius Eckhel (1737-1798)

Megjelenés: [Buda] Budae : typis ac sumptibus Typographiae Regiae Universitatis Pestiensis, 1799.

Nyelv: Latin

Jelzet: LKB: 2914.

13. FRÖHLICH, Erasmus (1807)

Notitia elementaris numusmatum antiquorum illorum, quae urbium liberarum, regum et principum, ac personarum illustrium appellantur. I-II.

Kolofon: Dum idem tentamen ... subibat a. 1758 / Conscripta ab Erasmo Froelich : Mariae Theresiae Aug. honoribus [de]dicata ab Antonio com. Klobusiczky de Zéttény

Szerző: Erasmus Fröhlich (1700-1758)

Megjelenés: [Bécs] Vindobonae : J.T. Trattner, 1807.

Nyelv: Latin

Jelzet: LKB: 2032-2033.

14. SCHÖNWISNER, István (1807)

Catalogus numerum Hungariae ac Transilvaniae Instituti Nationalis Széchényiani. I-II.

Szerző: Schönwisner István (1738-1818)

Megjelenés: [Pest] Pestini : Typis Matthiae Trattner, 1807.

Nyelv: Latin

Jelzet: LKB: 2183-2184. ; 13720-13799.

15. SIHULSZKY, Frigyes (1810)

Elenchus nummorum rariorum diversi aevi in numismatica collectione D. Friderici Sihulsky.

Terjedelem: 56 p.

Szerző: Sihulsky Frigyes (?-1810)

Megjelenés: [Kassa, Kosice] Cassoviae : Stephani Ellinger, 1810.

Nyelv: Latin

Jelzet: LKB: 14066.

Kozma Katalin

Nemzettudat és identitás Magyarságkép a 19. század elején a korabeli német nyelvű sajtó alapján

Patriotizmus és hovatarozás

A magyar hírlapirodalom 18–19. századra eső fordulóját a soknyelvűség jellemzte. A magyar mellett németül és latinul is jelentek meg újságok. Ennek oka nemcsak az volt, hogy Magyarország lakosságának egy része (az 1784/87-es népszámlálás alapján 68,5%-a, 1840-ben 62,6%-a, 1910-ben 51,9%-a)¹ nem a magyart vallotta anyanyelvének, hanem az is, hogy az újságok a külföldi hasonló sajtótermékekkel szoros kapcsolatban álltak, és így könnyebb volt az egyes cikkeket átvenni egymástól.

1795 és 1812 között a német nyelvű irodalmi élet a magyarországi irodalomtörténet során első kiugró teljesítményét nyújtotta. Több, minőségileg is kiemelkedő újság jelent meg német nyelven, míg a magyar nyelvűek háttérbe szorultak. A német nyelvet beszélő értelmiségi réteg feladatának tekintette a magyar kultúra támogatását, propagálását úgy itthon, mint külföldön. Jelen tanulmány célja ennek a jelenségnek a vizsgálata, illetve egy, a Németországban kiadott lap Magyarországról szóló cikkeinek értékelő elemzése. A választás a Wieland-féle *Der Neue Teutsche Merkurra* esett, mivel e lapnak a megjelenési éve a vizsgált korszakkal majdnem egybeesnek. Figyelmünk elsősorban az irodalmi témájú írásokra összpontosult; ezek esetében is jól megfigyelhető, hogy a magyar belpolitikai változások hogy hatnak ki az elvileg politikailag semleges irodalmi közleményekre.

A dolgozat során segítségül szolgáltak a korszakban megjelent lapokat feldolgozó bibliográfiák. Sajnos a német nyelvű lapkiadás története még viszonylag feldolgozatlan területe a magyar kultúrtörténetnek. A Magyarországon megjelent német nyelvű sajtótermékekről az első összefoglaló munka csak 1935-ben jelent meg.² Jó ötven évet kellett várni Busa Margit sajtóbibliográfiájára,³ mely

¹ Kocsis Károly: *Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében*. In: *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Szerk.: FRISNYÁK Sándor. Nyíregyháza, 1996. BGYTF. 53–54.

² RÉZ, Heinrich: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918*. München, 1935. Verlag für Hochschulkunde.

csak részint érinti a német nyelvű időszaki termékeket. A leginkább teljes, témánkhöz kapcsolódó bibliográfia a Seidler-féle,⁴ a bécsi, pozsonyi és pest-budai megjelenésű kiadványokra koncentrálnak. Rózsa Mária bibliográfiái a szabadságharc utáni időszakot veszik számba.⁵

A történelem során több hullámban érkeztek német bevándorlók magyar területekre. A 18. században túlnyomórészt katolikusok jöttek, akik elsősorban az ország középső (pl. a Duna mellékén Pest, Tolna és Baranya megyében) és déli részén (Bácskában és a Temesi bánságban) telepedtek meg, és főleg földműveléssel foglalkoztak. Korábban inkább a protestáns bevándorlók voltak jellemzőek, akik aztán a nagyobb városokban éltek, mint Pest-Buda, Pozsony, Kassa, Győr, Szeged. Ez utóbbiak nagyobb része az értelmiségi réteg tagjai közé számított.

A beilleszkedésükkel nem volt különösebb gond, hiszen a magyarok városokban is hivatali nyelvként a németet használták, nyelvi problémájuk tehát nem adódott. Az őshazából magukkal hozott kulturális örökséget mindkét réteg itt is ugyanúgy ápolta, illetve a magyar viszonyokhoz alkalmazkodva tovább művelte, alakította, bár a paraszti és az értelmiségi réteg között kapcsolat nem volt felfedezhető.

Ha az identitás problematikája felől közelítjük meg a magyarországi németek helyzetét, láthatjuk, hogy három fogalom: a magyar, a német és az osztrák hovatartozás között öröklődtek.⁶ Az, hogy hova tartozónak vallották magukat, vagy még inkább az a kérdés, hogy a külső szemlélő melyik nációhoz kapcsolta őket, az adott kor aktuális felfogásától függött.

Nyugat-Európában az állam és a nemzet kapcsolatát a 17. századtól kezdve egymással identisnek fogták fel. Ezen felfogás alól tulajdonképpen két kivétel volt. Az egyik a sok kisebb tartományból álló Német Birodalom, amelyben az egyes részek önálló törvénykezéssel rendelkeztek: itt inkább a nyelv és a kultúra volt a közös összetartó erő. A másik kivételnek pedig a Habsburg Birodalom tekintendő, ahol is pont a közös nyelv, és az egymás mellett élő nemzetiségek eltérő kultúrája hiányzott mint összetartó erő.

³ BUSA Margit: Magyar sajtóbibliográfia : a Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Bp. 1986. Országos Széchényi Könyvtár.

⁴ SEIDLER, Andrea, SEIDLER, Wolfram: Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809 : kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda. Wien, Köln, Graz, 1988. Böhlau. (Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts)

⁵ RÓZSA, Mária: Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850-1920: Bibliographie. Bp. 2006. Országos Széchényi Könyvtár. Gondolat.; illetve RÓZSA, Mária: Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850-1920: Bibliographie. München, 2001. Oldenbourg.

⁶ BORONKAI, Szabolcs: *Identitátsprobleme und -krise der ungarndeutschen Intelligenz im 19. Jahrhundert*. In: *Zwischen Utopie und Realität : Deutsch-ungarische Literaturbeziehungen im Wandel*. Hrsg.: Horst FASSEL, András F. BALOGH, Dezső SZABÓ. Bp. 2001. ELTE Germanistisches Institut. /Budapester Beiträge zur Germanistik, 36./ 149.

A német telepések integrálódtak (alkalmazkodtak a természeti és a társadalmi-gazdasági környezethez), de megőrizték identitásukat, nyelvüket és kultúrájukat. A diaszpórákban kialakult kapcsolatok, a kultúrák átadása és átvétele mind a németeket, mind pedig a magyarokat gazdagította. Ezekben a találkozási pontokban – ahol a kultúrák hatása erősebb volt – a gazdaság is dinamizálódott, fejlettebb központokat hozott létre.

A 18. század végén a nemzeti ébredés folyamata megindul Magyarországon: a nemzetiségiek esetében a valamely néphez tartozás érzése egyre erőteljesebb társadalomformáló erővé válik.⁷ Egy nép vagy nemzet létének meghatározó eleme a történelmi és a kulturális értékek megőrzésének a biztosítása. Érdekes megfigyelni, hogy a magyarországi németek azokat magukénak érezve a magyar történelem és kultúra eseményeire, értékeire hivatkoznak. Ignaz Aurelius Fessler⁸ a példának okáért magyar történelmi tárgyú színművet írt – németül.

A 18. század végén és a 19. század elején végbement, német nyelvű kulturális közvetítéssel kapcsolatban még egy felfogásról kell beszélni. A Habsburg Birodalomban akkoriban a német a hétköznapi életben mint közvetítő nyelv volt használatos, hiszen Bécs hivatalos nyelveként volt számon tartva. Éppen ezért Jakob Bleyer, magyarországi német irodalomtörténész és politikus az 1900-as évek elején kidolgozott teóriája szerint minden, nyugatról jött kulturális hatás, mely a birodalom népeit érte, Bécsen keresztül terjedt el.⁹ Ezek szerint az osztrák főváros lett volna a kiindulópontja és közvetítője minden külföldi kulturális hatásnak, így az erősen központosító Bécs nagyban meghatározta volna, hogy a francia, olasz, angol vagy éppen német területről mi juthat el a birodalom egyes részeibe.

Bleyer elméletét Theodor Thienemann is elfogadta, bár mint írja: ha nem az egyes részeket, hanem az egészet szemléljük, megállapítható, hogy a magyar irodalom a monarchiát belsőleg összetartó szellem ellenében fejlődött.¹⁰

Jakob Bleyer teóriáját már a megalkotásakor, de később is sok kritika érte. Hiszen a jenai, göttingeni és más német egyetemeken tanuló, az Osztrák Birodalomból származó fiatalok közvetlen érintkezésbe kerültek a német felvilágoso-

⁷ BENDA Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Bp. 1978. Gondolat, 26.

⁸ A tanulmányban a névhasználat során azon szerzők esetében, akik a korban nem használták magyarosan a nevüket, a nevek fordítás nélkül, az eredeti német formájukban szerepelnek.

⁹ SZIKLAY, László: *Wege der deutsch-slowakisch-ungarischen Kulturvermittlung zur Zeit des Auflebens der slawischen Literaturen*. In: *Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen*. Hrsg.: Leopold MAGON, Gerhard STEINER, Wolfgang STEINITZ, Miklós SZABOLCSI, György Mihály VAJDA. Berlin, 1969. Akademie Verlag. 129.

¹⁰ THIENEMANN, Theodor: *Weimar, Wien und die ungarische Literatur*. = *Deutsch-ungarische Heimatsblätter* (5.) 1933. 3-5. Heft 206.

dás szellemével.¹¹ Hazakerülvén pedig ők maguk személyesen, és nem a bécsi udvaron át tartották a kapcsolatot a külföldön megismert egyénekekkel. Jellemző volt a korra, hogy a külföldi egyetemeken tanulók, miután hazaérkeztek, kisebb-nagyobb városokban kezdték meg felnőtt életüket, és mint tanárok, lelkészek közvetlen kapcsolatba kerültek a néppel.

A teljességhez hozzátartozik, hogy a kulturális élet tekintetében a birodalom népei sok mindent kaptak a bécsi udvartól, különösen ami a vizsgált periódust és az azt közvetlenül megelőző időszakot illeti, de messze nem mindent. Gondoljunk csak a 19. század második felében a monarchia fővárosában tevékenykedő testőrírókra, Bessenyeire és annak körére! Viszont ők sem csak az osztrák kulturális élettel ismerkedtek meg Bécsben, hanem a franciával is.

A vizsgált korszakban Bécsben élő, ámde a Magyar Királyság területéről származó írókhoz, költőkhöz – így például Karl Anton Gruberhez is – inkább az előbb említett bécsi „szűrőn” keresztül jutott el a külföldi kultúra, de ez az ő munkásságukat sem határozta meg erőteljesebben. Gruber egyik legjelentősebb verse, amely 1801-ben Christophorus Rösler Musen-Almanachjában jelent meg Hymnus an Pannonia címmel, éppen hogy Magyarországhoz szól, nem pedig Bécshez.

Külföldön a magyarokra mint elmaradott népre gondoltak, olyanokra, akik még mindig a pusztán barbárok módjára élnek.¹² Ennek cáfolataként hozták létre az első tudományos társaságokat, alapítottak lapokat, és írtak könyveket, melyek a külföldiek lenéző véleményét voltak hivatottak cáfolni.

A Martinovics-féle összeesküvés leleplezése után magyar nyelvű újságot szinte lehetetlen volt kiadni, míg a német nyelvű lapalapításnak enyhébbek voltak a feltételei. 1848 előtt német nyelven hármastól jelentettek meg Magyarországon lapokat.¹³

Egyfelől a magyar viszonyokról szóló információforrásnak szánták a külföld felé. Másrészt ennek fordítottjaként, a külföldi híreket akarták itthon terjeszteni. Harmadrészt pedig az értelmiségi réteg itthoni kommunikációját próbálták meg felélénkíteni. A háromféle szándék természetesen vegyesen, egymástól el nem határolható módon jelent meg a magyarországi német nyelvű lapokban. Ehhez

¹¹ Ebben a tekintetben hatásában a jénai egyetem volt a legkiemelkedőbb, hiszen az európai egyetemek közül ez volt a protestánsok által a leglátogatottabb. Ráadásul az idők folyamán itt alakult ki a piatista szellemiségnek a felvilágosult racionalizmus egy sajátos variánsa.

¹² RÖSLER így panaszkodik a *Mein Vaterland* című versében:

„Der ernste Blick, und das vom feigen
Harme Ist's, was für euch bei jenen Nationen,
Die artig essen, leben, wohnen,
Der Barberei Benennung trägt.”

¹³ BÓDY-MÁRKUS, Rozália: *Deutschsprachige Zeitschriften in Ungarn vor 1848*. In: Horst FASSEL, András F. BALOGH, Dezső SZABÓ: *Zwischen Utopie und Realität : Deutsch-ungarische Literaturbeziehungen im Wandel*. Bp. 2001. ELTE Germanistisches Institut. /Budapester Beiträge zur Germanistik, 36./ 132.

társult még az a tény, hogy 1800 körül mind a hétköznapi, mind pedig a tudományos életben a német nyelv elfogadott, magától értetődő kommunikációs eszköznek számított.

II. József németesítő rendeleteinek, úgy mint a német államnyelvvé tétele, több következménye is lett. Egyfelől tudatosította a magyar és egyéb nemzetiségű lakosságban a nyelv jelentőségét, másfelől Magyarország részleges függetlenségét is veszélyeztette az egész birodalmon belül. Így tehát a magyar vagy német nyelv használatának a kérdése politikai üggyé vált.

A monarchia közigazgatásának nyelve értelemszerűen a német volt. A birodalom központjában, Bécsben élő magyar nemesek is ezt a nyelvet beszélték. Sokuk a magyart nem is értette, ebből adódóan közöttük a kultúrát csak német nyelven lehetett terjeszteni. Az Osztrák Monarchiában a felvilágosodás eszméinek terjesztése – mivel kiforrott, magyar nyelvet beszélő polgárság, akinek ez lehetett volna a feladata, nem volt – a németül beszélő közép- és felsőrétegre hárult.

A német anyanyelvű, de Magyarországon élő tudósok, irodalmárok sajátos identitástudattal rendelkeztek. Az 1800-as évek elején hazánkban élő németek csaknem kivétel nélkül a francia forradalom és a napóleoni háborúk előtt jöttek az országba, tehát akkor, amikor még német egységről és egységes német nemzetudatról nem beszélhetünk.

Magyarországon, az új, választott hazájukban gyorsan ment végbe az asszimilálódásuk. Kezdetől fogva a magyar korona alattvalóiként definiálták magukat, és már néhány generáció elég volt ahhoz, hogy a régi haza képe eltűnjön az emlékezetükből. Ekkorra az óhazával való megszakadt kapcsolatokra már csak a nyelvük emlékeztetett, és Magyarországra sem úgy gondoltak csupán, mint második, befogadó országra.

A fentieket alátámasztandó nézzünk meg egy 1806-ból származó idézetet, mely a magyar nyelv kérdését, illetve a más nyelvet beszélő lakosok beilleszkedését taglalja:

„Ezt a Nemzeti indulatot, a' más Nyelvű Lakosokba is bé' oltani, mind az Igazság, mind az Ország java kívánnya. De azt is mutatja a' Tapasztalás, hogy az Magyarok között meg telepedett Németek, és Oláhok fiai meg magyarosodnak...”¹⁴

Az itt élő németajkú polgárokat és értelmiségieket egyrészt a „natio Hungarica” tagjaként tartották számon. Saját magukat külföldön – és ez a német nyelvterületre is érvényes – mint „hungari” nevezték meg,¹⁵ miközben – elsősorban a protestáns körök – a német nyelvű kultúrkörhöz tartozónak vallották magukat. Ez a hármas tagolódás tulajdonképp nem volt zavaró a korabeli értelmiségiek

¹⁴ *A' magyar nyelvről a polgári és peres dolgok folytatásában.* Pestenn, 1806. Platzko. 22.

¹⁵ BORONKAI: *i. m.* (6. jegyzet) 150.

számára, zavarólag inkább az Osztrák Monarchiába történő beilleszkedés kor hatott.

Az egységes államról szóló jozefinusi gondolat – mint Boronkai írja – a magyarországi németeknél ellentétben állt a hagyományos hungarus-tudattal.¹⁶ Őket a későbbiek során – az 1820-as, 1830-as években – döntés elé állították, mikor is politikai szempontból a magyar és az osztrák, kulturális szempontból viszont a magyar és a német hovatartozás között kellett választaniuk. Ekkor kezdődött el igazán a monarchiába történő beilleszkedésük.

A hazai németiség szerepe a magyar irodalmi életben és a nyelv művelésben

Az 1790-es évek közepe és az 1800-as évek eleje között tragédiák sorozata érte a magyar irodalmat. Több jelentős írónk meghalt, 1795-ben Kármán József, 1796-ban Dayka Gábor, 1805-ben Csokonai Vitéz Mihály. Ehhez járult még hozzá, hogy többeket börtönbe zártak vagy száműztek, úgy mint Batsányi Jánost, Kazinczy Ferencet, vagy ha szabadon is élhettek, hallgatásra lettek ítélve. Ahogy Benda Kálmán fogalmaz, „az 1794–95-ös jakobinus per megtörte a magyar irodalom 1790-ben indult kibontakozását.”¹⁷

Az a felelősségteljes újságírás, amely sok tekintetben megfelelt a francia és a német törekvéseknek, 1780 és 1795 között jött létre szoros összefüggésben a jozefinusi célkitűzésekkel és a nemesség azon igyekezetével, amely a nemzeti kulturális program alapját és egyben hátterét is képezte, és amely a polgárságban végbemenő változásokat is előmozdította.¹⁸

1800 körül a magyar lapkiadás társadalmi funkcióját és hatását tekintve a mélypontra volt. II. József uralkodása alatt a sajtószabadság következtében ugyan fellendülés mutatkozott, de I. Ferenc cenzúrarendelete miatt a magyar nyelvű újságírást gátolták, ellehetlenítették. A politika csaknem teljesen kiszorult az újságok hasábjairól. A 19. század első éveiben megjelenő folyóiratok kulturális, oktatáspolitikai tartalma nagyobb szerepet játszott a közélet formálásában, mint a politikai napilapoké.¹⁹

Az első magyar nyelvű időszaki sajtótermék, Ráth Mátyás *Magyar Hírmondója* Pozsonyban látott napvilágot, még hozzá 1780-ban. Pest az időszaki kiadványok megjelenése terén jócskán le volt maradva a felső-magyarországi városokhoz képest, ezt a hátrányát csak az 1800-as évek elején kezdte ledolgozni. Zuber Marianne szavaival élve, Pest a 18. század utolsó negyedében még sem a

¹⁶ BORONKAI: *i. m.* (6. jegyzet) 150.

¹⁷ BENDA Kálmán: *i. m.* (7. jegyzet) 47.

¹⁸ FRIED, István: *Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa*. Essen, 1987. Hobbing. 140.

¹⁹ Az egyetlen, valóban politikai tartalmú lapot, a *Magyar Kurirt* Bécsben adták ki. Az újság 1786-tól kezdve hetente kétszeri megjelenéssel aktuális politikai eseményekről számolt be.

magyar, sem pedig a német irodalmi törekvések számára nem jelentett közép-pontot.²⁰

Elsőként Kármán József akart az *Urániával* Pesten irodalmi központot létrehozni. De mivel a németajkú polgárság nagyobb arányban volt jelen a magyarhoz képest, és ez a réteg volt itt az irodalmi törekvések legfőbb közvetítője, ezért a német nyelvű időszakai sajtó hamarosan átvette a vezető szerepet ebben a városban.

Hírlapjaikban és folyóirataikban a hazai németség, mivel magát magyarnak vallotta, a német kulturális eseményeket, fejlődéseket magyar szemszögből ítélte meg.²¹ Magyarországon a német nyelven kiadott újságokat a kulturális és tudományos élet szószólójának tekintették, és ezért azokat nemcsak az országon belül, hanem külföldön is terjesztették. Már csak emiatt is szükség volt egy idegen közvetítő nyelv választására, mely nem a latin, hanem a német lett, mivel a latint elavultnak tartották ahhoz, hogy az újkori tudományok nyelveként használják.²²

Ludwig Schedius egyik lapjának, a *Literärischer Anzeiger*nek az előszavában a következőképp fogalmaz:

„Azt, hogy [...] a német nyelvet választottuk, remélhetőleg senki sem fogja a honi nyelv figyelmen kívül hagyásának venni, ha azt számítjuk, hogy nálunk a német olvasók köre sokkal nagyobb, mint más nemzetiségieké; hogy ez a nyelv a korunk fogalmainak, elképzeléseinek és érzéseinek pontos leírásához már jóval kidolgozottabb és kiműveltebb mint más, nálunk használatos nyelv; hogy végre ezáltal a Németországgal való kapcsolat, ami kultúránk és irodalmunk számára a legelőnyösebb, fenntartható.”²³

Másik folyóiratában, a *Zeitschrift von und für Ungern*ben pedig így ír:

„Azt, hogy egy olyan lapra történő vállalkozás mint a jelenlegi, hazai és külföldi szükséglet, az első füzet bevezetőjében vázolt okokból már elő-

²⁰ ZUBER Marianne: *A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig*. Bp. 1915. Pfeifer Ferdinánd. /Német Philológiai Dolgozatok, 17./ 57.

²¹ *A magyar hírlapirodalom első százada : 1705–1805*. Összeáll.: DEZSÉNYI Béla. Bp. 1941. Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára. 25.

²² A magyar nyelvnek a hivatalbeli életben való használatát csak az 1805-ös országgyűlésen ismerték el, ekkortól váltja fel fokozatosan a latin nyelvet minden területen, bár a magyar nyelv fejlesztésének szükségességét és lehetőségét az uralkodó rendeletileg már 1792-ben elrendelte.

²³ „Daß wir [...]” die Deutsche Sprache gewählt haben, wird hoffentlich Niemande für eine Verachtung der Landessprache halten, wenn man bedeutet, daß der Kreis der deutschen Lesewelt bey uns meist größer ist, als jedes andern Publikums; daß diese Sprache für die genaue Bezeichnung der unserm Zeitalter angemessenen Begriffe, Vorstellungen und Empfindungen, schon mehr bearbeitet und gebildet ist als jede andere bey uns anwendbare; daß endlich nur dadurch die Verbindung mit Deutschland, welche für unsere Cultur und Literatur die vorteilhafteste ist, erhalten werden kann.” – [ford. a szerző] – SCHEDIUS, Ludwig: *Vorbericht zum Literärischen Anzeiger*. = *Literärischer Anzeiger* (1.) 1798. Nr. 1. 6.

re láttam, és abból a tetszésnyilvánításból, melyet vállalkozásunk eleddig bel- és külföldről kapott, megerősítve érzem magam.”²⁴

Érdekes párhuzam, hogy bár Kármán és Schedius egyaránt tanult Göttingenben, tehát elvileg hasonló képzésben volt részük, mégis mennyire más a kultúráról vallott nézetük. Mindketten haladó eszméket képviseltek, ennek ellenére másképp értékelték a kultúra terjesztésének lehetőségét. Kármán József ragaszkodott a magyar nyelv használatához, míg Schedius következetesen a német nyelv mellett érvelt. Szerinte a magyar fejlettségi szintje és szűk használati köre miatt nem alkalmas a kulturális élmény közvetítéséhez.

A 18. század végén a természet- és társadalomtudományok még nem különültek el teljesen egymástól. Részben abban nyilvánult meg, hogy egy-egy tudós több tudományágban is tevékenykedett. Másfelől az egyes lapok, így például a Ludwig Schedius által kiadott *Zeitschrift von und für Ungern* többféle szakterületről jelentet meg cikkeket, vagy a kevésbé ismert, 1779 és 1787 között megjelenő *Wochenblatt für die Liebhaber der Geschichte, der Erdbeschreibung, der Naturkunde, der Weltweisheit und der schönen Wissenschaften* című Joseph Siess-féle hetilap is sok tudományágból veszi témáit.²⁵

Az 1800-as évek első felében a kultúra területei közül az irodalom fejlődött a legélénkebben, ennek okát a magyar nyelvkérdés és a politika ügyének összefonódásában érdemes keresni.²⁶

Fontos még megemlíteni az újságok alapvető szerepét, méghozzá azt, hogy hírforrásként használták őket nemcsak itthon, de külföldön is. Még a 19. század elején sem volt ritka jelenség, hogy ugyanazt a híryanagot más, külföldi sajtótermékek is átvették, ezt pedig csak úgy tudták megtenni, ha az anyag úgymond „világnyelven” íródott. A hazai német nyelvű sajtó tehát fontos kapcsot képezett a külfölddel, hiszen a magyar kulturális és tudományos fejlődés eredményeit közvetítette a német nyelvterületek irányába. A későbbiek folyamán vizsgált, Németországban megjelent lap, a *Der Neue Teutsche Merkur* is egyaránt közölt magyar vonatkozású irodalmi, pedagógiai és természettudományi cikkeket. Egyéb német újságokban pedig aktuálpolitikai hírek is szerepeltek.²⁷

²⁴ „Daß die Unternehmung einer Zeitschrift, wie die gegenwärtige, ein Bedürfnis für unser Vaterland, wie für das Ausland, sein, hatte ich aus Gründen, die in der Einleitung des ersten Heftes aufgeführt sind, vorausgesehen, und finde es nun durch den gütigen Beifall, den das In- und Ausland unserem Unternehmen bisher geschenkt hat, bestätigt.” – [ford. Kozma Katalin] – SCHEDIUS, Ludwig: *Nachricht von der Fortsetzung der Zeitschrift von und für Ungern*. = *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur*. (2.) 1803. 253.

²⁵ Voltak olyan magyar nyelvű lapok is, mint például a *Tudományos Gyűjtemény*, melyben a különböző nemzetiségiek írói, tudományok művelői egymással eszmecserét folytathattak.

²⁶ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *A polgári társadalom korának művelődése*. In: *Magyar művelődéstörténet*. Szerk.: KÓSA László. Bp. 1998. Osiris. 346.

²⁷ Ebben a témában elsősorban a *Stats-Anzeigen* című lap volt jelentős.

Karl Anton Gruber hét évet töltött Bécsben, ahol is a Batthyányak révén az osztrák irodalom vezető alakjaival – elsősorban Retzerrel és Denisszel – közelebbi ismeretségbe került. Joseph Retzer, a legismertebb osztrák írók egyike, beajánlotta Grubert Wielandnak és Böttigernek, a *Teutscher Merkur* szerkesztőinek. Gruber az 1790-es évek végétől kezdve név nélkül leveleket és ismertetéseket írt a bécsi irodalmi élet újdonságairól.

Gruber egyik németül írt költeményében a magyar nyelvet dicsőíti.²⁸ A mű ugyan Pesten jelent meg, mégis feltételezhető, hogy a csak németül értők, vagyis a külföld miatt írta a verset németül. Szepessy Ilona az ódával kapcsolatban megjegyezte, hogy annak egyik szakasza (*Was that dir etc.*) Klopstock *Mein Vaterland* című, 1768-ban keletkezett költeményéből lett átvéve.²⁹

Több vers is megjelent Grubertól az *Österreichischer Taschenkalender*-ben, és legjobbnak tartott alkotása, az 1804-ben írt *Hymnus an Pannonia* példának okáért szintén Bécsben jelent meg. Elmondható, hogy a versek írója inkább csak nyelvében tartozott a német nyelvterülethez, szívében magyarnak érezte magát. Ezt az előbb említett himnuszon is megfigyelhetjük, mivel német nyelven íródott, viszont tartalmilag magyar példákat idéz fel a mű.

A 18. század végén, illetve a 19. század elején a nyelvvelés, nyelvújítás kezdeti időszakában fontos volt, hogy minél több irodalmi alkotás jelenjen meg magyar nyelven. Bessenyei György már az 1770-es évek végén azt hangoztatta, hogy egy nemzet legfőbb kincse az anyanyelve, hiszen ha önálló nemzetként akar fellépni, akkor a saját nyelvén kell kultúráját fejlesztenie. Ezzel a gondolattal Bessenyei a kultúrát és a nyelvet egymással azonos szintre emelte, és a nemzeti identitástudat kiindulópontjává tette. Ahogy Péczeli József *Mindenés Gyűjteményében* is megfogalmazták, a magyar nyelv mindenkit az olyan bátor, nagy elődökre emlékeztet, mint Attila, Hunyadi vagy éppen Mátyás király.³⁰

A nyelvújítás vitájába az amúgy kizárólag csak németül író tudósok is bekapcsolódtak elméleti írásaikkal. Ez azért érdekes, mivel nem anyanyelvük mellett érveltek, hanem egy másik, ám általuk jól ismert és elismert kultúra nyelvét méltatták, annak fejlődését figyelemmel kísérték.

A német példa a nyelvvelésre is kihatással volt, bár Némédi Lajos figyelemzetése szerint ez a fajta példakép egy általános elidegenedés lehetőségét is magában hordozta, mivel az ország gazdaságilag és politikailag önállótlán, az osztrák érdekeknek kiszolgáltatott volt.³¹ Egészen 1848-ig nem is történt elsza-

²⁸ GRUBER, Karl Anton von: *Pannonia's Sprache*. Pesth, 1806. Joseph Eggenberger.

²⁹ SZEPESSY Ilona: *Grubenfelsi Gruber Károly Antal, hazai német író élete és irodalmi működése*. Székesfehérvár, 1918. Egyházmegyei Könyvnyomda. 48.

³⁰ *XIX. levél : A' Magyar nyelvnek folytatása*. In: Mindenés Gyűjtemény. (2.) 1790. 19. sz. 289.

³¹ NÉMEDI, Lajos: *Die Rolle des deutschen Vorbildes in der ungarischen Aufklärung*. In: *Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen*. Hrsg.: Leopold MAGON, Gerhard STEINER, Wolfgang STEINITZ, Miklós SZABOLCSI, György Mihály VAJDA. Berlin, 1969. Akademie Verlag. 122.

kadási kísérlet a monarchiától, az önállóságot a magyarok addig csak a kultúra területén próbálták megteremteni.

Nagy lökést jelentett a kulturális önállósulás felé Herder jóslata a magyarok közeljövőben bekövetkező kihalásáról. Herder jóslatának felvetésére válaszul több, a magyar múlttal foglalkozó szépirodalmi alkotás is keletkezett, magyar és német nyelven egyaránt. Kiemelt témaként kezelték a honfoglalást, a kereszténység felvételét, Szent István korát, Mátyás király uralkodását. Árpád és a honfoglaló magyarok története azért bírt kiemelt fontossággal, mivel a magyarok Európán belüli ittlétére adott egyfajta magyarázatot. István király, és ezzel együtt a kereszténység felvételének kihangsúlyozása a pogányságtól való elszakadást jelzi.

Ez azért volt fontos, mert Európán belül ez idő tájt még tartotta magát az a klisé, hogy a Kárpát-medencében jelenlévő népek még mindig a sátoros, vándorló életmódot folytatják, és különböző istenségeknek hódolnak. Mátyás alakjának a felelevenítése a műveltséget volt hivatott jelképezni.

Hogy minél több magyar nyelvű irodalmi alkotás szülessen, az egyedi műveken kívül sorra fordítottak le idegen nyelvről magyarra szépirodalmi írásokat, elsősorban német nyelvűeket. Goethe, Schiller és a korabeli költők, írók művei egymás után jelentek meg magyar kiadásban. Ez áttételesen azt is magával hozta, hogy nemcsak az egyes alkotásokat vették át, hanem a stílust, tartalmat és formát is utánozták.

A német líra akkori csúcspontjának tartott 1770-es, 1780-as években keletkezett költeményeit a magyar írók némi késéssel, a kilencvenes évektől kezdték átvenni. Ennek oka lehet, hogy a nyolcvanas években a magyar közönség kulturális tekintetben még nem volt a német művekre eléggé fogékony.³²

Palos Bernardin a két világháború között megjelent dolgozatában összegyűjtötte, hogy a korabeli német íróktól mi mindent kölcsönzött az akkori magyarországi írói nemzedék.³³ A német szentimentális líra elsősorban Batsányi Jánosra hatott, de érződött Berzsenyi Dániel első költői korszakán is. Klopstock, Gleim, Höltz hatott Kazinczyra pályakezdésekor, viszont börtönből való szabadulása után a klasszikus Goethe-t tanulmányozta. A romanticizmus Vörösmartyra, Kölcseyre gyakorolt hatást, de Kisfaludy Károly magyar népdalok iránti érdeklődése is ide, pontosabban Herder hasonló témájú gyűjtéseire vezethető vissza. Klopstock és Wieland az epikus érdeklődést keltette fel írónkban. A századforduló egyik jelszava a nemzeti eposz írása volt. Erre tett kísérletet Csokonai is, aki egy Árpádról szóló eposznak a tervét fogalmazta meg. További műfajok is előtérbe kerültek, így többek között az anakreóni dalok és az Osszián énekek. De a nem-

³² SCHILLERnek – bár már korábban is rendszeresen olvasták műveit – a *Die Räuber* című drámáját csak az 1790-es évek elején fordították le magyarra, igaz, akkor rövid időn belül háromféle fordításban is megjelent.

³³ PALOS Bernardin: *Irodalmunk ismertetése XIX. század-eleji német folyóiratokban*. Pécsset, 1929. Dunántúli Egyetemi Nyomdája. 6.

zettudat kifejező eszközei lettek az – akár német nyelven megírt, de a magyar történelem nagy, meghatározó eseményeire hivatkozó – himnuszok költése is.

A magyarok és a németek közötti párhuzamként jegyzi meg Kókay György, hogy mindkét nemzet esetében hiányzott az erős polgári réteg, illetve a nemzeti abszolutizmus, mely következtében a kultúra, ezen belül is az irodalom szerepe az átlagosnál nagyobb hangsúlyt kapott.³⁴ A kultúra segítségével próbálták meg ugyanis mindkét országban a nemzeti egységet megvalósítani. Ehhez jól szervezett könyvkiadói és nyomdai szervezetekre volt szükség, melynek megteremtését a cenzúrendeletekkel igyekeztek megakadályozni.

A cenzúrendeletek hatása Magyarországon

A magyar jakobinus összeesküvés leleplezésének egyik súlyos következményeként kell megemlíteni I. Ferenc cenzúrendeleteit, melyek a magyar nyelvű sajtótermékek megjelentetését, illetve a hazai könyvtermés erős visszaesését eredményezték.

Dezsényi Béla a magyar nyelvű sajtótermékek arányának csökkenését a cenzúraszabályok szigorodásával és a rövid életű, de nagyobb számban megjelenő idegen nyelvű hírlapokkal és folyóiratokkal magyarázza.³⁵ Míg 1795-ben tizenhét időszak sajtótermékből kilenc volt a magyar nyelvű, addig 1800-ban nyolcból csak három, 1805-ben tizenegyből kettő, és 1810-ben tizenháromból három.³⁶ A nem magyar nyelven megjelent újságok zöme németül vagy latinul, elhanyagolható százalékban a monarchia egyéb nemzetiségének a nyelvén jelent meg.

Ezen adatok többféle okra vezethetők vissza. Egyrészt azt kell figyelembe venni, hogy az újságokat olyan nagyobb városokban adták ki, mint Pest, Buda, Pozsony, Győr, Kassa, ahol a németajkú polgárság jelentős számban élt. A nyelvújítás még csak csírájában volt jelen, ezért a magyar nyelvet még nem tekintették elég fejlettnak ahhoz, hogy a tudomány vagy a kultúra közvetítőszerepét betöltse. A kisebb nemzetiségek pedig mint például a szerb, a cseh vagy a román, kevesen voltak, náluk nem érte meg a nagyobb példányszámú lapkiadás.

A cenzúrázás folyamata az 1780-as években alakult át nagyobb mértékben a cenzúra és a revízió egybeolvadásával keletkezett Könyvvizsgáló Bizottság felállításával. I. Ferenc még 1793-ban megszigorította a cenzúrázás rendjét, és ez hatással volt a kiadásra kerülő művekre.

1795 februárjában kiadták az általános könyvvizsgálati rendeletet. 1801-ben felállították a Polizei-Zensur-Hofstellét, ezáltal a cenzúra irányítása a rendőr-

³⁴ KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*. Bp. 1970. Akadémiai Kiadó. 1970. 25.

³⁵ DEZSÉNYI: *i. m.* (21. jegyzet) 18.

³⁶ DEZSÉNYI: *i. m.* (21. jegyzet) 17.

minisztérium feladatkörébe került. 1803-ban létrehozták az Újracenzúráló Bizottságot (Rezensierungskommission), melynek feladata volt a már megjelent könyvek visszamenőleges átvizsgálása és elbírálása.³⁷ A korábban megjelent művekből körülbelül 2500-at eltiltottak, többek között Voltaire-t, Rousseau-t, Goethe, Schillert. Ezen rendelkezések célja a felvilágosodás elemeinek kiirtása, a szólás- és a sajtószabadság megvonása volt.³⁸

Mindezek következtében nemcsak a könyvkereskedők számának csökkenésével kell az 1790-es évek folyamán számolnunk, de a kiadott, elsősorban magyar nyelvű lapok számának jelentős visszaesésével is, illetve a magyar lapkiadás kibontakozásának meggátolásával. Talán nem túlzás kijelenteni, hogy a pesti magyar nyelvű lapkiadást még igazi kibontakozása előtt elfojtották. Ráadásul a cenzúrendeletek egy része csak az 1800-as évek legelején érezte igazán hatását. A cenzúra kiterjedt a kultúra minden területére, de a könyv- és lapkiadás szabályozásán érződött leginkább.

Ludwig Schedius kultúrközvetítői tevékenysége

A magyar nyelvű kulturális élet megbénulásával – a cenzúrendeletek és a Martinovics-per utáni ítélethirdetések után – egy időben a német nyelvű polgárság kulturális életének felvirágzását figyelhetjük meg. Fellendült a német nyelvű lap- és könyvkiadás, a német nyelvű színház megkezdte működését, tehát ideálisak voltak a feltételek ahhoz, hogy a német anyanyelvű polgári réteg átvegye a kultúráirányító, -meghatározó szerepet.

A magyarországi németek első önálló irodalmi törekvése a 18. század közepére tehető, mely időpont nagyjából egybeesik a magyar nyelvű irodalmunk kibontakozásával. Az itteni német nyelvű irodalmi törekvések egyre inkább bekapcsolódtak a külföldi irodalmi mozgalmakba, „és nemsokára egy-egy német-ajkú írónk a külföld előtt is elismert tekintély lesz”³⁹ elsősorban a történetírás, a természettudományok és a neveléstudomány területén.

Magyarországon a korabeli német irodalmi törekvéseket a következő fontosabb személyek képviselték: Berzeviczy, Schedius, Gruber, Glatz, Bredetzky, Unger, Rummy, Rösler, Engel, Fessler, Schwartner, Lübeck. Ezek a személyek egymással és a külfölddel levelezés útján folyamatos kapcsolatot tartottak fenn, és ezáltal egy viszonylag egységes szemléletet alakítottak ki a magyar közéleti, kulturális és tudományos viszonyokról. Felvállalták a magyar értékeket, és írásaikban a magyar érdekeket képviselték.⁴⁰ A cenzúra és a magyar közélet megsz-

³⁷ BENDA: *i. m.* (7. jegyzet) 39.

³⁸ *Történelmünk a jogalkotás tükrében.* Közread.: BEÉR János – CSIZMADIA Andor. Bp. 1966. Gondolat. 301.

³⁹ SZEPESSY: *i. m.* (29. jegyzet) 12.

⁴⁰ TARNÓI László: *Értéktételek a magyarországi német nyelvű irodalmi életben a 18-19. század fordulóján.* = Irodalomtörténeti közlemények (101.) 1997. 3–4. sz. 236.

tottsága miatt a 19. század elején ezért nagy befolyással lehettek a magyar nemzeti művelődéstörténetre, hiszen ez idő tájt a nyomdák, a lapkiadók tulajdonosai nagyobb részben németek voltak, akik aztán saját maguk is meghatározták a kiadásra kerülő könyv- és sajtótermékek tartalmát.

Hogy milyen széles körben volt olvasott Ludwig Schedius lapja, a *Zeitung von und für Ungern*, lemérhetjük az 1803-as szám végén közzétett megrendelői jegyzékből. Soprontól Sárospatakig több kisebb-nagyobb városból is kapott rendelést az újságra. A monarchián belül pedig Bécsből, Grazból voltak olvasói. Ha pedig Németországot nézzük, a lapot többek között Drezdában, Erlauban és Göttingenben is megrendelték.

Azt bizonyítandó, hogy Schedius mennyire elkötelezte magát a magyar kultúra mellett, érdemes szót ejteni az általa írt magyar irodalomtörténetéről. A tanulmányt sokáig elveszettnek hitték⁴¹, de az 1970-es években sikerült rábukkanni a jénai *Allgemeine Literatur Zeitung 'Intelligenzblatt'* című mellékletében.⁴² Ez a mű a magyar irodalom első összefüggő áttekintése volt, és 1798-ban a már említett német lapban jelent meg. Kazinczy Ferenc valószínűsíthetően ismerte Schedius összefoglalását, és későbbi munkája során fel is használta annak eredményeit.

Schedius rendszeresen írt a jénai újságba, ahol is a magyar, illetve a magyar vonatkozású műveket ismertette, és így Európán belül is sikerült a külfölddel a magyar tudományos és irodalmi élet újdonságait megismertetni. Schediusnak a pár évvel később Pesten indított lapjaival is ezen népszerűsítési akció folytatása volt a célja. A *Zeitung von und für Ungern* című folyóiratában példának okáért külön rovatban szerepeltek az itthoni és külföldi, elolvasásra érdemesre tartott könyvek hosszabb, egy-két oldalas ismertetései.

Ludwig Schedius lapszerkesztői tevékenysége kezdeti szakaszában részt vállalt Kármán József *Urániájának* szerkesztésében. A lapot 1794-ben negyedévenként adták ki, de mindösszesen három füzetet jelentettek meg. 1794 végén az újság megszűnt, mivel Kármán József helyzetét, aki a magyar jakobinusok társaságának tagja volt, a kilencvenes évek közepén a hatóságok gyakorlatilag ellehetetlenítették. Schediusnak az *Uránia* csak próba volt a későbbiekhez, mikor is önállóan jelentetett meg újságokat. Német nyelvű folyóiratai, melyeket már mint főszerkesztő jegyez – mind a *Literarischer Anzeiger für Ungern*⁴³, mind pedig a

⁴¹ BAROS Gyula: *Lappangó irodalomtörténetek*. = Irodalomtörténet. (17.) 1928. 2. sz. 147.

⁴² NÉMEDI Lajos: *Schedius Lajos magyar irodalomtörténetéről*. = Irodalomtörténeti közlemények. (83.) 1979. 3. sz. 282.

⁴³ Az újság hasábjain a kezdetekkor egy filológiai vita is lezajlott a névadással kapcsolatban. Schauff a Hungarn vagy Ungarn elnevezést támogatta, míg Schedius az Ungern mellett foglalt állást, mert szerinte ez az elnevezés az 'ugor' szóra utal.

Zeitschrift von und für Ungern –, jelentős szerepet töltöttek be a hazai és a külföldi szellemi életben egyaránt.⁴⁴

A *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur* mint a címe is mutatja, témáiban nem korlátozódott a tudomány egy szeletére, hanem átfogó képet igyekezett nyújtani az olvasók számára. A lap szerkezetét tekintve három fő részre tagolható. Az első részben (*Abhandlungen*) hosszabb tanulmányok kaptak helyet. Mindegyik szám gróf Batthyány Vince konstantinápolyi úti beszámolóival kezdődött (*Reise nach Constantinopel*), mely az akkoriban divatos fiktív levél alakjában volt megírva. Az újság fennállásának három éve alatt összesen huszonöt levél készült el, melyben magát a várost, a törökök szokásait, életmódját mutatta be részletesen, élményszerűen a szerző. Batthyány írását történelmi, földrajzi, irodalmi illetve nyelvészeti tanulmányok követték. Lipszky János, aki a századfordulón felmérte Magyarország határát és elkészítette az ország rézmetszetű térképét, ebben a folyóiratban tette közzé először térképészeti eredményeit.⁴⁵

De ugyanitt kapott helyet, bizonyítandó, hogy az itt publikáló tudósok mennyire a szívéből viselték a magyar nyelv sorsát, Beregszászi Nagy Pál értekezése a magyar helyesírás helyzetéről.⁴⁶ Beregszászi Kazinczyval szemben a nyelvújítás ellen tette le a voksát, a finnugor nyelvrokonság elméletét sem fogadta el, és – bár szükségesnek tartotta a helyesírás szabályozását, mely szerinte a német nyelv túlsúlya miatt volt elmaradva – az ortográfiai reformok alapjául az arab és egyéb keleti nyelveket tekintette:

„Egyébként, véleményem szerint, nem ártana, ha a törököket, arabokat és egyéb keleti népeket a helyesírásukban utánoznánk, amit – anélkül, hogy tudnánk – a kiejtésben egyébként is megteszünk.”⁴⁷

A lapbéli tanulmányokat a Schedius által szerkesztett könyvjegyzék (*Bücheranzeige*) követte. A szerkesztő külön vette számba az újonnan megjelent magyar, és külön a külföldi könyveket. A magyar nyelvű szépirodalomra a hirdetések és az ismertetőik utaltak. A hazai német irodalomnak érdekes módon kevesebb figyelmet szentelt.

⁴⁴ A következőkben a második újságot fogjuk részletesebben bemutatni. A választás azért erre a lapra esett, mivel szerkezetét tekintve jobban megközelíti a későbbiekben bemutatásra kerülő *Der Neue Teutsche Merkur* mint a másik.

⁴⁵ Vö. LIPSZKY, J. v: *Geographische Längen und Breiten: Bestimmungen einiger Örter in Ungern.* = *Zeitschrift von und für Ungern* (1.) 1802. 47–53.

⁴⁶ BEREKSZÁSZI, Paul: *Etwas über die Magyarische Orthographie.* = *Zeitschrift von und für Ungern* (1.) 1802. 85–102.

⁴⁷ „Übrigens wäre es, meiner Meinung nach, nicht übel, wenn wir die Türken, Araber und andere Ariaten in der Orthographie überhaupt nachahmeten, die wir auch in der Aussprache ohne es zu wissen, nachahmen.” – [ford. Kozma Katalin] – BEREKSZÁSZI: *i. m.* (46. jegyzet). 101.

Az újság harmadik része az úgynevezett *Intelligenzblatt*, amely tartalmát tekintve vegyes képet mutatott. A rovaton belül többek között kulturális hírek és közlemények kaptak helyet. Olyan, az egész magyar nemzetet érintő ügyekről emlékeztek meg, mint például a Nemzeti Könyvtár alapítása:

„Mivel a tudományok ezt a kiemelkedő pártfogóját és védőjét eme tétében, a legtisztább és legnemesebb érületen kívül semmi más nem vezérelte, minden hazafi hálával tartozik neki, hogy a Széchényi név áldott emlékezete a magyarok szívében örökké megmaradjon.”⁴⁸

De találunk a vegyes rovaton belül halálozási híreket, híradásokat egyetemi tanári kinevezésekről, illetve belföldi és külföldi tudósításokat is – példának okáért egy 1802. október 26-i burgenlandi földrengésről – csak egyet kiemelve a sok apró hír közül.

A három év alatt, amíg a lap működött – alapvető szerkezeti változáson nem ment keresztül, tartalmában viszont annyiban megváltozott, hogy az első másfél évben csak német nyelvű cikkek jelentek meg benne, mint például a fent idézett, helyesírást taglaló írás, mely kifejezetten magyar nyelvű tárgya ellenére mégis német nyelven íródott. A második periódusban azonban már helyet kaptak magyar nyelvű írások is, sőt a szakirodalmi cikkeken kívül a szépirodalom is teret nyert magának. Bérczy János 1803-ban íródott, tizennyolc szakaszból álló, Széchényi Ferencet és a nemzeti könyvtár megalapítását üdvözítő költeménye Schedius lapjában jelent meg először.

Szerkesztőként Schedius – talán a cenzúra miatti túlzott óvatosságból – nem foglalt állást a megjelenő cikkek tartalmát illetően. Lapjában egymás mellé kerültek az ellentétes véleményt képviselő írók munkái. Az egyes írások szerkesztői kommentár nélkül jelentek meg, de a cikkek szerzői személyükben garanciát jelentettek a megfelelő színvonalért. Ez a fajta szerkesztői módszer azonban annyiban volt hátrányos az újság számára, hogy olvasói és előfizetői körét jelentősen beszűkítette. Talán az olvasói szám növelése érdekében nyitott az utolsó évben Schedius a magyar nyelvű cikkek megjelentetése felé.

Ludwig Schedius szerkesztésében a *Zeitschrift von und für Ungern* című folyóirat 1802 és 1804 között jelent meg. A lapot 1804-ben Hartleben terjesztette, és ebben az évben a példányszám 300 volt. Az újság Schedius betegsége miatt 1804 decemberében hirtelen megszűnt, és nem tudni, hogy miért nem vette át valaki más – akárcsak ideiglenesen is – Schedius helyett a szerkesztői feladato-

⁴⁸ „Da keine andern, als die reinsten, edelmüthigsten Besinnungen jenen erhabenen Gönner und Beschützer der Wissenschaften bei dieser Handlung geleitet haben, so muß jeder Patriot diesselben dankbar verehren, wodurch gewiß das gesegnete Andenken des Gräfllich Széchényischen Namens in den Herzen der Ungern auf immer gegründet bleiben wird.” – [ford. Kozma Katalin] – *Errichtung einer National-Bibliothek durch Se. Exc. den Grafen Széchényi.* = *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur.* (1.) 1802. 232.

kat. Az utolsó számban ugyan történik utalás a lehetséges folytatásra 1806-ban, de erre nem került sor, melynek oka feltehetően a magyar nyelvű időszaki sajtó akkori előretörésében keresendő.

Lehet, hogy Schedius kultúrközvetítői tevékenységét a bécsi udvar megkerülésétől, közvetlen módon a német–magyar kapcsolatok ápolásával folytatta, mégis, az osztrákoktól kapott pénzbeli támogatást az általa kiadott újságok szerkesztéséhez. Habár ezek a lapok inkább a monarchia népeihez szóltak, és a német nyelv mint összekötő nyelv volt jelen, hatásuk különböző utakon ugyan, de külföldre is kiterjedt.

Jakob Glatz a *Der Neue Teutsche Merkur*ban 1808-ban a következő kijelentést tette:

„A császár és a császári hercegek alkalomadtán tesznek valamit a tevékenykedő és az azt kiérdemlő írókért. Így kaphattak mostanság a császáriak parancsára Schwartner és Schedius professzorok aranyozott szelencét irodalmi munkásságukért elismerésképpen.”⁴⁹

Schedius természetesen nemcsak az újságírói tevékenysége végett kapta a jutalmat a császártól, hanem egész addigi munkásságát is figyelembe vették, de mindenesetre a szerkesztői feladatai is közrejátszottak a jutalmazásban.

Mindezekon felül érdemes megemlékezni arról, hogy Schedius az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság levelező tagja volt, és támogatta a magyar nyelvújítási törekvéseket, Waldapfel Imre szavait idézve: „német műveltségét a magyarság érdekében akarta gyümölcsöztetni.”⁵⁰

Magyarország a korabeli német lapokban

A hazai megjelenésű, német nyelven kiadott folyóiratok tulajdonképpeni előzménye Németországban keresendő. A német felvilágosodással együtt az ottani újságok választékának növekedését is észlelhetjük. 1750 után, de főleg az 1780-as évektől kezdve több, a felvilágosodás szellemében kiadott lapot jelentettek meg. Területi elosztását tekintve a legtöbb, német felvilágosodás kori lap Berlinben, Göttingenben és Lipcsében került kiadásra. Ezek a folyóiratok sem voltak igazán hosszú életűek, legtöbbjük nyolc-tíz év után már meg is szűnt.

⁴⁹ „Der Kaiser und die kaiserlichen Prinzen thun gelegentlich Manches zur Aufmunterung thätiger und verdienter Schriftsteller. So haben, auf Befehl des Monarchen, die Professoren Schwartner und Schedius in Pesth, vor einiger Zeit, als Belohnung ihrer literarischen Verdienste, goldne Dosen erhalten...” – [ford. Kozma Katalin] – GLATZ: *Einiges über Gegenstände der Cultur und Literatur in Oesterreich*. = *Der Neue Teutsche Merkur*. 1808. 161.

⁵⁰ WALDAPFEL József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből*. Bp. 1935. MTA. 145.

A legjelentősebb folyóiratok közé tartozott a *Berlinische Monatsschrift*⁵¹ (1793–1811), *Göttingisches Magazin der Wissenschaften und Litteratur* (1780–1785), *Stats-Anzeigen*⁵² (1782–17793), *Minerva. Ein Journal historischen und politischen Inhalts* (1792–1858), illetve a *Der Neue Teutsche Merkur*⁵³ (1790–1810). Kifejezetten az irodalommal a következő lapok foglalkoztak: *Thalia*⁵⁴, *Für Aeltere Litteratur und Neuere Lectüre* (1783–1785), *Briefe, die Neueste Litteratur betreffend* (1759–1766)⁵⁵.

A Schlözer-féle, Göttingenben megjelentetett *Stats-Anzeigen*ben⁵⁶ összesen harminchét Magyarországról szóló cikk jelent meg. Ezek nagyobb része politikai, gazdasági vonatkozású, de találhatunk közöttük irodalmi témájú írást is. Mivel a legtöbb cikk név nélkül jelent meg, így azok szerzőjének a beazonosítása nehézségekbe ütközik. Az egyik legfigyelemreméltóbb cikket, mely a magyar nyelvről szól, Rát Mátyás írta.⁵⁷ A szerző szerint hiába tették kötelezővé a német nyelv tanulását, ha mind nyelvtankönyvekben, mind pedig szótárakban hiány van. Ráadásul a beszélt és az írott nyelv teljesen különbözik egymástól. Ezen okok miatt a vidéken élők és az alacsonyabb társadalmi státusban levők lassanként hátrányba kerülnek.

„Biztos, hogy nem a magyarok hibája, ha nem tudnak németül: annak a hivatalnoknak, akinek az éjszakai nyugalomra alig marad ideje, aligha lehet bűnéről felelni, ha a megadott időn belül nem vitte vagy nem fogja sokra vinni ebben a legnagyobbn német tudósok által is hallatlanul nehéznek tartott nyelvben.”⁵⁸

⁵¹ Az újság neve többször is változott, először *Berlinische Blätter*, majd *Neue Berlinische Monatsschrift*.

⁵² Ez a lap szintén Göttingenben jelent meg, változatos politikai tartalommal.

⁵³ A *Der Neue Teutsche Merkur* előzménye volt a *Der Deutsche Merkur* (1773–1774) és a *Der Teusche Merkur* (1775–1789).

⁵⁴ SCHILLER szerkesztésében 1773 és 1791 között Lipszében jelent meg, majd 1792-ben és 1793-ban *Neue Thalia* néven adták ki.

⁵⁵ Az újság, melynek szerkesztői LESSING, NICOLAI és MENDELSSOHN voltak, tulajdonképp 345 fiktív levelet tartalmazott.

⁵⁶ Maga a lap 1782 és 1793 között került kiadásra.

⁵⁷ RAT, M.: *Von und aus Ungern*. = *Stats-Anzeigen*. 1788. 339–359.

⁵⁸ „Des Ungern Schuld ist es also gewiß nicht, wenn er nicht deutsch kann: dem Beamten, der gerade, da er deutsch lernen sollte, so sehr beschäftigt ward und wird, daß ihm kaum Zeit zur nächtlichen Ruhe übrig blieb, kan es am allerwenigsten, als ein Feler oder Verbrechen angerechnet werden, wenn er es binnen der festgesetzten Zeit, in dieser, selbst nach dem Geständnisse der größten deutschen Gelerten, ungemein schweren Sprache, nicht sehr weit gebracht hat, oder bringen wird.” – [ford. Kozma Katalin] – RAT: *Von und aus Ungern*. = *Stats-Anzeigen*. 1788. 342.

A felvilágosodás egyik legjelentősebb német folyóiratában, a *Deutsches Museum*⁵⁹ is találhatunk magyar vonatkozású írásokat. Ezek egyike Schulz négy részből álló, országjárással kapcsolatos cikke 1787-ből, a „Briefe des wandernden Hypochondristen aus Böhmen, Mähren, Oesterreich und Ungarn”, illetve érdekességképpen megemlíthetjük Gabriele von Baumberg, Batsányi János hitvesének versét 1788-ból, melyet édesapja születésnapjára írt.

A lap népszerűségét a bizonytalan német történelem korában ritka határozott irányvonal biztosította. Ettől függetlenül ez a lap is, mint oly sok másik ekkoriban, megújhodáson ment keresztül, és a *Neues Deutsches Museum*ban már nem találkozunk többé magyar vonatkozású cikkel.

Hetente hat alkalommal jelent meg az *Allgemeine Literatur-Zeitung*, melyet Jénában és Lipcsében adtak ki. A lap egész Németországban kapható volt, Hamburgban épp úgy, mint Weimarban. Az Osztrák Monarchia területén belül is olvasható volt az *Allgemeine Literatur-Zeitung*, a Magyar Királyság területén például Platzkónál vagy Trattnernél lehetett megrendelni.

Az újság Európán belüli népszerűségének köszönhetően a magyar tudományos és irodalmi élet újdonságait sikerült külfölddel megismertetni. Schediusnak a pár évvel később Pesten indított lapjaival ezen népszerűsítési akció folytatása volt a célja. A német újságban időnként magyar vonatkozású cikkek is helyet kaptak, így példának okáért Sándor István *Sokféle* című lapját is hosszasan elemezték a vegyes közleményeket tartalmazó rovatban.⁶⁰

Christoph Martin Wieland 1773-ban alapította meg a *Der Deutsche Merkur* című lapot, melyet nem sokkal megalapítása után átnevezett *Der Teutsche Merkur*⁶¹. A cím megváltoztatásával Wieland kifejezte, hogy sokkal nagyobb olvasótábort akar újságjával megszólítani, mivel a 'Teutsche' név inkább emlékeztetett a német nép egészére, mint a 'Deutsche' a Német-Római Birodalom megnevezésben⁶². Wieland újságjával egy régi űrt próbált betölteni, ugyanis a német nemzet egészét nemcsak a belföld, hanem a külföld számára is mint pozitív egységet akarta sugározni.⁶³

Wieland *Teutsche Merkur*ja az angol mintát francia közvetítéssel utánozta.⁶⁴ Célja egy széles rétegű olvasótábor összehozása volt, akik között egyfelől a különféle tudományágakat tudta népszerűsíteni, másrészt a közvéleményt igen

⁵⁹ A folyóirat kiadói H. C. BOIE, C. K. W. v. DOHM 1766-tól 1788-ig, 1789-től, majd H. C. BOIE 1791-ig.

⁶⁰ SÁNDOR István: *Sokféle (Recenzió)*. = *Allgemeine Literatur-Zeitung*. 1803. április 23. 177-183.

⁶¹ THIENEMANN 1933-ban a következő észrevételt tette Wieland lapjával szemben: A bécsiek számára Weimar sokáig csak Wielandot, Böttigert és a *Der Teutsche Merkur*t jelentették. – THIENEMANN: *i. m.* (10. jegyzet) 205.

⁶² JØRGENSEN, Sven-Aage, JAUMANN, Herbert, MCCARTHY, John A.: *Christoph Martin Wieland: Epoche – Werk – Wirkung*. München, 1994. Beck. 162.

⁶³ STARNES, Thomas C.: *Der Teutsche Merkur: Ein Repertorium*. Sigmaringen, 1994. Jan Thorbecke. 7.

⁶⁴ KÓKAY György: *i. m.* (34. jegyzet) 20.

erőteljesen befolyásolni. Wieland maga így ír erről a *Der Teutsche Merkur* előszavában:

„Az imént említett Mercure de France alkalmából fontosnak az emlékeztetést arra, hogy a német Merkur elnevezése, mellyel szemben néhány hazafi némiképp ellenérzéssel viseltetik [...]. Egyébként a német Merkur sem a cikkek kivitelezését, sem pedig számát és minőségét tekintve nem tudja és nem akarja teljes egészében a francia példát követni. Maga az alapvető nemzeti felfogás sem engedi ezt meg. Nekünk nincs fővárosunk [...]. Nekünk nincs állandó nemzeti színházunk [...], akárcsak a legjobb íróink, költőink és művészeink, mind szét van rombolva a német birodalom által [...].”⁶⁵

A lap cikkeit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a változatos tartalom egy széles érdeklődési körű értelmiségi réteg számára készült. A cél egy olyan ízlésformáló újság létrehozása volt, mely a legkülönbözőbb országok kultúrájának bemutatásával foglalkozik. Kiemelten kezelték az angol, francia és olasz irodalmat,⁶⁶ de a kulturális téren elmaradottabb vagy kevésbé ismert országok is helyet kaptak. Elsősorban a kortárs irodalomra, illetve a régi, antik irodalomra koncentráltak, de a kultúra egyéb területeivel is foglalkoztak. Ezek mellett aktuálpolitikai és -társadalmi kérdéseket taglaló írások is bekerültek az újságba.

A lap fájdalmas hiányossága volt, hogy a politikailag feszült légkörben nem tudott stabil irányvonalat felmutatni, nem úgy, mint a legfőbb konkurens folyóirat, a *Deutsches Museum*, mely köszönhetően a világosan körülhatárolt kultúrpolitikai tendenciának, tartalmát és jelentőségét tekintve nagyobb elismertségnek örvendett a *Der Teutsche Merkur*nál.⁶⁷ Wieland ezért újságja megreformálására kényszerült, mely időlegesen fellendüléshez vezetett, már csak amiatt is, mivel még Goethe is felkérte szerzőnek.

A lap 1790-ben váltott újra nevet, ettől az évtől kezdve mint *Der Neue Teutsche Merkur* jelent meg. Wieland még a régi *Der Teutsche Merkur* 1789-es

⁶⁵ „Aus Gelegenheit des so eben erwähnten Mercure de France, find’ ich nöthig zu erinnern, daß die Benennung des deutschen Merkurs, welche einigen Patrioten ein wenig anstößig gewesen ist [...]. Uebrigens soll und kan der deutsche Merkur, weder was die Ausführung, noch was die Anzahl und Beschaffenheit der Artikel betrifft, völlig nach dem Französischen gemodelt werden. Selbst die wesentliche Verschiedenheit der Nationalverfassung läßt dies nicht zu. Wir haben keine Hauptstadt [...]. Wir haben kein feststehendes National-Theater [...], so wie unsre besten Schriftsteller, Dichter und Künstler, sind durch alle Kreise des deutschen Reiches zerstreut [...]” – [ford. Kozma Katalin] – WIELAND, Ch. M.: *Vorrede des Herausgebers.* = *Der Teutsche Merkur.* 1773. 5–6.

⁶⁶ Vö. WIELAND, Ch. M.: *An die Leser des Merkurs.* = *Der Teutsche Merkur.* 1773. 283.

⁶⁷ KNIRCHNER, Joachim: *Das deutsche Zeitschriftenwesen, seine Geschichte und seine Probleme.* Wiesbaden, 1958. Harraschowitz. 180.

számában⁶⁸ a váltás okát azzal magyarázta, hogy figyelme még inkább a kortárs német nyelvű irodalom felé fordul azt követően.

A megújult tematikájú újság az irodalom, a filozófia és a természettudományok köréből vett legváltozatosabb témákkal foglalkozott. Az eddigieknél jobban nyitottak a külföld felé, ami a külföldi íróktól származó cikkek mennyiségi növekedésében is megnyilvánult. Ezen kívül fontosnak tartották egy bizonyos fokon a 'német egység' képviseletét, illetőleg ennek sugárzását a külföld felé, melyet ha másként nem is, de legalább kulturális vonalon próbáltak képviseltetni.

Wieland újságjával a művelt polgári réteget célozta meg, ezért az egyes cikkek megfogalmazásában inkább a hétköznapi mint a tudományos nyelvezetre törekedett. Ez viszont egy idő után együtt járt az újság színvonalának fokozatos csökkenésével. A szerkesztő ezzel a felfogásával – mármint, hogy az átlagember, nem pedig a tudományos élet szereplőinek a megszólítása a célja – éppen szembefordult a felvilágosodás kori nézettel, hiszen egy eddig tudományos és kulturális területen elhanyagolt réteg felé nyitott. Ennek a rétegnek a kiművelését akarta elérni, arra törekedett, hogy olvasóközönsége jártasságra tegyen szert a kulturális, tudományos kérdésekben; világszemléletét tekintve egy nyitott, sokoldalú olvasói réteg képzése volt a cél.

Az újság egészen 1810-ig élt, és jogelődjeit is beleszámítva az egyik leghosszabb ideig egzisztáló német lapja volt a felvilágosodásnak.

A Der Neue Teutsche Merkur hazai szerzői

Wieland folyóiratában 1790 és 1810 között jelentek meg vagy magyarországi születésű, vagy német származású, esetleg anonim szerzőtől – néha csak részben – magyar vonatkozású cikkek. Ebben az adott periódusban összesen nyolcvanhét ilyen típusú írás látott napvilágot. Műfaját tekintve vegyes a paletta, hiszen a tudósítástól kezdve a költeményeken át egészen a nekrológiáig minden megtalálható volt. A nyelvet tekintve döntően németül íródtak a cikkek, néhány latinul jelent meg, de magyarul írt versek is megtalálhatóak a folyóiratban.

Mint már az előzőekben is láttuk, nem csak a *Der Neue Teutsche Merkur* volt az egyetlen újság, mely magyar vonatkozású cikket tartalmazott. Viszont ez volt az egyetlen lap, mely rendszeresen közölt ilyen irányú írásokat, viszonylag magas színvonalon. Bár a folyóiratnak kisebb volt az olvasótábora, mint például a jénai *Allgemeine Literatur Zeitung*nak, mégis a művelt polgári réteg számára készült, nem a kispolgárság számára. Wieland újságjában tehát rangosabb volt szerepelni, mint a másik lapban.

Ha az egyes években megjelent, magyar vonatkozású vagy magyar szerző által írt közlemények száma alapján vizsgálódunk, megállapíthatjuk, hogy a szó-

⁶⁸ WIELAND: *Der neue Teutsche Merkur*. = *Der Teutsche Merkur*. 1789. 211.

ban forgó periódus elején és végén elhanyagolható számban jelentek meg írások, kiemelkedő teljesítmény tulajdonképp az 1802 és az 1808-as évek közé esik.⁶⁹ Ezen írások száma a folyóiratban megjelentetett összes közlemény két százalékát teszik ki.

Néhány magyar származású szerző csak egy-egy cikkel vagy verssel szerepelt a *Der Neue Teutsche Merkur* hasábjain. Egyikük, Bexheft *An die Hoffnung* című költeménye, mely Schiller *Az örömhöz* ódájának az átírata, egyazon évben jelent meg Rösler *Musen-Almanach*-jában és Wieland *Der Neue Teutsche Merkur*-jában.⁷⁰

Jakob Glatz, evangélikus lelkész többek között a jénai egyetemen tanult, több utazást is tett Németországban, végül 1804-ben foglalta el hivatalát Bécsben, mint egyházi tanító. A Habsburg Birodalom fővárosában hosszú évekig tevékenykedett, majd 1824-ben Pozsonyban telepedett le. 1797-ben és 1798-ban több, pedagógiai vonatkozású írása is megjelent a *Der Neue Teutsche Merkur*-ban, főként Tessedik Sámuel tevékenységének ismertetésével kapcsolatosan. Majd hosszú hallgatás után 1808-ban írt egy több mint tíz oldalas cikket az osztrák irodalomról. 1802-ben megjelent két, oktatással kapcsolatos írás a lapban, ezeknek a szerzője viszont nem bizonyítható, hogy ő lett volna.

1804-ben Glatznak, akinek ekkor Rösler *Musen-Almanach*-jában több költeménye is napvilágot látott, ugyanez év közepén egy, Röslernél is megjelent versét a *Der Neue Teutsche Merkur*-ban is közölték.⁷¹ A vers címe *Mädchenerziehung*⁷², mely szintén nevelő-oktató célzattal íródott.

Grubertől is közöltek egy költeményt a lapban, melyet a költő Karolina Pichlernek, kora egyik legismertebb osztrák költőnőjének ajánlott. Egy evangélikus lelkész, Lucas Joseph Marienburg a szerzője annak a cikknek, mely a különböző dialektusok összehasonlításával foglalkozik.⁷³ Fessler 1808-ban tudósít hamarosan megjelenő, történelmi tárgyú könyvéről.⁷⁴ A magyar származású Gall doktor egyetemi előadásai kivonatos formában, illetve az azt taglaló viták, megbeszélések is helyet kaptak az újságban.

⁶⁹ 1790 és 1793 között összesen három cikk jelent meg, 1794 és 1796 között egy sem, 1809-ben és 1810-ben is csak egy-egy közleményt adtak ki.

⁷⁰ BEXHEFT, J. K.: *An die Hoffnung*. = *Musen-Almanach auf das Jahr 1804*. Hrsg.: Christophorus Rösler. Pest, 1804. Hartleben. 128–132., BEXHEFT, J. K.: *An die Hoffnung*. = *Der Neue Teutsche Merkur*. 1804. 195–198.

⁷¹ Vö. GLATZ: *Mädchenerziehung*. = *Musen-Almanach auf das Jahr 1804*. Hrsg.: Christophorus Rösler. Pest, 1804. Hartleben. 81., és GLATZ: *Mädchenerziehung*. = *Der Neue Teutsche Merkur*. 1804. 201.

⁷² Leánynevelés – [ford. Kozma Katalin]

⁷³ MARIENBURG, L. J.: *Probe eines Gedichts im Siebenbürgisch-sassischen Dialekt*. = *Der Neue Teutsche Merkur*. 1807. 226–228.

⁷⁴ FESSLER, I. A.: *Geschichte der Ungarn – Subskriptionseinladung*. = *Der Neue Teutsche Merkur*. 1808. 327–328.

Magyarországon, ha az irodalomszervező, illetve a kultúraközvetítő tevékenységet nézzük, három kimagasló személyiségre figyelhetünk fel. Az egyik Ludwig Schedius, aki az országhatárokon belül próbált tenni a magyar kultúráért. A másik Christophorus Rösler, aki mind itthon, mind pedig külföldön fontos részt vállalt a kultúra, és ezen belül is az irodalom ápolásában. Több éven keresztül megjelentette a *Musen-Almanachot*, melyet ő maga szerkesztett, verseket is írt bele.

Rösler 1801-es almanachjából származik a következő vers, melynek a címe *Mein Vaterland*⁷⁵, és egy évvel később a *Der Neue Teutsche Merkurban* is megjelent.⁷⁶ Ebben Magyarországot a következő szavakkal jellemzi:

„Das Land, wo die Natur für ihre besten Gaben
Europa's schönstes Plätzchen fand.”

Rösler a *Der Neue Teutsche Merkur* hasábjain – mintegy reklámszerűen – többször is megemlítette az itthon kiadásra kerülő *Musen-Almanachját*. Karl Georg Romy pedig rendszeres tájékoztatást adott a magyar, majd később az osztrák irodalmi élet fontosabb állomásairól és a megjelent művekről. Számára a német nyelv csak eszköz, a téma viszont magyar.⁷⁷ Kazinczy bírálatait, akivel jó barátságot tartott fenn, az ő fordításában közölte többek között a *Wiener Annalen*. Ráadásul a *Der Neue Teutsche Merkurban* is megjelent egy Kazinczy-vers magyarul és németül, melynek fordítását Romy szolgáltatta a lapnak.

Az ő tevékenységükre már csak azért is szükség volt, mivel a külföldi könyvek és újságok behozatalát szinte teljes egészében beszüntették⁷⁸, az olvasóköröket betiltották, 1803-tól az eddigi mellé még egy újracenzúráló bizottságot is felállítottak. Mindezen dolgok együttesének következtében Magyarország kezdett a felvilágosult Európától elszakadni. Hogy ezt a szakadékat áthidalják, léptek fel az előbb említett személyek, és rajtuk kívül még sokan mások.

Schedius – tudomásunk szerint – a *Der Neue Teutsche Merkurba* nem küldött cikkeket, vagy ha tette is ezt, akkor névtelenül. Ő a külföldi német nyelvű folyóiratok közül inkább az *Allgemeine Literatur-Zeitungban* publikált, illetve írtak az ő újságjáról, a *Zeitschrift von und für Ungern*ről recenziót.

Érdekes viszont Rösler szerepe a *Der Neue Teutsche Merkur* magyar vonatkozású történetében. 1802 és 1804 között kilenc írás jelent meg tőle a lapban. Ezek között több költemény is megtalálható, így egy Retzernek vagy éppen Carolina Podmanitzkynak címzett vers. 1803-ban a *Der Neue Teutsche Merkur* októberi és novemberi számában egy kétrészes tanulmánya jelent meg a Magyar Királyság területén élő három nagy náció, a magyar, a szláv és a német jellemé-

⁷⁵ A szülőhazám – [ford. Kozma Katalin]

⁷⁶ RÖSLER, Christophorus: *Mein Vaterland*. = *Der Neue Teutsche Merkur*. 1802. 210–213.

⁷⁷ KÖRÖSY László: *Romy élete*. Bp. 1880. Aigner Lajos. 12.

⁷⁸ BENDA: *i. m.* (7. jegyzet) 39.

nek és irodalmának bemutatásáról.⁷⁹ A latin idézettel („Semper ego auditor tantum? numquamne reponam?”) kezdődő közlemény kimondottan *Merkur*ban olvasható tudósítások miatt az országról kialakított kép ellen emelt hangot.⁸⁰ Rösler, a szerző még 1802 novemberében a *Zeitung für die elegante Welt* Magyarországról szóló cikkeit is hevesen kritizálta. Kriegleder véleménye szerint a *Merkur*ban megjelenő írás leginkább Romy tevékenysége ellen irányult.⁸¹

Szintén Rösler nevéhez köthető a nevesebb német költők néhány soros bemutatása. Ekkor ugyanis – a felvilágosodás szellemét követve – kulcsszavakban foglalta össze a legnagyobb alkotók karakterisztikáját. Olyan jelzők, mint az originalitás, fantázia, sokoldalúság játsszák a legtöbb esetben a vezető szerepet. Ezt az összefoglalást eredetileg a költészetben még csak úgymond „kezdők”, a verseléssel most ismerkedők számára készítette.⁸² Míg a *Musen-Almanach*ban eredetileg több mint hatvan költőt vett számon, addig a *Merkur*ba már csak a legnagyobb német költők kerültek be, szám szerint tizenegy.

Rösler az irodalmi szervezés területén időnként túl sokat vállalt. Erről tanúskodik Romy nem túl kedves megjegyzése a *Merkur* 1807-es számából az *Ungarische Miscellen* című lap szerkesztői munkáival kapcsolatban:

„A szerkesztő Rösler pontosan egy éve hanyagságból, már semmit nem szállított a nyomda számára.”⁸³

Máskor is voltak már fennakadások a Rösler által szerkesztett lapokkal, többek közt a *Musen-Almanach* megjelenésével kapcsolatban is.

Correspondenznachrichten

Romy az egymás mellett élő népek kultúráját egy egységként szemlélte⁸⁴, és azt mint összekapcsolódó jelenséget akarta a külföld felé közvetíteni. Feltehetően ő küldött a *Der Neue Teutsche Merkur* szerkesztőségébe már 1802-től rendszeresen híreket Correspondenznachrichten címmel Magyarországról. Kiemelten

⁷⁹ RÖSLER: *Über den Charakter der drey Hauptnationen Ungarns und den Zustand der dasigen Literatur.* = *Der Neue Teutsche Merkur*. 1803. 433–458., 516–526.

⁸⁰ KRIEGLEDER, Wynfrid: *Karl Georg Rumys Beiträge zum „Neuen Teutschen Merkur.“*. In: *Deutsche Sprache und Kultur in der Zips.* Hrsg.: Wynfrid KRIEGLEDER, Andrea SEIDLER, Andrea, Josef TANCER. Bremen, 2007. Edition Lumière. /Presse und Geschichte. Neue Beiträge, 24./ 191.

⁸¹ KRIEGLEDER: *i. m.* (80. jegyzet) 192.

⁸² RÖSLER: *Einige Charakteristiken vorzüglicher Teutscher Dichter.* = *Musen-Almanach auf das Jahr 1804.* Hrsg.: Christophorus Rösler. Pest, 1804. Hartleben. 162.

⁸³ „Der Redacteur Rösler hat, gerade seit einem Jahre, aus Nachlässigkeit nichts zum Drucke geliefert.” – [ford. Kozma Katalin] – RUMY, Karl Georg: *Literarische Nachrichten aus dem österreichischen Kaiserthume.* = *Der Neue Teutsche Merkur*. 1807. 215.

⁸⁴ SZIKLAY: *i. m.* (9. jegyzet) 128.

foglalkozott a magyar kultúra, de főleg az irodalom aktuális ügyeivel, ezen belül többek között a cenzúrával is. A Magyarországon megjelent könyveket röviden, néha csak pár szavas kritikával illette, és ajánlotta vagy éppen lebeszélte az olvasókat az adott könyv elolvasásáról. Ezzel a tevékenységével éppen ellentétes nézetet képviselt Schedius azon álláspontjával, miszerint kritikai óvatosságból utóbbi a *Zeitung von und für Ungern* recenziói esetében megmaradt a tartalomismertető szinten.

A monarchiában bekövetkező politikai változások is tükröződnek a híradás-sorozatban. Először mint *Nachrichten über Ungarns neueste Literatur und Kultur*, illetve ennek folytatásaként *Fortgesetzte Nachrichten über Ungarns neueste Kultur und Literatur* adtak hírt a legújabb magyar kulturális eseményekről. Ez a sorozat 1802 és 1803 között jelent meg az újságban. Majd 1804-től 1806-ig (*Fortgesetzte Correspondenznachrichten über Ungarns neueste Kultur und Literatur* címmel adtak tudósítást hasonló témában. 1806 második felében viszont jelentős változás történt a címben, és ettől kezdve előbb mint *Fortgesetzte Correspondenz-Nachrichten über Ungarns und Oestreichs neueste Literatur und Kultur*, majd 1807-ben és 1808-ban mint *Fortgesetzte Correspondenznachrichten über die neueste Literatur und Cultur in dem österreichischen Kaiserthume* jelent meg. Az utolsó, ebbe a sorozatba tartozó cikk 1808-ban látott napvilágot a weimari lapban.

Az irodalmi hírek naprakészek, a bemutatott könyvészeti anyagok vagy az azévi, vagy pedig az előző évi anyagra támaszkodtak. A könyveket a legtöbb esetben néhány szavas kritikával is jellemezték. A kritikák alapján elsősorban a színvonalasabb könyveket ajánlották az olvasók figyelmébe, de néha a közepesen megírt újdonságok is említést kaptak.

Az 1802 és 1805 közötti időszakra inkább a magyar irodalommal kapcsolatos híradások voltak jellemzőek, az osztrák irodalmi élet eseményeiről csak elvétve számoltak be. A recenziókat írók a lapot egy olyan közegnek tekintették, ahol lehetőséget kaptak arra, hogy a német és a magyar nyelvű kultúrának, noha csak kis mértékben is, de teret engedjenek. Bár arra törekedtek, hogy az osztrák kultúra mellett más népek irodalmát is megismertessék a nagyvilággal, ezt jelen esetben csak a magyarral történt meg.

A *Der Neue Teutsche Merkur*ban egyébként kifejezetten ajánlják a magyarországi németek németországi kollégáiknak, hogy olvassák a korabeli német költők műveit – lehetőleg magyarul –, hogy ezáltal is mélyebb és átfogóbb képet kapjanak a magyar költészetéről.

Nagy változást hozott az 1806-os év, mikor is a megszűnt Német-Római Császárság. Ezután a térképeken már Kaiserreich Österreich szerepel, és Magyarország óhatatlanul is részét képezi az Osztrák Császárságnak. A politikai változás egy idő után a *Der Neue Teutsche Merkur*beli irodalmi híradásokon is érezteti a hatását, mivel arányaiban megnövekedett az osztrák kulturális híreknek az aránya egy-egy tudósításon belül. Ezek a bécsi tudósítások azonban szándékosan

politikailag semleges témákat tárgyaltak: színházi előadásokról, koncertekről, kiállításokról adtak hírt.

Az 1808-as irodalmi tudósításokra vagy a semlegesség volt a jellemző, vagy pedig az osztrák témák fokozott előtérbe kerülése. A sorrend is megfordult, első-sorban a bécsi megjelenésű könyvekről szóltak, a magyar vonatkozású anyag kisebb terjedelemben kapott helyet. A könyvismertetések után a bécsi, majd a pesti lapokat mutatta be a cikkíró.

Rumy és a többi szerző jelentősége abban keresendő, hogy több mint hét éven keresztül folyamatosan tájékoztatták a külföldieket a magyar megjelenésű könyvekről, irodalmi eseményekről és személyekről, ezáltal a pozitív magyar-sággépet erősítették meg a német olvasókban.

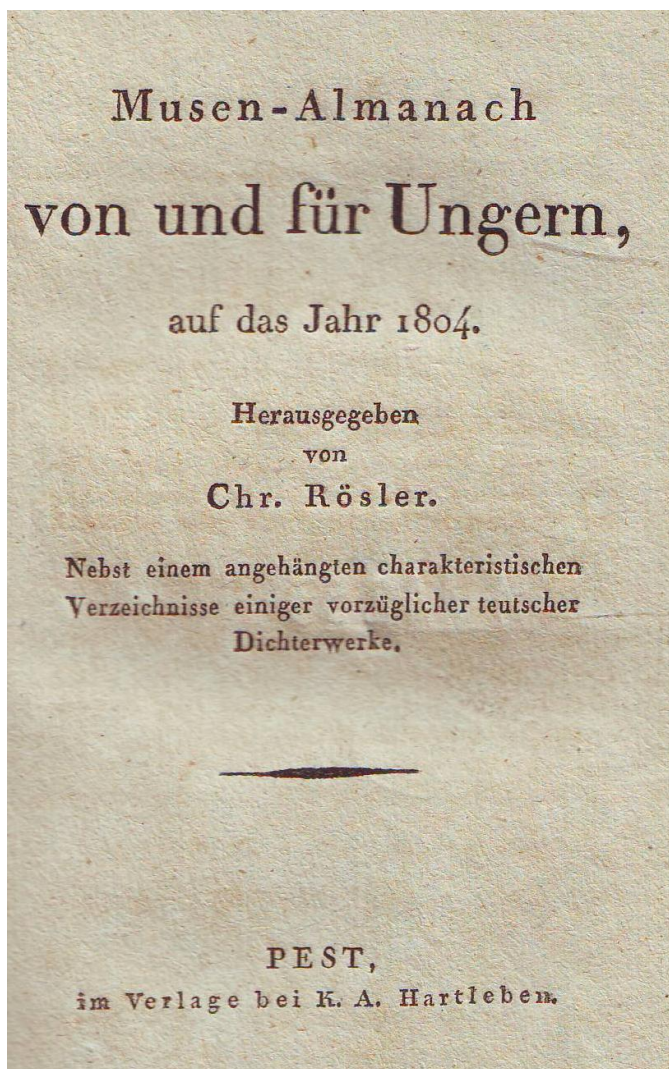
Mivel a közlemények döntő többsége név nélkül jelent meg, sokáig folyt a találgatás a szerzők kilétét illetően. Az egyik legutolsó cikk végén Jakob Glatz neve szerepel, ezért jogos volt a gyanú, hogy a korábbi írások is tőle származnak.⁸⁵ Thomas C. Starnes állapította meg bizonyíthatóan, hogy a magyarországi jelentések döntő többségének a szerzője Karl Georg Rumy. Starnes Rumy és a szerkesztő Böttiger levelezésének tanulmányozásából következtetett arra, hogy az 1804 és 1808 közötti időszakban megjelent közlemények bizonyosan Rumynak tulajdoníthatóak. Valószínű, hogy a tudósítások döntő többségében Rumy, kisebb részben Glatz tollából származnak. Kisebbségben, de több magyarországi értelmiségi is írt a lapba, így Rösler, Gruber stb.

Amint láttuk, a nemzeti műveltség és nyelv összetartozásának érzése Magyarországon a 18. század utolsó évtizedeire tudatosult. Az erős magyar polgári réteg hiánya miatt az itt élő német polgárság volt az, amely a kulturális műveltséget és a nemzeti identitást terjesztette határokon belül, illetve propagálta határokon kívül. Bennük erre az időre az új haza képe már mint a szülőföld volt jelen. Így a magyar hazát felvállalva egyúttal a magyar kultúrát is a magukénak érezték, az őket befogadó nép kultúráját sajátjukénak vallották, és azt szerte Európában népszerűsítették. Tehették mindazt abban a sajátos politikai, kulturális légkörben, mely a 18. és a 19. század fordulóján oly jellegzetes, soha vissza nem térő volt a magyar kultúrtörténet során.

A német nyelvű értelmiségiek elsősorban nem Bécs felé, hanem azt megke-
rülve, abban a Németországban hirdették a magyar kultúra nagyságát, mely ön-
maga is a saját egységét kereste. Így az identitáskeresés mindkét irányba hathatott, hiszen valamilyen szinten azonos volt a sorsuk.

Jelen tanulmány nem a teljesség igényével készült, több olyan kérdés is felvetődik benne, mely további vizsgálódás és kutatás tárgya lehet.

⁸⁵ Vö.: TARNÓI, László: *Der Neue Teutsche Merkur als Quelle historisch-hungarologischer Untersuchungen für den Zeitraum 1802-1808.* = Berliner Beiträge zur Hungarologie. (1.) 1986. 123–151.

Rösler Musen-Almanachjának címoldala

**Téged nyájas anyád' Karjáról Ámor ölelt- el,
 Jsteni szép Jegyesed isteni szép Jegyesét.
 'S most az Olympus örömtájékai fognak - el
 immár:
 Jaj, de szüléidnek szívek örökre sebes!
 Nézz szerelemmel alá rájok, 's mondd: El
 Phigie, 's téged
 Kedvesatyám, 's téged nyájas anyácska,
 szeret.
*Kazinczy Ferentz.***

Kazinczy verse a Der Neue Teutsche Merkur hasábjain...

**Dich hat den Armen der liebenden Mutter Amor
 entzungen,
 Der göttlich schöne Bräutigam die göttlich schöne
 Braut.
 Und nun wandelst du die Freudengefilde des hohen
 Olympus:
 Ach! aber das Herz deiner Kellern trägt eine ewige
 Wunde.
 Blicke mit kindlicher Huld auf sie herab und sprich:
 es lebet Iphigenia und ihr seyd von ihr
 Du guter Vater, und du süße Schmeichelmutter,
 geliebt!
*Franz von Kazinczy.***

... és ugyanez németül Romy fordításában

Schiller portréja a Der Neue Teutsche Merkur 1805-ös számából

A kötet szerzői

Gál Tibor, Eszterházy Károly Főiskola Központi Könyvtár, igazgató-helyettes

Hegedűs István, Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, tájékoztató könyvtáros

Kozma Katalin, Országos Széchényi Könyvtár, tájékoztató könyvtáros

Kun Zsuzsanna, Eszterházy Károly Főiskola Központi Könyvtár, tájékoztató könyvtáros

Mizera Tamás, Eszterházy Károly Főiskola, TDK diákmentor, Informatikus könyvtáros szak, MA